

LATVIJAS VĒSTURNIEKU KOMISIJAS RAKSTI

26. sējums

**OKUPĀCIJA, KOLABORĀCIJA,
PRETOŠANĀS: VĒSTURE
UN VĒSTURES IZPRATNE**

Latvijas Vēsturnieku komisijas
raksti

26. sējums

Symposium of the Commission
of the Historians of Latvia

Volume 26

Latvijas Vēsturnieku komisija
Latvijas Okupācijas muzejs
Latvijas Valsts arhīvs
Gētes institūts Rīgā

OKUPĀCIJA, KOLABORĀCIJA, PRETOŠANĀS: VĒSTURE UN VĒSTURES UZTVERE

Starptautiskās konferences materiāli
2009. gada 27.–28. oktobrī Rīgā

OCCUPATION, COLLABORATION, RESISTANCE: HISTORY AND PERCEPTION

Proceedings of an International Conference
27–28 October 2009 in Riga

Latvijas Okupācijas muzeja biedrība (OMB)
Rīga, 2010

UDK 94(063)(082)
OK 830

LVK Rakstu redakcijas kolēģija
DAINA BLEIERE
INESIS FELDMANIS (atbildīgais redaktors)
VALTERS NOLLENDORFS
ERVĪNS OBERLENDERS (*Erwin Oberländer*)
HEINRIHS STRODS
ANTONIJS ZUNDA

26. sējuma redaktori
VALTERS NOLLENDORFS
ERVĪNS OBERLENDERS (*Erwin Oberländer*)

Tulkotāja
EVA EIHMANE

Literārā redaktore un korektore
DZINTRA AUZIŅA

Angļu teksti
VALTERS NOLLENDORFS

Māksliniece
INĀRA JĒGERE

Datormaketētājs
OSKARS STALIDZĀNS

Grāmata izdota
par Latvijas Vēsturnieku komisijas finansiālajiem līdzekļiem

Grāmata veltīta
prof. dr. Hansa Lemberga (*Hans Lemberg*) (1933–2009) piemiņai

SATURS

Priekšvārds	9
Foreword	14
Hanss Lembergs (<i>Hans Lemberg</i>)†	
Kolaborācija kā īstermiņa un ilgtermiņa fenomens	19
Summary	27

VĒSTURE, POLITIKA, ATMIŅU KULTŪRA

Pēteris Šteinbahs (<i>Peter Steinbach</i>)	
Paġātnes pārvarēšana – izaicinājums postdiktatūras sabiedrībām	33
Komentārs: Daina Bleiere	42
Summary	49
Boriss Dubins (<i>Борис Дубин</i>)	
Kolektīvās kara atmiņas un nacionālā identitāte mūsdienu Krievijā	53
Komentārs: Aleksandrs Ivanovs	59
Summary	64

OKUPĀCIJA, KOLABORĀCIJA UN PRETOŠANĀS RIETUMEIROPĀ

Olivjē Vījorka (<i>Olivier Wieviorka</i>)	
Okupācija: vēsture un vēstures uztvere Francijā.	69
Komentārs: Uldis Neiburgs	80
Summary	89
Pīters Lagrū (<i>Pieter Lagrou</i>)	
Okupācija: vēsture un vēstures uztvere. Skatījums no tālajiem Rietumiem	93
Komentārs: Danute Dūra	106
Summary	109

OKUPĀCIJA, KOLABORĀCIJA UN PRETOŠANĀS AUSTRUMEIROPĀ

Jurijs Šapovals (<i>Юрій Шанован</i>)	
Kā "nacionalizēt" padomju periodu Ukrainas vēsturē?	117
Komentārs: Aivars Stranga	124
Summary	126
Pjotrs Madajčiks (<i>Piotr Madajczyk</i>)	
Okupācija: vēsture un vēstures uztvere Polijā.	129
Komentārs: Kaspars Zellis	134
Summary	138

OKUPĀCIJA, KOLABORĀCIJA UN PRETOŠANĀS BALTIJĀ

Tomass Hīo (<i>Toomas Hiio</i>)	
Okupācija: vēsture un vēstures uztvere Igaunijā.	143

Komentārs: Ritvars Jansons	155
Summary	159
Inesis Feldmanis	
Okupācija, kolaborācija un pretošanās kustība Latvijā	165
Komentārs: Eva-Klarita Petai (<i>Eva-Clarita Pettai</i>)	178
Summary	184
Autori	187
Latvijas Vēsturnieku komisija	191

CONTENTS

Foreword (Latvian)	9
Foreword (English)	14
Hans Lemberg†	
Collaboration as Short-Term and Long-Term Phenomenon	19
Summary (English)	27

HISTORY, POLITICS, CULTURE OF REMEMBRANCE

Peter Steinbach	
Resolving the Past– a Challenge for Postdictatorial Societies	33
Commentary: Daina Bleiere	42
Summary (English)	49
Boris Dubin	
Collective Memories of the War and National Identity in Russia Today	53
Commentary: Aleksandrs Ivanovs	59
Summary (English)	64

OCCUPATION, COLLABORATION AND RESISTANCE IN WESTERN EUROPE

Olivier Wiewiorka	
Occupation: History and Perception in France	69
Commentary: Uldis Neiburgs	80
Summary (English)	89
Pieter Lagrou	
Occupation: History and Perception. A View from the Far West	93
Commentary: Danute Dūra	106
Summary (English)	109

OCCUPATION, COLLABORATION AND RESISTANCE IN EASTERN EUROPE

Yurii Shapoval	
How to “Nationalize” the Soviet Period in the History of Ukraine?	117
Commentary: Aivars Stranga	124
Summary (English)	126
Piotr Madajczyk	
Occupation: History and Perception in Poland	129
Commentary: Kaspars Zellis	134
Summary (English)	138

OCCUPATION, COLLABORATION AND RESISTANCE IN THE BALTIC

Toomas Hiio	
Occupation: History and Perception in Estonia	143

Commentary: Ritvars Jansons	155
Summary (English)	159
Inesis Feldmanis	
Occupation, Collaboration and Resistance in Latvia	165
Commentary: Eva-Clarita Pettai	178
Summary (English)	184
Authors	187
The Commission of the Historians of Latvia	191

PRIEKŠVārds

Šajā grāmatā apkopoti rediģēti referāti, kurus nolasīja starptautiskā konferencē Rīgā 2009. gada 27. un 28. oktobrī. Konferenci rīkoja Latvijas Vēsturnieku komisija, Latvijas Okupācijas muzejs, Latvijas Valsts arhīvs un Gētes institūts Rīgā (*Goethe Institut Riga*).

Doma par šādas konferences nepieciešamību radās, vērojot politiskās un sabiedriskās pārmaiņas Eiropā kopš Dzelzs aizkara krišanas un Padomju Savienības sairšanas 1991. gadā, kā arī ar šīm pārmaiņām saistītos vēsturiskās atmiņas jautājumus par nacionālsociālismu un komunismu un to ietekmi 20. gadu simtenī. Šodienas Eiropā cirkulē trīs dažādas atmiņu kultūras par Otro pasaules karu un tā sekām. Rietumeiropas atmiņā dominē nacistu okupācija un holokausts, Krievijā – uzvarētāju un atbrīvotāju mīts, bet Austrumeiropas ļaudis atminas ciešanas, kas bija jāpārdzīvo gan nacistiskā, gan komunistiskā režīma dēļ.

Šīs atšķirīgās atmiņas radušās ne tikai dažādu kara un okupācijas pieredžu rezultātā; tās ietekmējusi arī komunistiskā režīma piekoptā nacionālo atmiņu kultūru apspiešanas politika. Rietumeiropas valstīs pēdējo sešdesmit gadu laikā neskaitāmu pētījumu un diskusiju rezultātā vēsturiskā uztvere par Otro pasaules karu, vācu okupāciju un tā sekām ir bijusi pakļauta lielām pārmaiņām. Turpretī Austrumeiropā, ieskaitot Latviju, brīva divu diktatorisku režīmu pieredzes apspriešana ir bijusi iespējama tikai kopš 1991. gada. Krievijas oficiālā nostāja šādu pieredzi vēl arvien noliedz. Un – nekādā gadījumā nevar arī apgalvot, ka šāda pieredze būtu daļa no pašreizējās vēsturiskās domāšanas Rietumeiropas zemēs.

Šīs konferences uzdevums bija aizsākt plašu, daudzpusīgu diskusiju, kam pamatā būtu neviltota vēlēšanās sadzirdēt, saprast un respektēt citu valstu un tautu vēsturiskās atmiņas, tādējādi novēršot iespēju tās izmantot, lai radītu jaunas nesaprašanās un konfliktus. Līdztekus tam viens no šīs konferences uzdevumiem bija mudināt Latvijas vēsturniekus vairāk nekā līdz šim lietot starptautisko salīdzināšanas metodi kā vēsturiskās pētniecības pamatu. Tāpēc konferences materiālus publicējam latviešu valodā, cerot, ka tie sniegs vērtīgu informāciju un jaunus ieskatus traģiskajos Otrā pasaules kara notikumos un to sekās. Ceram, ka tie būs noderīgi ne tikai pētniekiem, vēstures skolotājiem un studentiem, bet arī plašākai publikai, kas interesējas par jaunāko Latvijas vēsturi salīdzinošā kopsakarībā ar Eiropas vēsturi.

Konferenci atklāja Latvijas Valsts prezidents Dr. Valdis Zatlers, savā īsajā uzrunā uzsvērdams, cik nozīmīga mazām tautām, īpaši Latvijai, ir vēsturiskās atmiņas

saglabāšana. Tam sekoja Mārburgas profesora Hansa Lemberga (*Hans Lemberg*) ievadreferāts “Kolaborācija kā īstermiņa un ilgtermiņa fenomēns”. Sīki iztirzājot vārda “kolaborācija” izcelšanos un attīstību, viņš nonāca pie svarīgā jautājuma – vai šo terminu tiešām var attiecināt ne tikai uz pirmo padomju un tad vācu okupācijas gadiem Latvijas vēsturē, par ko viņam nebija šaubu, bet arī uz ļoti garo otro padomju okupācijas laiku Latvijā no 1944./45. līdz 1991. gadam. Viņš skaidri norādīja, tas acīmredzot nav pamatoti, lai gan viņš arī atzina, ka būtu ļoti grūti atrast citu vārdu, kas tiešām aprakstītu situāciju Baltijā šai laika periodā.

Arī vairāki citi konferences runātāji piekāpās termina “okupācija” attiecināšanai uz gandrīz 50 gadus ilgo Latvijas Padomju Sociālistiskās Republikas eksistences periodu, kā arī uz vēl ilgāko Ukrainas Padomju Sociālistiskās Republikas pastāvēšanu. It sevišķi profesors Pīters Lagrū (*Pieter Lagrou*) norādīja uz šīs problēmas starptautisko dimensiju, jo, attiecināts uz pusi gadsimta, šis apzīmējums zaudē daudz no savas konceptuālās skaidrības un jēgas. Bija ieteikumi, ka šai situācijā varbūt pareizāk būtu lietot tādus terminus kā “imperīālisms” vai “koloniālisms”, kas tad arī ietvertu tādas parādības kā masveida migrāciju uz kolonizētām zemēm, vietējo izsūtīšanas kā etniskās tīrīšanas paveidu, spiedienu pakļauties rusifikācijai un beidzot daļas vietējo iedzīvotāju piesliešanos valdošās elites domāšanai – lietas un norises, ko parasti nesaista ar vārdu “okupācija”.

Runājot par kolaborāciju, profesors Jurijs Šapovals (*Юрій Шаповал*) gāja soli tālāk, izteicot domu, ka Ukrainā vismaz padomju sistēmas otrās kārtas nostiprināšanu bieži veikuši paši ukraiņi, citiem vārdiem: “Mūs okupēja pašu tautieši.” Arī Tomass Hīo (*Thomas Hiio*) protestēja pret vārda “okupācija” aizstāšanu. Kā pēc garām debatēm esot konstatējuši igauņu vēsturnieki, no starptautisko likumu viedokļa termins “okupācija” ir vispiemērotākais, ja uztur versiju par Igaunijas neatkarības nepārtrauktību, ko apliecina fakts, ka citas Eiropas valstis nav atzinušas Igaunijas pievienošanu Padomju Savienībai. Arī Latvijas Saeimas 1996. gadā deklarācija nosaka, ka no 1940. līdz 1991. gadam Latvija bijusi pakļauta Padomju Savienības okupācijai.

Šajā sakarā izvirzījās jautājums, vai vēsturniekiem savos pētījumos jārespektē šādi politiski slēdzieni. Kā piemēru pretējam secinājumam profesors Olivjē Vījorka (*Olivier Wieviorka*) minēja situāciju pēc kara Francijā, kur vēsturnieki pēc arhīvu atvēršanas pārvarējuši politizēto atmiņu kultūru, kas bija bijusi gandrīz vienīgi balstīta uzskatā par franču tautas pretošanos vācu okupācijai, tādējādi padarot iespējamu diferencētāku skatījumu uz Francijas iedzīvotāju rīcību vācu okupācijas laikā. Lai pie šādiem secinājumiem nonāktu, vēsturniekiem bijis jāievēro ļoti noteikti vēsturiskās atmiņas pētīšanas standarti, kas balstīti uz faktiem, pat ja rezultāti būtu pretrunā ar valsts vēstures politiku, lai cik labi būtu tās nolūki. Diskusiju beigās klātesošie vienojās, ka, lietojot vārdu “okupācija”, ar to jāsaprot tās daudzpusīgie aspekti un ne tikai svešas valsts pārvalde.

Iepriekšējās debātes noveda pie jautājuma, vai par kolaborantiem automātiski uzskatāmi visi cilvēki, kuri ilgus gadu desmitus darbojās partijā un valsts pārvaldē. Jeb vai, kā profesors Lembergs savā referātā bija jautājis, viņi vienkārši bija apzinīgi valsts ierēdņi, kuriem bija jākalpo diktatoriskam režīmam, kas prasīja bezierunu pakļaušanos un kam tuvākā nākotnē nebija paredzams sabrukums. Lembergs piedāvāja domu, ka tādi apzīmējumi kā “pielāgošanās”, “piemērošanās apstākļiem” vai vienkārši “padomju režīms” varbūt būtu piemērotāki par apzīmējumu “kolaborācija”; vismaz morāli tie nebūtu tik nosodoši. Šajā sakarā profesors Pēters Šteinbahs (*Peter Steinbach*), kurš savā lekcijā deva pārskatu par vāciešu pēckara pūlēm noslēgt rēķinus ar tautas attieksmi pret nacistu pagātni, uzsvēra problēmas ar bijušo diktatoriskā režīma kalpu iekļaušanu sabiedrībā, ja viņiem nevar uzrādīt kādu krimināli sodāmu pārkāpumu un ja viņi paši gatavi kritiski izvērtēt savu lomu režīmā.

Sekojošās pārrunas atklāja, ka vajadzībai sadarboties ar padomju režīmu bijuši daudz un dažādi motīvi, kas vēl ļoti vāji izpētīti. Kaspars Zellis, komentējot Pjotra Madajčika (*Piotr Madajczyk*) priekšlasījumu, izteica uzskatu, ka katrai pakļautai tautai jāuzņemas daļa līdźatbildības par notikušo. Teiktais izraisīja lielus iebildumus latviešu tautības klātesošo vidū. Turpretī termins “kolaborācija” Latvijā vācu okupācijas laikā nav apstrīdams, un centieni to mīkstināt, atsaucoties uz vācu okupāciju kā “mazāko no iespējamajiem ļaunumiem” (īpaši pēc tikko pārdzīvotā komunistu terora iepriekšējā gadā) un iespēju, ka vācieši būtu atjaunojuši Latvijas valsti, kā norāda Eva-Klarita Onkene-Petai (*Eva-Clarita Onken-Petta*), komentējot profesora Feldmaņa referātu, nav pārliecinoši. Katrā ziņā nepieciešams vēl daudz, daudz pētījumu par robežsituācijām starp politiski motivētu sadarbību (kontekstā ar terminu “nacionālās intereses”) un “tehnisku” sadarbošanos ar mērķi nodrošināt ikdienas dzīves procesus.

Profesora Pītera Lagrū priekšlasījumā “Skats no tālajiem Rietumiem”, kā viņš to nosauca, ļoti noteikti izskanēja aicinājums pievērsties nopietnam vēsturiskam salīdzināšanas darbam. Tas liekas sevišķi nepieciešams, vērtējot plašo vācu okupācijas politikas eksperimentu skalu dažādās iekarotās zemēs, no vienas puses, viņu *Vernichtungskrieg* (iznīcināšanas karš) ar mērķi iegūt *Lebensraum* (dzīves telpa – Austrumeiropa bez Baltijas valstīm), no otras – *Aufsichtsverwaltung* (uzraudzības pārvalde – Rietumeiropā un Baltijas valstīs). Pat ja var šaubīties, vai Baltijas valstu stāvoklis vācu okupācijas laikā līdźinājās stāvoklim Slovēkijā un Ungārijā, nav daudz šaubu, ka Latvijas nākotnes statuss nebija izlemts līdź pat kara beigām (Latvija, viņaprāt, bija “nogaidīsim un redzēsīm, kā būs” sarakstā). Šai sakarā Lagrū aicināja vēsturniekus salīdzināt pieejas, piemēram, padomju varas politiku Latvijā ar vācu/nacistu okupantu politiku Nīderlandē, bet profesors Madajčiks savukārt vēlējās redzēt pētījumus, salīdzinot padomju varas politiku Polijā ar vācu politiku okupētajā Francijā. Īpaši šie pēdējie salīdzinājumi būtu milzīgs pienesums starptautiskai diskusijai par okupāciju varām.

Lagrū arī ieteica nemazināt Padomju Savienības lomu kā Otrā pasaules kara uzvarētājai un arī vienkārši nevienādot nacionālsociālismu ar padomju komunismu. Šo uzskatu apstrīdēja vairāki latviešu vēsturnieki, jo viņi par savu galveno uzdevumu uzskata opozīciju t. s. “uzvarētāju versijai”. Viņuprāt, “uzvarētāju versija” nepelnīti uzsver Padomju Savienības vadošo lomu uzvarā pār nacismu, nopeļ un soda vienīgi nacistus un tādā veidā mazina citu karojošo pušu, sevišķi staļiniskās Padomju Savienības, izdarītos noziegumus pret cilvēci. Valstīs, kuru iedzīvotāji cietuši abos totalitārajos režīmos, šāds nacisma un komunisma kriminālā rakstura salīdzinājums liekas absolūti dabīgs un ir balstīts tieši pārdzīvotajā. Tā lielākai daļai poļu vācu okupācija bija drausmīgāka nekā padomju, lielākai daļai latviešu – padomju režīms bija nežēlīgāks. Šajā sakarā vismaz patlaban jārespektē Rīgas vēsturnieka Ineša Feldmaņa atziņa, ka “nav absolūti nekāda iemesla uzskatīt, ka Padomju režīms bija mazāk ļauns vai mazāk briesmīgs nekā nacistu režīms”, lai gan tajā būs grūti atrast piemērotu vietu holokaustam.

Daudzkārt tika minēts, ka uzmanība būtu jāvelta ne tikai nacistiskās Vācijas un padomju politikas upuriem, bet arī cēloņiem, kas veicināja autoritārisma un beidzot totalitārisma tendences starpkaru Eiropā, kad arī Latvijā 1934. gadā nodibinājās autoritārā valsts iekārta. Šī režīma nozīme Latvijas tālākajā liktenī un it sevišķi iedzīvotāju attieksmē pret vācu un padomju okupantiem vēl nav pietiekami izpētīta. Te paveras izaicinājums visu Eiropas vēsturnieku sadarbībai.

Gandrīz visi ziņojumi norādīja, ka vēsturisko atmiņu un pieredzes konflikti bija ļoti parasti visās sabiedrībās pēc kara Eiropā un vēl arvien ir ļoti izteikta parādība “pēcpadomju” sabiedrībās. Profesors Vijorka uzsvēra dziļās plaisas pēc kara Francijas sabiedrībā, kas pat apdraudēja tautas vienotību, bet kas tomēr beidzās ar samierināšanos un savstarpēju respektu vēsturiski pierādīto faktu priekšā. Patlaban šie konflikti ir nozīmīgi tieši valstīs, kur dzīvo agrāko lielvaru minoritātes, piemēram, krievi Baltijas valstīs vai Ukrainā. Lielākā daļa šo krievu piesienas Maskavas versijai par Otrā pasaules kara notikumiem, sākot ar “labprātīgu” pievienošanos Padomju Savienībai 1940. gadā līdz “atbrīvošanai” no nacistu varas ar Sarkanās Armijas palīdzību 1944./45. gadā, kas viss ir tiešā pretstatā baltiešu vai ukraiņu atmiņām un pārlicēbai. Šādi konflikti var novest pie sabiedrības iziršanas. Tieši tādēļ bija ļoti iepriecinoši dzirdēt Maskavas profesora Borisa Dubina (*Борис Дубин*) kritiku par staļinisma interpretāciju atdzimšanu pēc aptuveni 2000. gada, lai gan arī viņam bija jāatzīst, ka tagadējai Krievijas vadībai uzvara Lielajā Tēvijas karā kā vienīgais pozitīvais padomju vēstures mantojums ir gandrīz vai nepieciešams instruments, ar kura palīdzību radīt lepnuma un identitātes sajūtu krievu tautā. Tādēļ grūti iedomāties, ka te drīzumā varētu sekot kāda samierināšanās, sevišķi vērojot, ka viena puse vēsturi izmanto, lai radītu un uzturētu vienotību tautā, kā arī veicinātu ekonomisku vai ārpolitisku guvumu vai pat – lai grautu kaimiņvalstu valdību autoritāti.

Neviens no konferences dalībniekiem nešaubījās, ka vienmēr pastāvēs atšķirības, kā atceramies vēsturiskos pārdzīvojumus. Taču neviens no klātesošiem arī nešaubījās, ka ir absolūti nepieciešami novērst to, ka vēsturiskā atmiņa tiek izmantota jaunu konfliktu un politisku nesaskaņu radīšanai. Tādā sakarā šī konference un šis konferences materiālu sējums jāuzskata kā tālāks solis šai virzienā. Te apkopota svarīga informācija un daudz atziņu no dažādu zemju pieredzes, kas ne tikai palīdz mums visiem labāk izprast citu pieredzi, bet arī izvērtēt un precizēt katram pašam savu līdzšinējo perspektīvu.

Grāmatas iekārtojumā sekojam konferences referātu un komentāru secībai. Lai gan konferences referāti un komentāri bija visi vienāda garuma, grāmatā ievietoto rakstu garums ir atšķirīgs, jo vairāki referenti izmantoja iespēju, lai konferencē teikto precizētu un papildinātu. Šā iemesla dēļ citāti, kas atsaucas uz citu referentu darbiem, palaiķam var atšķirties no grāmatā publicētajiem.

Vēlamies pateikties visiem autoriem un komentētājiem, kā arī Latvijas Republikas prezidentam Dr. Valdim Zatleram, ar kura gādību varēja tapt šis konferences materiālu sējums. Pateicamies arī konferences finansiālajiem atbalstītājiem: Gētes institūtam Rīgā (*Goethe-Institut-Riga*); Latvijas Okupācijas muzejam; Latvijas Valsts arhīvam; Latvijas Gāzei; Margas un Kurta Melgārda fondam Esenē (*Marga und Kurt Möllgaard-Stiftung, Essen*).

Mēs veltām šo grāmatu kolēģa Hansa Lemberga (1933–2009) piemiņai. Profesors Lembergs (1933–2009) aizgāja mūžībā 2009. gada 3. decembrī, četras nedēļas pēc Rīgas apmeklējuma. Šī bija viņa pēdējā konference un pēdējais referāts.

Valters Nollendorfs
Ervīns Oberlenders (Erwin Oberländer)

FOREWORD

This book presents the revised papers and commentaries of an international conference held in Riga at the end of October 2009. It was organized by the Commission of Historians of Latvia, the Museum of the Occupation of Latvia, the State Archive of Latvia and the Goethe-Institut-Riga.

The idea of the conference arose from the observation that, since the fall of the Iron Curtain and the political developments in Europe after 1991, new issues have surfaced concerning the historical memory of National Socialism and Communism, both of which predominantly influenced the twentieth century. Today, three different forms of historical memory regarding World War II and its consequences compete with each other: National Socialist occupation and the Holocaust predominate in the Western memory; the myth of liberation and victory governs the Russian memory; the suffering inflicted by the two totalitarian regimes shapes the memory of the people of Eastern Europe.

These divergent memories not only reflect different experiences of war and dictatorship. They are also a result of national memory cultures suppressed by the Communist rulers. Whereas the perception of occupation, collaboration and resistance in Western Europe has undergone an immense change during the last 60 years of research and discourse, in Eastern Europe, including Latvia, open articulation of the experience of a dual dictatorship has been possible only since 1991. The validity of this experience is still denied by official Russian policy, and it is by no means yet accepted as an evident part of twentieth-century history in Western Europe.

The aim of the conference in Riga was to start a broad multilateral discourse marked by an honest desire to understand and to respect the historical memories of others and thus prevent them from being exploited and used to spread new political disagreements and conflicts among nations. At the same time the conference was supposed to encourage historians from various countries and especially from Latvia to concentrate on the international comparison as a basic method of historical research more than has been the case hitherto. Therefore priority was given to a Latvian publication of the conference papers in the hope that they will provide valuable information as well as new insights into the tragic events of the Second World War and its aftermath not only for researchers, history teachers and students, but also for a wider public interested in contemporary history of Latvia in the broader context of European history.

The conference was opened by Dr. Valdis Zatlers, the President of the Republic of Latvia, who emphasized the special significance of the culture of remembrance for

small nations and particularly for Latvia. Professor Hans Lemberg delivered a keynote address on “Collaboration as Short-Term and Long-Term Phenomenon.” His stimulating and detailed overview of the history of collaboration led him to the most important question: whether “occupation,” which is the indispensable prerequisite of collaboration and which in Lemberg’s opinion is absolutely correct for the first Soviet and for the German occupations of the Baltic states, can also be applied to the long period of the second Soviet occupation from 1944/45 to 1991. He made quite clear that this apparently is not justified, even though he admitted that it is very difficult to find another convincing term for the second “Soviet period.”

Many of the following speakers and commentators also concentrated on the question whether the term “occupation” is really applicable to a period of nearly 50 years of the existence of the Latvian Socialist Soviet Republic or – as in the case of the Ukrainian Socialist Soviet Republic – even longer. Professor Pieter Lagrou referred to the international dimension of this problem, because the term seems to lose much of its conceptual clarity if it is applied to a period that spans half a century. In the discussion the question was raised, whether it would be better to apply terms like “imperialism” or “colonialism.” They would also cover phenomena like colonial migration of non-Latvian people; ethnic cleansing by deportations; pressure for Russification; and the gradually increasing conformity from below among the Latvian themselves – phenomena which are usually not connected with the term “occupation.”

Professor Yurii Shapoval even went a step further when he remarked that in Ukraine at least the second wave of Sovietization was managed by Ukrainians themselves, that is to say: “We were occupied by our own countrymen.” Toomas Hiio objected to replacing the term “occupation.” He reported how, after lengthy discussions, Estonian specialists had come to the conclusion that from the point of view of international law the term “occupation” is most suitable to stress the continual existence of the Republic of Estonia because the annexation by the Soviet Union was not recognized by other European nations. Also, the parliament of Latvia declared in 1996 that Latvia had been under occupation for the whole period from 1940 to 1991.

Here the obvious question arose whether historians are really obliged to follow political decisions like these. The example of France, as Professor Olivier Wieviorka emphasized, shows clearly that French historians overcame the politicized culture of remembrance based almost exclusively on the idea of resistance after the archives were opened providing a documentary basis for a differentiated view of the behavior of the French people under German occupation. That required, however, that the historians set themselves standards for a balanced culture of remembrance based on facts, even in contradiction of official history policy, no matter how well intentioned. Nevertheless,

all agreed, that if we stick to the term “occupation,” it should be applied in its manifold aspects and not just as plain foreign rule.

This leads to the important, but very controversial question, whether all those who were party or state functionaries in the long decades of the so-called Soviet occupation have to be regarded as collaborators. Or were they, as Professor Lemberg asked, rather loyal servants of a state who just served a regime whose dictatorial character was not open to public criticism and whose end was not foreseeable? He suggested that terms like “accommodation,” “adaptation to the existing conditions” or simply “Soviet regime” would be more appropriate, at least not reprehensible morally. In this connection Professor Peter Steinbach, who gave a stimulating overview of German efforts to deal with the National Socialist past, emphasized the problem of integration of the former servants of the dictatorial regime – as far as they have not committed any crimes and are ready to reflect critically their role in the regime.

The following discussion revealed that the motives for cooperation with the Soviet regime were manifold and have not yet been sufficiently investigated. Kaspars Zellis, in his commentary to Professor Madajczyk’s paper, indicated a certain co-responsibility of the respective titular nation giving rise to strong contradictions especially by Latvian participants of the conference. On the other hand, the term “collaboration” with respect to the German occupation remains undisputed, and attempts to mitigate it by references to Germans as “the lesser evil” (after a year of Soviet terror) and to the possible restoration of the Latvian state by the Germans are not entirely convincing, as Eva-Clarita Onken-Pettai pointed out in her comments to the paper of Professor Inesis Feldmanis. Obviously there has to be much more serious research on the limits of a politically motivated cooperation (connected with the term “national interest”) and a “technical” cooperation, which solely aims at running daily life.

The need for comparative research in this field was especially stressed by Professor Lagrou in his stimulating “View from the Far West,” as he called it. The comparison seems to be especially necessary with regard to the wide range of German experiments in occupation policies between *Vernichtungskrieg* with the aim of creating *Lebensraum* (Eastern Europe minus the Baltic states) and *Aufsichtsverwaltung* (Western Europe and the Baltic states). Even if there are justified doubts as to whether the status of the Baltic states under German occupation really corresponded to the status of Slovakia and Hungary, there is not much doubt, that the fate of Latvia was indeed undecided to the end (Latvia was in his words “on the wait-and-see list”). In this connection Lagrou also called for a detailed comparison, for instance, between the Soviet occupation policy in Latvia and the German occupation policy in the Netherlands. Professor Madajczyk proposed also a comparison between the Soviet policy in Poland and the German policy in France, which would be very rewarding also for the international discussions on occupation policies.

Professor Lagrou, furthermore, recommended not to minimize the role of the Soviet Union in the victory over the Nazis and not to treat National Socialism and Soviet Communism simply as equal. This notion was rejected by several Latvian historians, because they see their main task as permanent opposition to the “victors’ version.” In their opinion, this version in an unjustified manner emphasizes the leading role of the USSR in the victory over the Nazis, denounces and prosecutes only the Nazis, and thus obscures the crimes of the other warring nations, especially the crimes against humanity committed by the Stalinist Soviet Union. As far as the criminal character of Nazism and Communism is concerned, this comparison seems absolutely natural for people suffered under both regimes. As the discussion showed, the answers depend on actual experience. For the majority of the Poles, the German occupation was worse than the Soviet one; for the majority of Latvians, the Soviet occupation was the more terrible one. In this context for the time being we must respect Professor Feldmanis’s statement “that there is absolutely no reason to claim that the Soviet regime was less evil or less terrible than Nazism,” even though it will cause difficulties placing the Holocaust in this regard as equal.

There were also many suggestions that attention should be devoted not only to the victims of the Nazi German or Soviet policies, but also to the causes of the spreading authoritarian and finally totalitarian tendencies all over Europe between the two World Wars, when Latvia, too, had an authoritarian regime from 1934 on. The effects of this regime on the further fate of Latvia and especially on the behavior of her population towards the German and Soviet occupants have not yet been researched sufficiently. Here lies a major challenge for common efforts of all European historians.

Nearly all reports and commentaries show very clearly that the conflict of memories was characteristic for most post-war societies and still is characteristic for all post-Soviet societies. For instance Professor Wieviorka emphasizes the deep divisions in France after World War II, which weakened national unity, but which were finally overcome by reconciliation based on historical truth and mutual respect. Today these conflicts are critical first and foremost in countries with ethnic minorities which belong to the titular nation of the former occupying state, for instance, the Russians in the Baltic states and Ukraine. Most of these Russians share Moscow’s interpretations of World War II in the Baltic, from “voluntarily” joining the Soviet Union in 1940 to the “liberation” by the Red Army in 1944/45. These interpretations are the diametrically opposite to the memories and convictions of the Baltic peoples. These conflicts can lead to a disintegration of a given society. Therefore it was very encouraging to hear Professor Boris Dubin’s solid critique of the revival of Stalinist interpretations in Russia since about 2000. But even he admits that for the present Russian leadership the victory in the Great Patriotic War is the only positive legacy of the whole Soviet history and as such a nearly indispensable instrument to generate a feeling of pride and national identity among the popula-

tion of the Russian Federation. In this case a reconciliation of historical memories is hard to imagine in the foreseeable future, especially if the Russian side exploits history to promote its own domestic unity and its foreign political and economic goals, or even uses to undermine the authority of the governments of its neighboring states.

Even though no participant of the conference had doubts that there will always be different ways of remembering historical experiences, all were convinced that it is indeed crucial to prevent these experiences from being exploited and used to spread new political disagreements and conflicts among nations. Thus the editors hope that the present volume also will be another positive step in this direction by presenting valuable information and suggestions from different countries. This should lead not only to a better understanding of the memories of others, but also to the sharpening of one's own perspective.

The arrangement of the volume follows the sequence of the conference. Although the length of the conference reports and commentaries was approximately the same, the length of the published reports and commentaries differs, because the authors were given the chance to revise and augment the conference presentations. For this reason, some cross-references may not correspond exactly to those cited in the book.

Finally, we want to express our gratitude to all authors and commentators of this volume as well as to the President of the Republic of Latvia, who generously made the publication possible despite the economic stringencies in Latvia. We also thank the Goethe-Institut-Riga, the Museum of the Occupation of Latvia, Latvian State Archive, the Latvian Gas Company and the Marga und Kurt Möllgaard-Stiftung, Essen for their financial support of the conference.

We dedicate this book to the memory of our colleague and friend, Professor Hans Lemberg (1933-2009), who died on the 3 December 2009, four weeks after his visit to Riga. This was his last conference address.

*Valters Nollendorfs
Erwin Oberländer*

Hanss Lembergs (Hans Lemberg)†

Kolaborācija kā īstermiņa un ilgtermiņa fenomens

“Kolaborācija” ir viens no nedaudzajiem terminiem, kura rašanos mūsdienu izpratnē vēsturnieki var precīzi datēt. 1940. gada 22. un 24. oktobrī maršals Filips Petēns (*Maréchal Philippe Pétain*) sarunā ar Hitleru un Pjēru Lavalu (*Pierre Laval*) paredzēja “*une collaboration*” (sadarbību) starp okupēto Franciju un okupējošo Vāciju. Tajā laikā “kolaborācijai” bija pozitīva nozīme, izprotot to kā zināmu politisko vērtību un principu, uz kura balstāmas pozitīvas attiecības nākotnē. Tomēr drīz Francijas pretošanās kustība vērsa šo kolaborācijas vērtējumu tā pretmetā: *résistance* skatījumā “kolaborācija” bija sinonīms “nodevībai”, un tā bija dziļi nicināma.¹

Šādas sadarbības ar okupējošajiem bruņotajiem spēkiem vai ar ienaidnieka valsti identificēšana ar nodevību pati par sevi patiesi ir salīdzinoši jauns jēdziens. Tā ir cieši saistīta ar nacionālisma laikmetu. Tas kļūst skaidrs, izprotot salīdzinošās situācijas līdz pat 18. gadsimtam vai 19. gadsimta sākumam. Piemēram, kad 1721. gadā Livonijā, kas līdz tam gandrīz gadsimtu bija piederējusi Zviedrijai, tās kārtas zvērēja uzticību okupējošajai Krievijas Impērijai, sistēma bija šāda: jaunais valdnieks apstiprināja līdzšinējās kārtu privilēģijas, šajā gadījumā Zigismunda Augusta privilēģijas (*Privilegium Sigismundi Augusti*); taču pašā provincē suverenitātes maiņa neietekmēja sociālo sistēmu ne attiecībā uz reliģiju, ne uz valodām, ne – kas bija vissvarīgākais – attiecībā uz pakļautību un dzimtbūšanu. Šāda okupācijas un/vai suverenitātes maiņas kārtība bija spēkā līdz pat 19. gadsimtam. Pat Polijas sadalīšana, kā arī Krievijas Impērijas veiktā Somijas un Gruzijas aneksija notika saskaņā ar šādu pašu kārtību: jaunais valdnieks apstiprināja esošās privilēģijas, aristokrātija zvērēja uzticību jaunajam valdniekam un pievienojās Impērijas aristokrātijai.² No morālā viedokļa, pakļautības maiņu gandrīz neviens nenosodīja.

Pēc Francijas Revolūcijas ēras šī kārtība sāka mainīties. Tradicionālo kārtu sistēmu pakāpeniski nomainīja līdztiesīgu pilsoņu sabiedrība un par sabiedriskās dzīves subjektu izvirzījās mūsdienu demokrātiska nācija. 19. gadsimtā šī metamorfoze virzījās Eiropas austrumu virzienā, no “vēsturiskajām” nāciju valstīm pārsviežoties uz līdz tam feodālām, kārtu tipa privileģētām sabiedrībām. Tur neprivileģētajā sabiedrības slānī

pakāpeniski radās demokrātiskas nacionālas kustības, kas piederību nācijai definēja, pamatojoties uz kopīgu valodu, nevis uz privilēģijām.

Tai pašā laikā sāka mainīties politisko vērtību sistēma. Kad mūsdienīga nācijas valsts pacēlās līdz augstākajam vērtību skalas punktam, arī vardarbīga militāra okupācija vai pat suverenitātes maiņa ieguva citu vērtējumu politiskajā kategorijā. Agrīnu piemēru tam varam atrast reģionos uz rietumiem no Reinas upes, kas Napoleona ērā aptuveni 20 gadus bija piederējuši Francijai. Beidzoties Francijas ērai un Reinzemes provincē ienākot Prūsijas varai, bijušos *l'Empire Français* vācu ierēdņus varēja saukāt par "francūzēniem" (*Französlinge*) un uzlūkot kā vācu nācijas nodevējus – termins "kolaborācija" vēl nebija radīts.³

19. gadsimts bija konstitucionālisma laikmets, kas šim kontekstam ir vēl svarīgāk. Tagad lojalitāti vai cieņu pret valdošo dinastiju pakāpeniski nomainīja uzticība konstitucionālai valstij vai nācijai; paklausības valdniekam vietā nāca lojalitāte pret nacionālu valsti un tās konstitūciju. Vienlaikus 19. gadsimtā kari no dinastiskiem kļuva par nacionāliem; sākot ar post-Napoleona ēru, militārās okupācijas tika uzvertas kā "*Fremdherrschaft*", kas ir specifisks termins vācu valodā svešas varas apzīmēšanai, kurā uzsvērts nācijas valsts aspekts.⁴

Tādējādi uzticības zvērēšanas valdniekam ceremoniju nomainīja visu pavalstnieku, pat valsts galvas vispārēja piesaiste un lojalitāte pret konstitūciju.⁵ Šīs tendences augstākā pakāpe bija mūsdienīga nācijas valsts, kas kļuva par 20. gadsimta zīmi. Starptautiskās attiecības vairs nebija attiecības starp dinastiskām valstīm, bet gan starp mūsdienīgām nācijām; kari kļuva par nacionāliem kariem.

No tā brīža lojalitāte kļuva par pilsoņa tikumu. Nesen veikti daži akadēmiski pētījumi, kas analizē lojalitātes problēmu, īpaši etniski jaukta rakstura valstīs starpkaru periodā.⁶ Analizējot lojalitāti, bieži, pat miera laikā, novērojam indivīda lojalitāšu konkurenci: kura lojalitāte ir svarīgāka – pret ģimeni, pret reliģisko piederību, pret politisko partiju, dzimto zemi vai pret savu etnisko piederību? Nacionālajām minoritātēm iespējamā konkurence starp lojalitāti pret valsti un pret etnisko piederību var sasniegt ievērojami augstu līmeni, tāpēc konflikta un militārās okupācijas laikā pie tās pašas nacionalitātes piederošs okupants var attiecīgajam indivīdam izrādīties tuvāks nekā viņa pilsonības zeme.

Tas mūs noved tieši pie standartiem, kas pēc Otrā pasaules kara tika iekļauti "kolaborācijas" koncepcijā. Kad 1944./45. gadā sabruka Hitlera Vācija un beidzās vācu armijas okupācija ievērojamā daļā Eiropas, tai laikā jau negatīvā "kolaborācijas" izpratne, ko šim jēdzienam bija piešķīrusi Francijas pretošanās kustība, atbrīvotajās valstīs strauji pārsviedās uz politisko un pat juridisko terminoloģiju. Arī krievu valodā varējām lasīt par "*kollaboracionizm*", izprotot to kā "nodevīgu sadarbību ar Tēvzemes ienaidniekiem Otrā pasaules kara laikā, kad to bija okupējis fašistiskais karaspēks".⁷ Piemēram, atbrīvotajā Čehoslovākijā prezidenta Edvarda Beneša (*Edvard Beneš*) dekrētos vienā kategorijā

tika likti “nodevēji, kolaboranti, vācieši un maģāri”, kuri ir jāsoda un jātiesā, lai veiktu “nacionālo attīrīšanu”.⁸

Turpmākajos gados “kolaborācijas” jēdziens kļuva tik izplatīts, ka tas tika lietots arvien patvaļīgāk izvēlētā nozīmē, attiecinot šo terminu arī uz periodu pirms jaunāko laiku vēstures līdz pat senajiem laikiem, un uz situācijām, kurām nav nekādas saistības ar civiliedzīvotāju izturēšanos ārvalsts militāras okupācijas apstākļos; Īsāk sakot, ar to tika apzīmēta sadarbība ar visu veidu diktatoriem vai, pavisam vispārīgā, ar ļaunumu. Tādējādi “kolaborācija” lielā mērā zaudēja savas definīcijas precizitāti.

Šajā konferencē “kolaborāciju” mums tomēr vajadzētu skatīt tās šaurākajā izpratnē kā “civiliedzīvotāju izturēšanos pret ārvalsts okupācijas spēkiem”. Lai izvairītos no pārlietu vienkāršotiem vērtējumiem un pārāk patvaļīga termina “kolaborācija” lietojuma, šķiet, ir nepieciešams nošķirt atsevišķas kolaborācijas formas un motīvus.

Jēdziens “kolaborācija” galvenokārt tiek attiecināts uz vienu konkrētu militārās okupācijas veidu, t. i., uz vācu okupāciju lielā daļā Eiropas un arī uz Vācijas sabiedroto (Itālijas, Bulgārijas, Ungārijas, Rumānijas un Somijas) veikto okupāciju. Vācijas sabiedroto rīcība, nonākot savstarpējos konfliktos vai situācijās, kad okupācijas pamats bija Trešā reiha uzspiesti līgumi, piemēram, Vīnes arbitrācijas spriedumi, kuru ietekmē tika veiktas dažādas aneksijas, neskatoties uz to, ka starptautiskā likumdošana aneksiju aizliedza, norāda uz šo okupāciju ierobežoto raksturu.

Kara beigās “kolaborācija” bieži vien tika uztverta kā daļējs sinonīms “nodevībai”. Taču nodevībai uz kā rēķina? Lai to noteiktu, jāpaujā pēc kolaborācijas motīviem.

Attiecībā uz iedzīvotāju izturēšanos ārvalsts militāras okupācijas apstākļos starp abām galējībām – mērķtiecīgu pretošanos un bezierunu kolaborāciju – pletās un vienmēr pletīsies plašs *ad hoc* pielāgošanās situācijai (tā saukto *attentisme*) spektrs. Liela daļa iedzīvotāju sekoja principam “dzīvosim, redzēsīm”, un tas deva iespēju savstarpēji sajaukties kolaborācijas un pretošanās elementiem. Pat savās galējās izpausmēs kolaborācija un pretošanās patiesībā reizēm savstarpēji tuvojās, piemēram, tādu politiķu rīcībā kā Alfrēds Valdmanis⁹ ziemeļos, Aloiss Eliašs (*Alois Eliáš*) Bohēmijā/ Morāvijā vai Draža Mihailovičs (*Dražža Mihailović*) dienvidos, un šie ir tikai daži piemēri.

Pat ja kolaborācijas termina lietojumu ierobežo ar nedaudzajiem Otrā pasaules kara gadiem, tajā var saskatīt plašu formu spektru.¹⁰

- 1) kolaborācija kā ikdienas sabiedriskās dzīves turpināšana (dzīvei jāturpinās, ģimenes jābaro, likuma vara un sabiedriskā kārtība, lai gan ar ierobežojumiem, jāuztur, rūpnieciskajai ražošanai, skolu, teātru, bibliotēku darbībai jāturpinās utt.);
- 2) mazākā ļaunuma izvēlēšanās princips (kolaborācija ar okupantu daudziem šķiet labāka nekā līdz tam valdošie apstākļi);
- 3) uz paradumu un kristīgiem principiem balstīta lojalitāte (pienākums “pakļauties augstākām varām”);

- 4) oportūnisms: iespēja iegūt paaugstinājumu amatā vai veidot karjeru politiskās vai militārās organizācijās, kā arī iespēja gūt materiālu labumu, spekulējot vai piedaloties ebreju īpašumu izlaupīšanā, tā saucamajā *Arisierung*;
- 5) tradicionālās spriedzes turpināšanās (Parīzes miera sistēmas kritizēšana, parlamentārisma noliegšana un – pāri visam – antisemitisms, kas varēja saasināties no tā saucamā ikdienas antisemitisma, kas Centrāleiropas austrumos bija tik ierasts, līdz visnoziedzīgākajai un slepkavnieciskākajai pakāpei – kolaboracionistu dalībai *Shoah*);
- 6) kolaborācija kā līdzeklis ilgtermiņa politisko mērķu sasniegšanai okupētajā valstī (antikapitalisms, sociālisms, antikomunisms līdz 1941. gadam, pat Eiropas kustība, etniski nacionālas intereses, īpaši starp nacionālām minoritātēm vai jaunām nacionālām kustībām, piemēram, slovāki vai horvāti un ukraiņi); šajos un citos gadījumos ārvalsts armijas veiktā okupācija šķita palīdzam veidot savu nāciju;
- 7) vardarbības elements nav obligāti saistīts ar kolaborāciju; tas var arī izrietēt no tiesiskās kārtības sabrukuma izraisīta morāles pagrimuma: dažos reģionos baidījās vardarbības un pretvardarbības haosa laikā notika laupīšanas, slepkavības un izvarošanas.

Pretēji dažreiz paustajam uzskatam (piemēram, ka bagātie pievēršas kolaborācijai, nabagie pretojas) kolaborācijas fenomens nav piesaistīts konkrētam sociālam slānim vai konkrētai politiskai orientācijai, pirmām kārtām – fašismam. Ņemot vērā kolaborācijas daudzveidīgās formas, nešķiet noderīgi veidot tādas jēdzienus kā “*collaborazionismo*” (itāļu valodā) vai “*kollaboracionizm*” (krievu valodā), kas pārāk atgādina ideoloģijas pašas par sevi un, kā tas ir krievu valodas gadījumā, sliecas to pārāk viennozīmīgi saistīt tikai un vienīgi ar fašismu.¹¹

Tātad starp galējībām – kolaborāciju un pretošanos – civiliedzīvotāju uzvedībā ārvalsts okupācijas apstākļos bija vērojamas būtiskas atšķirības, ko noteica vairāki faktori.

1. Kurš Eiropas reģions bija okupēts? No vācu nacionālsociālistu viedokļa, bija būtiska atšķirība starp okupētu ģermāņu reģionu no Skandināvijas līdz Flandrijai un nicināto un par lopiskiem uzskatīto slāvu vai pat ebreju apdzīvotu teritoriju, pārējās tautas, piemēram, pie romāņu grupas piederušās, liekot pa vidu šīm kategorijām.¹² Rasistiskajā skatījumā neģermāņu tautas tika uzskatītas par nespējīgām uz saprātīgu sadarbību. Tomēr pat no tām tika pieņemti visādu veidu pakalpojumi, un tā saucamajai nacistu daudzvaldībai patika šāds juceklis. Kara nobeiguma fāzē daži augsta ranga nacistu funkcionāri, kuri agrāk ar riebumu bija izturējušies pret kolaborāciju, arvien vairāk bija gatavi pastiprināt novājināto vācu varu ar papildspēkiem pat no Austrumeiropas zemēm.
2. Kā okupācija izpaudās okupētajās valstīs Otrajā pasaules karā? Piemēram, Dānijā, Norvēģijā un citās zemēs bija viena okupācija, kas ilga no okupēšanas

brīža līdz atbrīvošanai kara beigās. Situācija bija daudz sarežģītāka teritorijās, ko Hitleris un Staļins 1939. gada augustā un septembrī bija iedalījuši padomju interešu sfērā; tās Sarkanā armija okupēja vai nu nekavējoties (Polijas austrumu daļu), vai arī 1940. gadā, tās bija spiestas pievienoties Padomju Savienībai (Baltijas valstis). Pēc tam, 1941. gada jūnijā, šīs teritorijas piemeklēja otrā okupācijas fāze – vācu okupācija.

Vācu okupācijas nomaiņa ar Sabiedroto spēku okupāciju kara noslēguma fāzē notika atšķirīgos veidos. Britu un amerikāņu karaspēks attiecīgajās teritorijās (izņemot okupācijas zonas Vācijā) uzskatījās tikai uz īsu “atbrīvošanas” brīdi, bet Sarkanā, t. i., Padomju, armija Čehoslovākijā uzturējās mēnešiem un citās atbrīvotajās zemēs – gadiem ilgi. Tāpēc varbūt ir pamats runāt par jaunu okupāciju, piemēram, Polijā, Ungārijā vai Rumānijā un, protams, Vācijā.

Vissarežģītākais gadījums ir trīskārša okupācijas maiņa: pirmā okupācija Polijas austrumos un Baltijas valstīs notika 1939. un 1940. gadā, inkorporējot šīs teritorijas Padomju Savienībā, tad 1941. gadā sekoja vācu armijas veiktā okupācija, tad 1944./45. gadā, atgriežoties Austrumu frontei, Sarkanā armija, turpinot virzīties uz priekšu līdz līnijai, kas kļuva par “dzelzs priekškaru”, veica jaunu šo zemju okupāciju jeb tā saukto atbrīvošanu.¹³ Šī okupācijas fāze ilga gandrīz pusgadsimtu līdz pat Padomju Savienības sabrukumam.

3. Cik ilgs bija okupācijas stāvoklis? Vai sākot ar 1939. gada martu, 1939. gada septembri vai 1940. gadu, vai ar 1941. gada aprīli vai jūniju, vai pat tikai ar kara beigām?
4. Vai okupācijas laikā turpinājās seni konflikti? Vai tie bija konflikti starp tā brīža okupantiem un okupētajiem iedzīvotājiem vai arī konflikti starp attiecīgās valsts iedzīvotāju grupām (pārsvarā etniskām)?

Kolaborācijas pētīšana Otrā pasaules kara laikā tā saucamo sociālistisko valstu historiogrāfijā sākās ar lielu nokavēšanos; pirmais solis šajā virzienā bija kriminālprāvas pret kolaborantiem vai pat vēl biežāk – spontāni atreibības uzliesmojumi, saukti par “*épuration*” vai “*čistky*”.¹⁴ Tomēr historiogrāfijas – īpaši sociālistiskajās valstīs – uzsvēra nacionālās – it sevišķi komunistiskās – pretošanās milzīgo lomu cīņā pret nacistisko okupāciju. Kolaborācija tika, cik vien iespējams, izspiesta no nāciju atmiņas; šīs tendences apogeja bija Polijas dēvēšanās par “valsti bez kvistingiem”. Tikai ideoloģiskā spiediena atslābuma periodos (kā, piemēram, Prāgas pavasara laikā) uz brīdi kļuva iespējams runāt par kolaborāciju Otrā pasaules kara laikā.

Līdz 20. gadsimta astoņdesmitajiem gadiem kolaborācija tika pārsvarā uztverta kā tikai un vienīgi vēstures problēma, kas attiecas uz vācu okupācijas periodu Otrā pasaules kara laikā. 1990. gadā termins “kolaborācija” pēkšņi kļuva par polemikas instrumentu cīņā starp jauno vai atjaunoto nacionālo valstu aizstāvjiem un tiem, kuri ilgās

komunistu ēras laikā bija sadarbojušies ar valdošo padomju varu partijā un valsts aparātā. Tagad, uzskatot komunistu varu par padomju okupācijas spēka zināma veida daļu, šie cilvēki tika nicīgi dēvēti par “kolaborantiem”.

Būtiskākais jautājums ir šāds: vai par okupācijas sistēmas sastāvdaļu uzskatāmi padomju militārie un civilie spēki padomju republikās un pat komunistu funkcionāri satelītvalstīs, balstoties uz Komunistiskās partijas ar centru Maskavā vadošo lomu – tiklab laikā no 1939. līdz 1941. gadam, kā no 1944. līdz pat 1989. gadam, un tiklab šaurākajā, padomju sociālistisko republiku kontekstā, kā plašākajā – padomju bloka tautas demokrātisko satelītvalstu kontekstā?

Iespējams, iebildumu nebūs pret “okupācijas” un “kolaborācijas” jēdzienu attiecināšanu uz pirmajiem padomju varas gadiem jaunajās Padomju Savienības teritorijās un Sarkanās, t. i., Padomju armijas okupētajās valstīs. Iespējams, to pašu var teikt attiecībā uz kritiskiem padomju intervences brīžiem 1953. gadā Berlīnē, 1956. gadā Budapeštā vai 1968. gadā Čehoslovākijā. Bet varbūt ir apšaubāma “okupācijas” attiecināšana uz *longue durée* 30, 40 vai pat 50 gadu garumā, kad šim stāvoklim nebija redzams gals, un padomju republiku un satelītvalstu visu veidu funkcionāru dēvēšana par “kolaborantiem”?

“Kolaborācijas” jēdzienam pēckara periodā bija tik lielā mērā negatīva nozīme, ka tā bieži vien skaitījās *tabu*. Nacionālās historiogrāfijas centās nepieļaut savas zemes vēsturē pētīt kolaborāciju ar vācu okupantiem, tā vietā priekšplānā izvirzot pretošanos. Tas ir viens no iemesliem, kāpēc sadarbība ar padomju okupantiem vai ar draudzīgo padomju armiju un padomju varas orgāniem tika nevis saukta par “kolaborāciju”, bet gan iekļauta “draudzības” un “progresā” semantiskajā laukā, un par teritoriju inkorporāciju Padomju Savienībā tika runāts kā par “tautu draudzību” vai pat par “saplūšanu” (*слияние*) ar padomju nāciju. No otras puses, nesadarbošanās ar padomju pusi vai atteikums ar to sadarboties tika uzskatīts par noziedzīgu pretpadomju darbību.

Tikai 1989. gadā sāka brukt pēdējie ierobežojumi patiesības vēstīšanā par jaunāko laiku vēsturi: ir pagājuši 20 gadu, kopš Baltijas padomju republikās tika publicēts pilns Hitlera–Stalīna pakta teksts,¹⁵ slaktiņš Katiņā un masu deportācijas vairs nebija aizliegtās tēmas, un drīz pēc tam satelītvalstīs un pat Padomju Savienībā sabruka komunistiskās sistēmas. Tajā brīdī radās jautājums, vai padomju vara tieši vai netieši ir uzskatāma par “okupāciju” un sadarbība ar to – par “kolaborāciju”.

Vai ir iespējams novilkt robežu starp okupācijas sistēmu un normālām miera laika attiecībām? Pat starptautiskās likumdošanas instrumenti nespēj situāciju pilnībā izskaidrot ar “karojošās okupācijas” (*belligerent occupation*) jēdziena palīdzību: no 19. gadsimta sešdesmitajiem gadiem (Ženēvas konvencijas) zināmā mērā tika regulēta humānā palīdzība karadarbības zonās, 19.–20. gadsimta mijā Hāgā ieviešot precizējumus. Lai gan šie noteikumi attiecās uz bruņoto spēku rīcību, tajos tika iekļauti arī

priekšraksti civiliedzīvotāju aizsardzībai okupētajās teritorijās, taču attiecībā uz viņu sadarbību ar okupantiem kara laikā norāžu ir pavisam maz.¹⁶ Otrā pasaules kara laikā vēl nebija spēkā precīzākie noteikumi, ko ANO pieņēma pēc 1945. gada.

No otras puses, starptautiskā likumdošana nesniedz saistošu atbildi jautājumā, kad militāra okupācija beidzas, t. i., kad sākas “normālas” miera laika attiecības, kurās vairs nav iespējama kolaborācija, jo vairs nav okupanta, ar ko sadarboties. Šajā kontekstā pilnībā nedarbojas pat starptautiskais atzīšanas vai neatzīšanas instruments. Labs piemērs tam ir Baltijas valstu inkorporācija Padomju Savienībā padomju republiku statusā. Sākot ar 1932. gadā izstrādāto Stimpsona doktrīnu, kas drīz kļuva par vienu no starptautiskās likumdošanas instrumentiem, vairs nebija atzīstamas vardarbīgas aneksijas dēļ notikušās izmaiņas teritorijas piederībā. Tādējādi Otrā pasaules kara pirmajā fāzē, kad Padomju Savienība bija Trešā reihe sabiedrotā, Rietumu lielvaras neatzina Baltijas valstu inkorporāciju PSRS. Tomēr pēc vācu armijas veiktās okupācijas Baltijas jautājums netika skarts, lai neaizkaitinātu Padomju Savienību, kas tobrīd jau bija Rietumu lielvaru sabiedrotā. Vēlāk, pēc aukstā kara sākuma, ASV un tās Rietumu sabiedrotie, pat Vācijas Federatīvā Republika, ievēroja Baltijas republiku inkorporācijas neatzīšanas politikas un nekad no tās neatkāpās.¹⁷ Tādējādi formāli, no Rietumu skatupunkta raugoties, Baltijas republikas bija okupētas no PSRS puses. No otras puses, nedrīkst ignorēt *status quo* ilgo pastāvēšanu. Aukstā kara desmitgadēs daudzi Padomju Savienības starptautiskie partneri, pat ja tie oficiāli neatzina 1940./44. gadā veikto aneksiju, *de facto* rīkojās tā, it kā inkorporācija jau ilgu laiku būtu *fait accompli*.

Visbeidzot, pēc 1990. gada bijušajās padomju republikās, kuras tagad bija atdalījušās, izcēlās strīdi par to cilvēku uzvedības novērtējumu no ētiskā viedokļa, kuri bija aktīvi darbojušies bijušajās Padomju Savienības rietumu republikās kā partijas un valsts aparāta funkcionāri. Vai iespējams nosodīt viņus kā “kolaborantus” ilgajos tā sauktās padomju okupācijas gadu desmitos?¹⁸ Vai arī, ievērojot PSRS ilgo pastāvēšanu un neparēdzamo galu, viņi bija tikai lojāli partijas kareivji, lojāli valsts kalpi, kuri vienkārši kalpoja režīmam, ko nebija iespējams atklāti kritizēt? Šī ir problēma, kas vēl joprojām raisa publiskas diskusijas valstīs, kas reiz bija Padomju Savienības un tās satelītsistēmas sastāvdaļa un tagad atjauno vai veido pašas savu, jaunu demokrātisku iekārtu.

Tās pirmām kārtām un galvenokārt ir mūsdienu vēstures un atmiņu kultūras problēmas, kas tiks apspriestas šajā konferencē.

Atsauces un komentāri

¹ Lemberg Hans. Kollaboration mit dem Dritten Reich um das Jahr 1941. In: Karl Bosl (Hrsg.), Das Jahr 1941 in der europäischen Politik. – München, 1972, S. 143–162.

² Lemberg Hans. Grenzen und Minderheiten im östlichen Mitteleuropa – Genese und Wechselwirkungen. In: Hans Lemberg (Hrsg.), Grenzen in Ostmitteleuropa im 19. und 20. Jahrhundert. Aktuelle

- Forschungsprobleme. – Marburg, 2000 (= Tagungen zur Ostmitteleuropa-Forschung. 10), S. 159–181; pieejams: <http://www.herder-institut.de/fileadmin/user_upload/downloads/ebooks/Grenzen_in_Ostmittel.pdf – Schnabel-Schüle Helga, Herrschaftswechsel – zum Potential einer Forschungskategorie. In: Schnabel-Schüle Helga, Andreas Gestrich (Hrsg.). *Fremde Herrscher – fremdes Volk. Inklusions- und Exklusionsfiguren bei Herrschaftswechseln in Europa.* – Frankfurt am Main, 2006, S. 5–20.
- ³ Lemberg Hans. Das Ende der französischen Herrschaft in Köln 1814. Einige Beobachtungen. In: Externbrink Sven, Jörg Ulbert (eds.). *Formen internationaler Beziehungen in der Frühen Neuzeit: Frankreich und das Alte Reich im europäischen Staatensystem* Festschrift für Klaus Malettke zum 65. Geburtstag. – Berlin, 2001 (= *Historische Forschungen*. 71), S. 505–528.
- ⁴ Koller Christian. „Die Fremdherrschaft ist immer ein politisches Übel“. Die Genese des Fremdherrschaftskonzepts in der politischen Sprache Deutschlands im Zeichen umstrittener Herrschaftslegitimation. In: Schnabel-Schüle [Atsauce 2], S. 21–40. – Koller Christian. *Fremdherrschaft. Ein politischer Kampfbegriff im Zeitalter des Nationalismus.* – Frankfurt am Main, 2005.
- ⁵ Lemberg Hans: Huldigung und Jubel. Einige Beobachtungen zum Verfahren beim Übergang von Herrschaft. In: Horst Haselsteiner, Emilia Hrabovec, Arnold Suppan (eds.), *Zeiten Wende Zeiten.* Festgabe für Richard Georg Plaschka zum 75. Geburtstag. – Frankfurt am Main, 2000, S. 99–116.
- ⁶ Haslinger Peter, Joachim von Puttkamer (Hrsg.). *Staat, Loyalität und Minderheiten in Ostmittel- und Südosteuropa 1918–1941.* – München, 2007 (Buchreihe der Kommission für Geschichte und Kultur der Deutschen in Südosteuropa, 39). – Luchterhand Otto. *Nationale Minderheiten und Loyalität.* – Köln, 1997. (Forschungsergebnisse der Studiengruppe für Politik und Völkerrecht. 26). – Schulze Wessel, Martin (Hrsg.): *Loyalitäten in der Tschechoslowakischen Republik. Politische nationale und kulturelle Zugehörigkeiten.* – München, 2004. (Veröffentlichungen des Collegium Carolinum. 101).
- ⁷ *Словарь современного русского литературного языка.* – Vol. 5 (I-K), Moskva–Leningrad, 1956, column 1161, quotation of 1949. – For contemporary use Michail I. Semirjaga: *Коллаборационизм: природа, типология и проявления в году Второй мировой войны.* – Москва, 2000.
- ⁸ Slapnicka Helmut, Benjamin Frommer. *National Cleansing: Retribution against Nazi Collaborators in Postwar Czechoslovakia.* – Cambridge, 2005. – Jech Karel and Kaplan Karel (eds.). *Dekrety prezidenta republiky. 1940–1945. Dokumenty.* 2.nd ed. – Brno, 2002.
- ⁹ Bassler Gerhard P. *Alfred Valdmanis and the politics of survival.* – Toronto, 1994.
- ¹⁰ *Sīkāk par to sk.: Lemberg: [atsauce Nr. 1].* – Röhr Werner. *Okkupation und Kollaboration (1938–1945): Beiträge zu Konzepten und Praxis der Kollaboration in der deutschen Okkupationspolitik.* – Berlin, 1994. (=Europa unterm Hakenkreuz. Ergänzungsband 1) Berlin, 1994. – Tauber Joachim (Hrsg.). *Kollaboration in Nordosteuropa. Erscheinungsformen und Deutungen im 20. Jahrhundert.* – Wiesbaden, 2006 (Veröffentlichungen des Nordost-Instituts. 1). – Dieckmann Christoph. *Kooperation und Verbrechen. Formen der „Kollaboration“ im östlichen Europa 1939–1945.* – Göttingen, 2003.
- ¹¹ Semirjaga [atsauce Nr. 7].
- ¹² Fleischer Hagen. *Nationalsozialistische Besatzungsherrschaft im Vergleich. Versuch einer Synopse.* In: Benz Wolfgang, J.H. Cate, G. Otto (Hrsg.). *Anpassung, Kollaboration, Widerstand. Kollektive Reaktionen auf die Okkupation.* – Berlin, 1996. *Šajā sējumā atrodami vērtīgi pētījumi par dažādām okupētām valstīm.*
- ¹³ Vgl. Nollendorfs Valters and Oberländer Erwin (eds.). *The Hidden and Forbidden History of Latvia under Soviet and Nazi Occupations 1940–1991. Selected Research of the Commission of the*

- Historians of Latvia. – Riga, 2007. – Nollendorfs Valters. Die drei Okkupationen Lettlands 1940–1991. Sowjetische und nationalsozialistische Besetzungen und ihre Folgen. – Riga, 2007. – Felder Björn M. Lettland im Zweiten Weltkrieg. Zwischen sowjetischen und deutschen Besatzern 1940–1946. – Paderborn, 2009. – Wezel Katja. “Okkupanten” oder “Befreier”? Geteilte Erinnerung und getrennte Geschichtsbilder in Lettland. In: Osteuropa, 58 (2008), No. 6, S. 147–158. – Köll Anu Mai (ed.). The Baltic countries under occupation. Soviet and Nazi rule 1939–1991. – Stockholm, 2003. – Hiio Toomas (ed.). Estonia 1940–1945. Reports of the Estonian International Commission for the investigation of crimes against humanity. – Tallinn, 2006. – Chiari Bernhard. Alltag hinter der Front. Besatzung, Kollaboration und Widerstand in Weißrussland 1941–1944. – Düsseldorf, 1998. – Dean Martin. Collaboration in Holocaust. Crimes of the local Police in Belorussia and Ukraine 1941–44. – Houndsmills, 2000.
- ¹⁴ Henke Klaus-Dietmar. Politische Säuberung in Europa. Die Abrechnung mit Faschismus und Kollaboration nach dem Zweiten Weltkrieg. – München, 1991. – Deak Istvan. The politics of retribution in Europe. World War II and its aftermath. – New York, 2000.
- ¹⁵ Oberländer Erwin (Hrsg.). Hitler-Stalin-Pakt 1939: Das Ende Ostmitteleuropas? – Frankfurt am Main, 1989, S.114–124.
- ¹⁶ Esmu pateicīgs profesoram Pīteram Lagrū (*Pieter Lagrou*) no Briseles par viņa vērtīgajiem padoņiem.
- ¹⁷ Sk. Meissner Boris. Die staatliche Kontinuität, völkerrechtliche Stellung und außenpolitische Lage der baltischen Länder. In: Meissner Boris (Hrsg.). Die baltischen Nationen. Estland Lettland Litauen. 2. erw. Ausg.. – Köln, 1991 (= Nationalitäten- und Regionalprobleme in Osteuropa 4), S. 270–335.
- ¹⁸ Levits Egil (1991). Lettland unter der Sowjetherrschaft und auf dem Wege zur Unabhängigkeit. – Ibid. S. 139–222.

Collaboration as Short-Term and Long-Term Phenomenon

Summary

Professor Hans Lemberg points out that the term “collaboration” is a recent term, which came about during World War II in the sense of cooperation between the French Vichy government and the occupying power Germany but was quickly given a negative connotation as “treason.”

Historically, the connection of cooperation with the enemy army or state and treason is a phenomenon since the French Revolution and the rise of the democratic constitutional nation-state. Loyalty to such a state became a virtue, though even loyalty can be an ambiguous value, such as the loyalty of a national minority in a state.

After World War II collaboration became part of the political and even legal terminology, such as the Russian-language term “*kollaboracionizm*” describing treasonous collaboration with the enemy. Eventually the term became used ever more loosely until it

lost its more precise connection with the behavior of citizens toward an occupying foreign power.

The term “collaboration” has been applied to one concrete kind of occupation, the occupation of Germany and its allies, and toward the end of the war was perceived as “treason.” It has to be recognized, however, that there is a broad spectrum of behaviors between resistance and unconditional collaboration and most people took a wait-and-see attitude, which allowed both elements to intermingle.

Seven different forms can be perceived during World War II: as continuation of everyday life; as the choice of the lesser evil; as loyalty based on submission to a higher power; as opportunism; as continuation of existing tensions, such as anti-Semitism; as a means to attain long-term political aims; as part of a breakdown of legal and moral norms. These forms of behavior were determined by several factors. The occupied region and its inhabitants were important in determining Nazi racial policies and the population's attitudes. The type of occupation was another important factor: from one-occupation countries, where the occupation ended after the war, to multiple occupations in the countries in the Hitler–Stalin Pact “spheres of influence.” Whereas in the West the occupation armies left relatively early, the Soviet army stayed on for much longer. In the triple-occupation countries it was present until the collapse of the Soviet Union. Another important factor is the presence or absence of old internal conflicts either between the local inhabitants and the occupiers or among local (ethnic) groups.

In the so-called socialist states, above all the role of national, especially communist, resistance against Nazi occupation was stressed, aside from criminal trials against collaborators or spontaneous acts of revenge, thus all but excluding collaboration from public memory. The situation changed in 1990 when suddenly the term “collaboration” became a political instrument in the debates between those defending the new or renewed national states and those who had collaborated with the Soviet regime. The main question is whether the occupation system is to be viewed in the broad context of both Soviet republics and the so-called satellite countries and whether the time-frame should include the period 1939 to 1941 only or 1944 to 1989 as well. Whereas the terms “occupation” and “collaboration” can be applied to the first years of Soviet rule and to the critical interventions in 1953, 1956 and 1968, it is doubtful whether they should refer to the whole period, because the end of the state of affairs was not foreseeable.

For along time the Soviet regime tried to portray collaboration with it as part of the semantic field of “friendship” and “progress,” and the incorporation into the Soviet Union as “peoples' friendship” or even “merging.” This came to an end in 1989 when the last restrictions on public discussion fell and it became an open question whether the Soviet power is to be viewed as “occupier” and cooperation with it – “collaboration.” Unfortunately, there is no easy way of determining by international conventions where occupation ends and normal peacetime situation ensues and collaboration as such is no longer an issue. The instru-

ment of international recognition or non-recognition is not a good guide either, for, although the Western powers did not recognize the incorporation of the Baltic states *de jure*, for all intents and purposes they acted *de facto* as if the incorporation were an accomplished fact. This leads to the question whether those who cooperated with the regime as Communist Party and state functionaries can be condemned as “collaborators,” or whether they should be treated simply as loyal Party soldiers, as loyal servants of the state, which had existed for so long and whose end could not be foreseen.

**VĒSTURE, POLITIKA, ATMIŅU
KULTŪRA**

**HISTORY, POLITICS, CULTURE OF
REMEMBRANCE**

Pēters Šteinbahs (*Peter Steinbach*)

Pagātnes pārvarēšana – izaicinājums postdiktatūras sabiedrībām

Šajā rakstā pētīts, kā Vācija stājas pretī savai nacionālsociālistiskajai un Vācijas Demokrātiskās Republikas komunistiskajai pagātni. Nacionālsociālistiskās pagātnes pārvarēšana Rietumvācijā, šķiet, var kalpot par paraugu, kā risināt postdiktatūras iekārtas problēmu. Šo procesu vienmēr būtiski ietekmējusi konkurence starp divām politikajām un sabiedrības sistēmām – rietumniecisko Vācijas Federatīvo Republiku un komunistisko Vācijas Demokrātisko Republiku (VDR). Tomēr tajā bija vērojami specifiski aspekti, kas izpaudās kā likuma varai raksturīgi mēģinājumi atrisināt pagātnes netaisnības. Veids, kā tas tika veikts, padara šos mēģinājumus ne tikai interesantus, bet patiesi nozīmīgus un, iespējams, pat pamācošus daudzām citām sabiedrībām.

Jautājums, kā pārvarēt diktatūras laika pagātņi, ir saistīts ar fundamentālu izaicinājumu “postdiktatūras sabiedrībām”. “Politiskās attīrīšanas” procesā tas vienmēr nozīmē atvītot gāzto diktatūru elites svarīgākajās politikās, ekonomiskās un kultūras atslēgas pozīcijās, zaudējumu atlīdzināšanu diktatūras sistēmu upuriem un gāzto diktatūru atbalstītāju integrēšanu. Taču tas saistās ar ko vairāk, nevis tikai šo elītu nomaiņu.

Lietojot terminu “pagātnes pārvarēšana” (*Vergangenheitsbewältigung*), vācieši ar to domā paši savu pagātņi kā ļoti specifiski uztvertu konfrontāciju ar nacionālsociālisma periodu savā vēsturē pēc 1945. gada. Ņemot vērā nacistiskā režīma laikā paveiktos noziegumus, varbūt ir grūti pienācīgi novērtēt vienu šā jautājuma aspektu: līdzās nacionālsociālisma perioda un politikas intelektuālai izpratnei tika veikti vairāki mēģinājumi apvienot vēstures, kas tiek uztverta kā tagadnei un nākotnei uzlikta nasta, pārvarēšanas procesu ar jauna sākuma uzdrošināšanos un saglabāšanu. Uzņemoties atbildību par netaisnībām, šāds jauns sākums izvirzīja arī vainas un atlīdzināšanas jautājumu. Tas, kurš runā par vainu, nedrīkst ignorēt kriminālo taisnīgumu. Taču tas ved pie nākamās problēmas – likuma vara pieprasa aizliegt likumu pieņemšanu ar atpakaļejošu datumu. Tāpēc postdiktatūras sistēmās vainas jautājums ir jārisina, balstoties uz likumiem, kuri bija spēkā diktatūras laikā. Tas neizbēgami izraisa neatbilstību starp noziegumiem un

rīcību, no vienas puses, un piemēroto sodu, no otras. Tāda ir likuma varas cena – cena, kas reizēm var būt galējs pārbaudījums taisnīguma izjūtai.

Vēsturiskie salīdzinājumi, iespējams, labāk nekā tūlītēja, specifiska pārvaldes iestāžu un ekspertu reakcija uz jauniem izaicinājumiem sniedz iespēju agrīnā fāzē atklāt kultūras un mentālās integrācijas problēmas. Šāds pieņēmums kalpo par pamatu mēģinājumiem salīdzināt dažādus pagātnes pārvarēšanas procesus, kuri, šķiet, nesējā vēsturē ir atstājuši tikpat dziļas pēdas kā revolūcijas un sakāves. Centieni “pārvarēt pagātņi” ietver daudz vairāk nekā politiskā kursa maiņu. Šie centieni pat pārsniedz tās darbības robežas, ko Klauss Ofe (*Claus Offe*) apzīmēja kā mēģinājumu “pārvarēt politikas sekas” (*Politikfolgenbewältigung*). Šie termini raksturo pilnīgi normālu procesu, jo industriālās sabiedrībās jebkuru politiku ievērojamā mērā ietekmē nepieciešamība pārvarēt senāku politiku. Jēdziens “pagātnes pārvarēšana” savukārt asociējas ar biedējošu politikas izpratni. Tas apraksta pāreju no politikas izpratnes kā tikai revolucionārā varā balstītas cīņas par politisko kārtību uz taisnīgu postdiktatūras iekārtu, kas veido pamatu brīvai, konstitucionālai kārtībai. Un šeit mēs saskaramies ar ceturto problēmu: sabiedrības integrācija konstitucionāla likuma ceļā.

Pagātnes pārvarēšana vienmēr ir ietvērusi tālejošākus mērķus nekā vienkārši “pagātnes politikas pārvarēšana”, ko varētu izskaidrot centieni ar revolucionāriem līdzekļiem mainīt visas sabiedrības struktūru. Pagātnes pārvarēšana var gūt plašu atbalstu tikai tad, ja tā tiek uztverta kā “taisnīga”. Pēc diktatoru gāšanas un varas atņemšanas viņu protežē šādas uztveres parasti trūka, jo visas diktatūras rada kolaborantus un malā stāvētājus, kuri tad cenšas slēpt savu saistību ar diktatūras sistēmu. Taču attiecībā uz nacionālsociālismu vēlēšanās izlīgt ar šā perioda vēsturi laika gaitā nemazinājās; tā – izņemot “apžēlošanas drudža” (*Gnadenfieber*), kā to nosauca Roberts Kempners (*Robert Kempner*) agrīnajā fāzē – kļuva arvien intensīvāka un ar laiku pārauga centienos konstitūcijas fundamentālos priekšrakstus padarīt taustāmus. Vācijas Federatīvās Republikas pirmajos gados stāšanās pretī vajāšanu, tiesību atņemšanas, deportāciju un slepkavību faktam palīdzēja labāk novērtēt uz cilvēktiesībām balstītu konstitūciju un tiesu praksi. Piecdesmito gadu vidū Vācijas Krimināllikumam tika pievienots paragrāfs par genocīda noziegumu. Drīz pēc tam Vācijas Federatīvā Republika atzina pretošanās vēsturi.

Izšķiroši svarīgs priekšnoteikums jebkuram mēģinājumam pārvarēt pagātņi ir detalizētas zināšanas par agrāk (bieži vien sen) notikušo pēctecības pārrāvumu (*Kontinuitätsbruch*), kas neglābjami nozīmēja vajāšanas, tiesību zaudējumu un situācijas pasliktināšanos visiem, pret kuriem bija vērstas “revolucionārās pārmaiņas”. Tomēr tas prasa arī izpratni par to, ka šajā pēctecības pārrāvumā bija iesaistīta liela iedzīvotāju daļa – vai nu aktīvi līdzdarbojoties, vai arī pieciešot vai stabilizējot režīmu, kuru, sākoties pagātnes pārvarēšanas procesam, pašu par sevi atklāti var raksturot vienīgi kā netaisnības valsti (*Unrechtsstaat*).

Pagātnes pārvarēšanas etapi

Pirmo fāzi par netaisnības valsti uzskatītā režīma gāšanas pamatā iezīmē jaunas politiskās elites veidošanās. Pirms tam nepieciešams veikt politisko tīrīšanu valsts institūcijās, universitātēs, izglītības un politiskās komunikācijas sistēmā. Šo tīrīšanas fāzi pavada izšķirošo komandcentru, kontroles un reorganizācijas centru veikta vecās elites neitralizēšana. Šī gāztā režīma atbalstītāju neitralizācijas procesa mērogs var būt dažāds. No pēckara perioda pazīstamo instrumentu klāstā ir internēšana, apsūdzību izvirzīšana un plaša mēroga politiskā pārbaude ar anketu palīdzību.

Ļoti agrīnā pagātnes pārvarēšanas procesa etapā var novērot arī mēģinājumus vērst par labu atsevišķas netaisnības. Šādi mēģinājumi var izpausties kā tiesu spriedumu anulēšana, kompensācija par profesionālo diskrimināciju, ekspropriētā vai nolauptā īpašuma atdošana tā likumīgajiem īpašniekiem vai materiālo zaudējumu kompensēšana. Šo procesu pavada centieni bez kavēšanas sniegt palīdzību netaisnīgā režīma upuriem, bieži vien pirms tiek uzsākta visaptveroša zaudējumu atlīdzināšana, kas tiek pasludināta par mērķi un atzīta vai apstrīdēta juridiskā līmenī. Materiālo zaudējumu atlīdzināšana tika asi apstrīdēta.

Vācijas gadījumā tās militārie pretinieki jau pašā sākumā bija skaidri norādījuši, ka vācu bruņotajiem spēkiem ir jāpadodas bez jebkādiem noteikumiem un ka tam ir jābūt būtiskam priekšnoteikumam pasaules atbrīvošanai no nacionālsociālisma drauda. Iekšpolitiskajās diskusijās tika iesaistīti arī no Vācijas emigrējušie režīma oponenti. Viņi izstrādāja koncepciju kontroles nodošanai civilās pārvaldes rokās un aktīvi iesaistījās arhīva materiālu pārskatīšanā, par kriminālnozieģumiem apsūdzamu cilvēku sarakstu sastādīšanā, kā arī organizāciju, korporāciju un institūciju iesaistes nacionālsociālistu vadības paveiktajos nozieģumos izpētē.

Vācijā nebija “garo dunču nakts” nacistu stilā, netika izvirzīti argumenti par labu sadarbībai un kolaborācijai ar nacionālsociālistiem, kā tas bija vērojams gandrīz visās okupētajās zemēs. Šeit kolaboranti bija slēguši vienošanos ar ienaidnieku. Viņi bija nodevuši savu zemi, konstitūciju un nācijas godu un tādējādi bija zaudējuši jebkādas tiesības saņemt līdzjūtību. Daudzās Eiropas valstīs vietējo iedzīvotāju iesaistes nacionālsociālistu sistēmā intensīva kritiska izvērtēšana sākās tikai pēc daudziem gadu desmitiem. Vācijā situācija bija atšķirīga. Šeit uzvarētāji Sabiedrotie ļoti agri spieda vāciešus izpētīt savu iesaisti nacionālsociālistu valdīšanas nacionālajā katastrofā, kā arī izvērtēt Vācijas autoritārās valsts tradīcijas un rasu ideoloģijā balstītā genocīda vēsturisko fonu.

Šo pagātnes pārvarēšanas agrīno fāzi iezīmēja pretrunīgas ietekmes. Nirnbergas prāvas pret kara noziedzniekiem un tām sekojošās prāvas, pirmie soļi pret SS koncentrācijas nometņu – tādu kā Bergene-Belzene (*Bergen-Belsen*) un Dahava (*Dachau*) – apsargiem bija mēģinājums izmantot krimināltiesas sistēmu, lai skaidri demonstrētu,

ka noziegumi nepaliks nesodīti. Šīs prāvas pavadīja internēšana. Tomēr Rietumu zonās un padomju zonā internēšanas instruments attīstījās atšķirīgos virzienos. Rietumu zonās tika arestēti politiskās un militārās vadības pārstāvji. Padomju zonā internēšana tika izmantota ne tikai, lai veiktu tīrīšanu, bet arī lai neitralizētu jaunās komunistiskās iekārtas potenciālos politiskos pretiniekus. Tai pašā laikā nacionālsociālistisko noziedznieku izraidīšana uz konkrētām valstīm pārklājās ar lielāku cilvēku grupu izsūtīšanu, aizbīdinoties ar reparācijas darbu veikšanu. Šīs atmaksas, soda un reparācijas mērķu sajaukums lielā mērā izskaidro, kāpēc daudziem vāciešiem sākumā izstrādājās zināma mentāla barjera pret prasību pārvarēt pagātņi.

Kriminālvajāšanu jau no pirmsākumiem pavadīja visaptveroša denacifikācija. Sākotnēji tas ietvēra nacionālsociālistisko organizāciju neitralizēšanu un nacionālsociālistu likumu – ieskaitot tiesu spriedumu – anulēšanu. Tomēr drīz tam pievienojās nacionālsociālistu izslēgšana no sabiedriskās dzīves. Denacifikācija nebija tikai politiska tīrīšana, tā drīzāk tika uzlūkota kā plaša mēroga pārizglītošanas plāna sastāvdaļa. Šis plāns īpaši ietekmēja izglītības sistēmu. Tīrīšanas un pārizglītošanas mērķu saplūšana drīz diskreditēja abus šos centienus, lai kā Sabiedrotie censtos jau ļoti agrīnā fāzē denacifikācijas procesā iesaistīt vāciešus. Denacifikācijas rezultāts noteikti nebija Vācijas sabiedrības attīrīšana un bijušo vadošo nacionālsociālistu paliekoša neitralizēšana, bet gan galvenokārt skatupunkta maiņa.

Pārdomas par Vācijas iedzīvotāju paveiktajiem noziegumiem un iesaisti nacionālsociālistiskās politikas mērķu īstenošanā sākumā koncentrējās uz neveiksmju cēloņu un individuālās vainas intensīvu izpēti. Laikam ejot, arvien izteiktāki kļuva mēģinājumi izskaidrot un pat attaisnot savu rīcību. Cilvēki atteicās no savas nacionālsociālistiskās pagātnes un, runājot vēsturnieka Frīdriha Meinekes (*Friedrich Meinecke*) vārdiem, pieņēma to kā "Vācijas katastrofu". Ikviens vēlējās, lai šis jautājums tiktu izbeigts, pasludinot kaut kāda veida amnestiju. Taču arī tas, ka šādas diskusijas notika uz augošu labējā spārna ekstrēmistisku tendenču fona, noteikti izskaidro, kāpēc šī vēlēšanās nepiepildījās. Starp galvenajiem šajā sakarā risināmajiem jautājumiem bija prasības atdot īpašumus to likumīgajiem īpašniekiem, vajātajām personām un personām, kuras bija spiestas doties emigrācijā, kā arī zaudējumu atlīdzināšanas jautājums. Vācijas sabiedrībā šie mērķi bija ārkārtīgi pretrunīgi.

Pagātnes pārvarēšana un sabiedrības integrācija

Vācijā mazāk pretrunīgs bija jautājums par palīdzības sniegšanu kara upuriem un – kā apliecinājums kompromisam starp "Staļingradas cīnītājiem un pretošanās cīnītājiem" (*Adolf Arndt*) – par palīdzības sniegšanu vajātajām personām un aktīviem režīma pretiniekiem. Taču pat šajā kontekstā bija saskatāmas tagadnes un aukstā

kara sākuma ietekmes. Personām, kuras bija devušas ieguldījumu Veimāras Republikas likvidēšanā vai kuras Federālā kompensācijas likuma pieņemšanas brīdī (*Bundesgesetz zur Entschädigung der Opfer der nationalsozialistischen Verfolgung*, pieņemts 1953. gada 18. martā) nebija pievienojušās brīvajai demokrātiskajai kārtībai, tika liegta jebkāda zaudējumu atlīdzināšana.

Piecdesmitajos gados pagātnes pārvarēšanas centienos paralēli attīstījās divas atšķirīgas tendences. No vienas puses, bija skaidrs, ka Rietumvācijas atgriešanās Eiropas valstu saimē bija atkarīga no šīs valsts gatavības uzņemties līdztbildību par Vācijas vēsturi visaptverošas un ilgtermiņa zaudējumu atlīdzināšanas formā. Tas izkristalizējās sarunās pirms Londonas Vienošanās slēgšanas (*Londoner Abkommen über deutsche Auslandsschulden*, 1952. gada 27. februārī) un Izraēlas un Rietumvācijas vienošanās par reparāciju slēgšanas Luksemburgā 1952. gada 10. septembrī.

Tai pašā laikā presē un literatūrā intensīvi notika kritiska pagātnes izvērtēšana. Arī šī izpēte neiztika bez konfliktiem – tā noveda pie asiem strīdiem par atsevišķu autoru lomu Trešajā reihā un par šīs lomas izpētē izmantojamiem literāriem un kinematogrāfiskiem līdzekļiem. Laikam ejot, sākās intensīvas diskusijas par dažādu profesionālo grupu, piemēram, ārstu, juristu, pasniedzēju un valsts pārvaldes darbinieku, lomu.

Šos strīdus aizēnoja kriminālas prāvas pret nacionālsociālistu varas darbu veicējiem. Prāvas pret nacionālsociālistiem notika nepārtraukti. Taču pēc SS operatīvo grupu (*Einsatzgruppe*) tiesāšanas Ulmā 1958. gadā un pēc Valsts justīcijas pārvaldes centrālā biroja nacionālsociālistu noziegumu tiesāšanai (*Zentrale Stelle der Landsjustizverwaltungen zur Verfolgung nationalsozialistischer Gewaltverbrechen*) nodibināšanas Ludvigsburgā (*Ludwigsburg*) 1958. gada decembrī sākās sistemātiska nacionālsociālistu noziegumu kompleksa izmeklēšana. Taču līdz pat sešdesmito gadu vidum vai beigām to apgrūtināja neiespējamība brīvi piekļūt Austrumeiropā glabātajiem dokumentiem. Liela mēroga izmeklēšanai un prāvām bieži vien izdevās labāk izgaismot vēstures kompleksu kopumu, nekā tas būtu izdevies tā laika vēstures zinātnei. Šie notikumi neapšaubāmi ietekmēja jaunas vēstures specialitātes – mūsdienu vēstures zinātniskās izpētes – attīstību, kurai 1949. gadā dibinājās centrs Vācijas Nacionālsociālistiskā perioda vēstures institūtā Minhenē (*Deutsches Institut für Geschichte der nationalsozialistischen Zeit*), kas 1952. gadā tika pārdēvēts par Mūsdienu vēstures institūtu (*Institut für Zeitgeschichte*).

Piecdesmito gadu beigās kļuva skaidrs, ka nozīmīgas Vācijas sabiedrības grupas ne tikai pretojās “apzēlošanas drudzim” un uz amnestiju virzītai tendencei, bet tām arī izdevās izšķiroši ietekmēt tālākos konfliktus. Ne mazsvarīga šāda grupa bija parlamentārieši, kas debatēs atkārtoti uzdeva jautājumu par likumu par noilguma ierobežojumiem, pat ja sabiedrības vairākuma attieksme bija pretēja. Šīs debātes bieži vien notika plašu publicitāti ieguvušu nacionālsociālistu prāvu – tādu kā Aušvicas prāva – ēnā, taču

apspiesto jautājumu loks bija daudz plašāks nekā krimināltiesiskas problēmas. No šīm diskusijām neviens nevarēja īsti izvairīties, pat ne bijušie nacionālsociālisti, kuri piecdesmitajos gados bija integrēti atpakaļ sabiedrībā. Šīs diskusijas radīja klimatu, kurā saprotama “morāli pieticīgo” cilvēku (*“moralisch anspruchslos”* – kā to formulēja valsts prezidents Teodors Hoiss (*Theodor Heuss*)) tendence attaisnot savu rīcību vairs nebija pieņemama, neskatoties uz to, ka pastāvēja liela interese par cēloņiem, kas cilvēkus noveda pie morālas nepietiekamības un padošanās.

Šāds konfrontācijas veids padarīja pagātnes pārvarēšanu par sociālu procesu, ko izšķiroši ietekmēja žurnālisti, rakstnieki un pat politiķi un kurš ne mazā mērā tika atspoguļots arī masu saziņas līdzekļos. Neskatoties uz šīs konfrontācijas specifisku aspektu un rezultātu kritiku, rezultāts bija iespaidīgs. Tieši pateicoties šai gatavībai iekšēji stāties pretī savai vēsturei, Rietumvācijai izdevās attīstīties par postnacionālsociālistisku iekārtu, par iekārtu, kam galu galā izdevās pacelties pāri Austrumvācijas valsts vadītāju mēģinājumiem pasniegt šo otro Vācijas demokrātiju kā nacionālsociālistiskās diktatūras turpinājumu.

Vācijas Demokrātiskās Republikas komunistiskās pagātnes pārvarēšana

Pēc 1989. gada Vācijas sabiedrībai atkal tika mests izaicinājums tikt galā ar Vācijas Sociālistiskās vienības partijas (VSVP) režīma vēstures nastu un integrēt tos cilvēkus, kuri bija veicinājuši diktatūru un politisko noziedzību VDR. Nacistiskais režīms un VDR režīms, protams, ir pilnīgi atšķirīgi, tomēr tie ir radniecīgi tajā ziņā, ka abi vēlējās darīt cilvēkus vainīgus. Diskusijas par šo vainīgumu – ērtības vai pārliecības motivētas iesaistīšanās dēļ – turpmākajos gados, progresējot faktiskajam integrācijas procesam, noteikti atstās arvien dziļākas pēdas. Nastas smagumu, iespējams, var izskaidrot noteikto diskusiju dalībnieku dažādās pozīcijas: tas ir saistīts ne tikai ar konfliktu starp Rietumiem un Austrumiem vai Austrumiem un Rietumiem, bet arī starp Rietumiem un Rietumiem, piemēram, attieksmes pret VDR režīmu t. s. detantes politikas un *Ostpolitik* laika kontekstā, un galu galā tas ir arī konflikts starp Austrumiem un Austrumiem, piemēram, daudzo debašu kontekstā par īpašumu atdošanu. Šī iesaiste parāda arī, ka centieni pārvarēt VDR vēsturi – kā pagātnes piesārņojumu, kā ekonomikas strukturēšanai uzkrātu nastu vai kā iejaukšanos personas privātumā – bija un joprojām ir viena no lielākajām kultūras integrācijas problēmām. Pēc 1945. gada politiskās tīrīšanas un oficiālās elites pārbaudes bija notikušas Sabiedroto vadībā, taču jaunais komunistiskās pagātnes pārvērtēšanas process ir vienīgi Vācijas problēma, kas kļūst arvien sarežģītāka, jo sabiedrība ir sašķēlusies Austrumu un Rietumu sabiedrībā. Laiku pa laikam rodas iespaids (kura radīšanā ne mazsvarīgu lomu spēlē politiskie spēki, kas ir pārņēmuši

VSVP mantojumu un pretendē uz VDR identitātes daļas saglabāšanu), ka sabiedrības Rietumu daļa diktē sabiedrības Austrumu daļas vēsturi.

Mums nāktu par labu, ja mēs varētu iemācīties nošķirt sistēmas vēsturi no dzīves vēstures (*Lebensgeschichte*), nevis lai dotu izdevību indivīdam nomest nastu no saviem pleciem un uzlikt vainu sistēmai, bet lai dotu viņam iespēju nepazaudēt savu pašapziņu diskusijās par pagātnes nastu. Iziešana cauri sērošanas procesam var kļūt par lepnuma pamatu – to pierāda arī pagātnes pārstrādāšanas vēsture pēc kara. Šī pagātnes pārvērtēšana drīz atbrīvojās no ierobežojumiem, ko tai uzspieda varas noteiktā pašattīrīšanās, tādējādi dodot iespēju integrēt pat tos cilvēkus, kuri bija saistīti ar diktatūru, tomēr neatbrīvojot viņus no viņu vēstures – kas nozīmē ļoti daudz.

Diskusijas par personīgo un politisko rīcību gan kā indivīdiem, grupām, gan kā centrālo institūciju atbildīgajām amatpersonām, kuras bija iesaistītas diktatūras režīmā un tagad piedalās postdiktatūras politisko apstākļu veidošanā, ir viens no izšķirošajiem izaicinājumiem postdiktatūras sabiedrībās. Šie strīdi vienmēr notiek publiski, un tāpēc tiem ir politiska dimensija – diskusijas dalībnieki, izspēlējot konfliktus un pretrunas publiskā telpā, tiecas mudināt cilvēkus ieņemt noteiktu pozīciju; taču viņi tiecas arī ietekmēt politiskos lēmumus un ierobežot to politisko spēku rīcības iespēju, kuri ar savām saitēm ar pagātnes režīmu apgrūtina jaunu sākumu ārpolitikā un iekšpolitikā. Diktatūras struktūru izvērtējumam postdiktatūras sabiedrībā notiekot publiskā telpā, šo procesu ietekmē arī politiskie spēki, partijas, masu saziņas līdzekļi, kustības un organizācijas. Tādējādi jebkuras debates par diktatūras vēsturi atspoguļo politiskās intereses un ietekmē sabiedrības viedokli. Palūkojoties retrospektīvi, redzam, ka daudzas šādas debates tiek interpretētas kā jaunas demokrātiskas iekārtas sastāvdaļa vai pat priekšnoteikums. Taču vienlaikus publiskās diskusijas bieži vien liedz sekmīgi pārvarēt diktatūras laika pagātņi un tikt ar to galā: šādā gadījumā izlīgums ar pagātņi pats par sevi ir pagātnes pārvarēšanas centienu subjekts.

No otras puses – diskutējot par izlīgšanas ar pagātņi procesu, mēs vairs nedrīkstam koncentrēties vienīgi uz nacistisko režīmu. Mums jāpieņem fakts, ka šī ir kopīga problēma postdiktatūras sabiedrībām, kuras cīnās ar diktatūras sekām. Ļoti daudzos gadījumos agrāk notikušās diskusijas par nacistiskā režīma sekām atgādina pašlaik notiekošās diskusijas par komunistisko pagātņi. Jau uzreiz pēc VSVP valsts sabrukuma un abu Vācijas valstu atkalapvienošanās abās Vācijas daļās sākās intensīvas debates par VDR vēsturi. Diskusiju procesā drīz kļuva skaidrs, ka jauno postdiktatūras apstākļu atzīšanu būtiski ietekmē tas, ka VDR vēsture tiek uztverta kā diktatūras vēsture. Šī vēsture bija saistīta ar personīgās brīvības apspiešanu, ar ārkārtēju privilēģiju piešķiršanu valdošajai šķirai un ar jebkuras politiskās fantāzijas robežas pārsniedzīgu vides un cilvēku politiskās apziņas piesārņošanu. Šādas uztveres ietekmē daudzi VDR opozicionāri nopietni vēlējās izpētīt otrās Vācijas diktatūras pagātņi. Šādas prasības neizraisīja

bieži apspriestā “uzvarētāju mentalitāte” (*Siegermentalität*), un sākumā tā apvienoja Austrumu un Rietumu vāciešus. VDR opozīcijas kustība darbojās kā dzinējspēks institucionālā pamata izveidei diskusijām par pagātņi. Jau pašā sākumā bija skaidrs, ka VSVP valsts izvērtēšana bija būtiski atkarīga no izpratnes par nastām un cenu, ko VDR vēsture uzlika un prasīja tiem, kas vēl bija dzīvi, un tiem, kuri viņiem sekoja.

Negaidīti straujo VSVP sistēmas sabrukumu būtiski paātrināja vēlēšanās iegūt brīvu pieeju kontroles un represīvajām institūcijām. Pēc sākotnējiem ierobežojumiem 1989. gada decembrī un 1990. gada janvārī par intereses dzinējspēku izvirzījās konkrēta vēlēšanās ne tikai rekonstruēt kontroles, represiju un mentālas ietekmēšanas vēsturi, bet arī izprast cilvēku iesaisti, “iepīšanu” politiskajā sistēmā, kuras “relikvijas” un psiholoģiskās sekas sabiedrībai kļuva arvien labāk redzamas.

Lai gan diskusiju par vēsturi mērķis sākumā nepavisam nebija pretrunīgs, pastāvēja dažādi, savstarpēji konkurējoši šā mērķa īstenošanas modeļi. Līdzās mēģinājumam dibināt forumu diskusijām par vēsturi bija arī vērojami centieni virzīt diskusiju gaitu tajās institūcijās, kas pašas bija inkriminētas. Galu galā šie centieni noveda pie likumprojektiem, pie Vācijas Bundestāga izpētes komisijas dibināšanas un pie citu izpētes komisiju izveides, bet 1990. gada oktobrī – pie neatkarīgas institūcijas dibināšanas, kurai vajadzēja radīt īpašus apstākļus kritiskām diskusijām par pagātņi – Federālais pilnvarotais par bijušās Vācijas Demokrātiskās Republikas Valsts drošības dienesta dokumentiem (*Bundesbeauftragter für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik*).

Divdesmit gadus pēc VDR pastāvēšanas beigām mēs zinām, ka iekšējā gatavība stāties pretī VDR vēsturei atspoguļo izpratni par tādas politiskas sistēmas raksturu, kas iesaistīja indivīdu ideoloģiski pašattaisnojošā sistēmā, darot viņu līdzvainīgu, uzliekot viņam mentālu nastu vai pat deformējot viņu, runājot Hansa Joachima Māca (*Hans-Joachim Maaz*) vārdiem. Šodien mēs atzīstam, ka spējas analizēt VSVP valsts pagātņi būtiski ietekmē cilvēku gatavību iesaistīties visaptverošā sistēmas pārveides problēmu risināšanā un pielāgoties liberālai konstitucionālai valstij un sociālai tirgus ekonomikai.

Pēc sabrukuma 1989. gadā un ņemot vērā vāciešu grūtības viņu otrajā pagātnes pārvērtēšanas procesā, nevar būt šaubu, ka nacistiskā režīma kritisks izvērtējums ir neatņemama Vācijas iedzīvotāju identitātes daļa. Šo procesu uzsāka Sabiedrotie, tad to patstāvīgi un brīvprātīgi turpināja paši vācieši, iekļaujot procesā arī pretrunīgus jautājumus. Rezultātā mēs redzam, ka kritiska diskusija par pagātņi postdiktatūras sabiedrībā ir to vērtā. Nav šaubu, ka šī diskusija ir būtiski svarīga identitātei, jo tā ne tikai maina politisko kultūru, bet arī palīdz izveidot pilsoniskas sabiedrības standartus un politiskās uzvedības noteikumus. Šajā sakarā dažādu diktatūras režīmu vēstures pārvarēšanas modeļu salīdzinājums var palīdzēt izveidot pagātnes pārvarēšanas kā specifiskas, taču joprojām fundamentālas politisko seku pārvarēšanas postdiktatūras sabiedrībā formu tipoloģiju.

Literatūra

- Baer, Ena v. Die Rolle der Vergangenheitsbewältigung im Systemwechsel. – Saarbrücken, 2007.
- Enquete-Kommission des Deutschen Bundestags, 12. Wahlperiode (1990–1994) (Hrsg.):
Aufarbeitung von Geschichte und Folgen der SED-Diktatur in Deutschland. – Baden-Baden, 1995.
- Enquete-Kommission des Deutschen Bundestags (13. Wahlperiode 1994–1998) (Hrsg.):
Überwindung der Folgen der SED-Diktatur im Prozeß der deutschen Einheit. – Baden-Baden, 1999.
- Fritze, Lothar. Die Gegenwart des Vergangenen. Über das Weiterleben der DDR nach ihrem Ende. – Weimar, 1997.
- Gauk, Joachim. Die Stasi-Akten. Das unheimliche Erbe der DDR. – Reinbek bei Hamburg, 1991.
- Gauk, Joachim, Neville Alexander, Jutta Limbach. Wahrheitspolitik in Deutschland und Südafrika. Drei Pfade zur Aufarbeitung der Vergangenheit. – Hannover, 2001.
- Herf, Jeffrey. Zweierlei Erinnerung: Die NS-Vergangenheit im geteilten Deutschland. – Berlin, 1998.
- Henke, Klaus-Dietmar, Hans Woller (Hrsg.). Politische Säuberung in Europa. Die Abrechnung mit Faschismus und Kollaboration nach dem Zweiten Weltkrieg. – München, 1991.
- Heydemann, Günther, Eckhard Jesse. Diktaturen in Deutschland – Vergleichsaspekte. – Bonn, 2003.
- Knabe, Hubertus. Tag der Befreiung? Das Kriegsende in Ostdeutschland. – Berlin, 2005.
- Knigge, Volkhard (Hrsg.). Der Kommunismus im Museum. Formen der Auseinandersetzung in Deutschland und Ostmitteleuropa. – Köln, Weimar, Wien, 2005.
- Kuretsidis-Haider, Claudia, Winfried R. Garscha (Hrsg.). "Keine Abrechnung": NS-Verbrechen, Justiz und Gesellschaft in Europa nach 1945. – Leipzig, Wien, 1998.
- Maaz, Hans-Joachim. Der Gefühlsstau. Ein Psychogramm der DDR. – Berlin, 1991.
- März, Peter, Hans-Joachim Veen (Hrsg.). Woran erinnern? Der Kommunismus in der deutschen Erinnerungskultur. – Köln, 2006.
- Mitscherlich, Alexander u. Margarete. Die Unfähigkeit zu trauern. Grundlagen kollektiven Verhaltens. – München, 1967.
- Offe, Claus. Herausforderungen der Demokratie. Zur Integration und Leistungsfähigkeit politischer Institutionen. – Frankfurt/M., 2004.
- Rückerl, Adalbert. NS-Verbrechen vor Gericht: Versuch einer Vergangenheitsbewältigung. – Heidelberg, 1982.
- Schaal, Gary S., Andreas Wöll (Hrsg.).Vergangenheitsbewältigung: Modell der politischen und sozialen Integration in der deutschen Nachkriegsgeschichte. – Baden-Baden, 1997.
- Schwarz, Walter (Hrsg.). Die Wiedergutmachung nationalsozialistischen Unrechts durch die Bundesrepublik Deutschland. Vo. 1–6. – München, 1974 ff.
- Schweizer, Katja. Täter und Opfer in der DDR. Vergangenheitsbewältigung nach der zweiten deutschen Diktatur. – Münster, 1999.
- Sühl, Klaus (Hrsg.). Vergangenheitsbewältigung 1945–1989: Ein unmöglicher Vergleich? – Berlin, 1994.

Daina Bleiere

Komentārs

Profesora Šteinbaha ziņojumā ir skartas ļoti būtiskas problēmas, kas attiecas uz to, kā postdiktatoriskajās sabiedrībās mēs risinām problēmas, kuras radījušas diktatūras. Tās ir būtiskas arī Latvijai. Patiešām, pagātnes izvērtēšana ir izaicinājums, kas ietver visdažādākos aspektus – tiesiskos, politiskos, morālos. Man ļoti rosinoša, pat provocējoša, šķita doma par to, ka Vācijas Federatīvās Republikas pieredze nacionālsociālistiskās pagātnes pārvarēšanā ir sava veida modelis, kas noderīgs citām pēcdiktatoriskām sabiedrībām. Pirmajā acu uzmetienā šķiet, ka šo tēzi nekādi nevar attiecināt uz Latviju, jo vēsturiskie apstākļi, kuros veidojās šīs diktatoriskās pagātnes, kā arī tie, kuros notiek diktatoriskās pagātnes izvērtēšana, Latvijā un Vācijā ir pilnīgi atšķirīgi, īpaši, ja mēs runājam par apstākļiem, kuros notika Rietumvācijas sabiedrības konfrontācija ar nacistiskās Vācijas pagātni. Vairāk kopīga var saskatīt ar Austrumvācijas pieredzi, kur nacisma perioda izvērtēšanu ietekmē komunistiskās diktatūras pagātne.

Tomēr jāpiekrīt, ka daudzos aspektos Rietumvācijas pieredze nacisma seku pārvarēšanā ir attiecināma uz diktatorisko režīmu seku pārvarēšanu visdažādākā tipa režīmos. Pirmkārt, jau tādēļ, ka vispārīgi uzdevumi, kas jārisina postdiktatoriskajām sabiedrībām, ir līdzīgi. Tie ietver diktatorisko režīmu represiju upuru tiesisko, pilsonisko, ekonomisko rehabilitāciju, jautājumu par režīma funkcionāru tiesisko un politisko atbildību (vainu) un par viņu integrāciju pēcdiktatoriskajā sabiedrībā, kā arī jautājumu par sabiedrības atbildību (vainu) kopumā, ko varētu formulēt kā kolaborantu un malā stāvētāju problēmu. Lai cik īss vai garš būtu diktatūras periods, ar šīm problēmām nākas sastapties vienmēr. Otrkārt, pagātnes izvērtēšana ir process, kas ietver vairākus hronoloģiski atšķirīgus periodus, uz kuriem norāda arī profesors. Šteinbahs, runājot par nacistiskās pagātnes izvērtēšanu Rietumvācijā: sākotnējo kolektīvās un individuālās vainas izvērtēšanas procesu nomaiņīja centieni izskaidrot un pat attaisnot savu darbību. Piecdesmitajos gados pagātnes kritisks izvērtējums pastiprinājās, vairāk tika rakstīts un diskutēts par atsevišķu profesionālo grupu darbību Trešajā reihā. Sešdesmitajos gados diskusija par individuālo un kolektīvo atbildību ieguva īpašu asumu un centieni attaisnot savu uzvedību vairs netika akceptēti. VFR pieredze liecina, ka ir nepieciešama zināma laika distance, lai sabiedrība kopumā spētu pārvarēt negatīvu reakciju pret aicinājumiem pārvarēt pagātni. To apstiprina arī tas, ka komunistiskās pagātnes pārvarēšana mūsdienā Vācijā izraisa daudz negatīvu reakciju nekā nacistiskā pagātne.

Neskatoties uz vēsturisko apstākļu un politiskā konteksta atšķirībām, līdzīgas tendences varam saskatīt arī padomju pagātnes izvērtējumā Latvijas sabiedrībā. Ja deviņdesmito gadu sākumā kolektīvā un it īpaši individuālā atbildība par darbību padomju okupācijas atbalstīšanā tika plaši diskutēta, uzsvāru liekot uz politisko atbildību, tad varētu teikt, ka tagad ir vērojama tendence drīzāk izprast un izskaidrot, arī attaisnot, turklāt sabiedrības

vairākuma nostāju varētu raksturot kā morāli indiferentu, respektīvi, problēma tiek skatīta drīzāk politiskās, nevis morālās atbildības (vainas) kategorijās. Lai gan ir bijuši vairāki mēģinājumi uzsākt publiskas diskusijas par padomju pagātnes izvērtējumu, piemēram, par Ojāra Vācieša un Viļa Lāča lomu¹, tomēr tajās bija jūtama tendence problēmu reducēt uz dažu personību uzskatiem un uzvedību, traktēt viņu sadarbību ar padomju režīmu drīzāk kā “nodevību”, tādējādi izvairoties no jautājuma par to, cik lielā mērā tās vai citas sabiedrības grupas bija iesaistītas padomju režīma atbalstīšanā un uzturēšanā. Nodevības konteksts patiesībā ir ļoti ērts, jo tas ļauj sadarbību ar padomju režīmu risināt kā atsevišķu personu morālās izvēles problēmu, kā tādu, kas neattiecas uz sabiedrības vairākumu.

Runājot par kopīgo vēsturiskās apziņas veidošanās procesā postdiktatoriskajās sabiedrībās, tomēr jāuzsver, ka Latvijas situācija 20. gadsimta 90. gadu sākumā un Vācijas situācija pēc Otrā pasaules kara daudzējādā ziņā būtiski atšķiras. Latvijā dominējošais ir postpadomju konteksts. Padomju režīms kā savas pastāvēšanas ilguma dēļ, tā arī ar centieniem pārvaldīt un kontrolēt visus politiskos, ekonomiskos un sociālos procesus (gan ne vienmēr pilnīgi sekmīgiem) ir atstājis ļoti dziļu ietekmi kā uz politiku, tā arī ekonomiku un kultūru. Lai gan padomju režīma upuru tiesiskā rehabilitācija, morālo un materiālo zaudējumu kompensācijas problēma, kā arī īpašuma tiesību restitūcijas problēma kopumā ir tikusi risināta samērā sekmīgi, tomēr tas ir bijis varbūt pat vieglākais uzdevums. Daudz smagākas sekas ir saistītas ar tām sociālajām izmaiņām, kas radušās padomju okupācijas dēļ un ko principā nav iespējams atrisināt, vienkārši atjaunojot stāvokli, kas pastāvēja uz 1940. gada 17. jūniju, vai arī novelkot svītru pēc 1990. gada 4. maija vai 1991. gada 21. augusta. Turklāt padomju režīma sekas nav reducējamas tikai uz ekonomiskās sistēmas nomaigu vai etniskā sastāva izmaiņām. 20. gadsimta vēsture Latvijas sabiedrībai ir bijusi traumatiska, un, ja mēs to vērtējam kā kolektīvu kultūras traumu sēriju, tad tām ir noteikts iespaids uz mūsdienu Latvijas sabiedrības vērtību skalu. Turklāt jāņem vērā, ka ne tikai padomju okupācija 1940. gadā, vācu okupācija un tai sekojoša padomju reokupācija, bet arī padomju režīma sabrukums radīja morālu traumu. Kā norāda igauņu pētniece Aili Ārelaida-Tarta, “kolektīva trauma ir tieši saistīta ar neuzticēšanos un tā rada sociālu nestabilitāti”.² Tādējādi pagātnes pārvarēšana ir daļa no šodienas politiskajiem procesiem.

Ja runājam par diktatoriskās pagātnes pārvērtēšanu, padomju okupācijas laika ietekme uz sabiedrības vērtību skalu izpaužas arī apstākļi, ka padomju režīms liedza godīgi un tiesiski izvērtēt vēl divus diktatoriskos režīmus, kas ir būtiski Latvijas vēstures kontekstā. Hronoloģiski pirmā diktatūra bija Kārļa Ulmaņa autoritārais režīms. Kārļa Ulmaņa diktatūra arī bija diktatūra, lai arī cik labdabīga tā izskatās uz Hitlera un Staļina diktatūru fona. 1934. gada 15. maija apvērsumā tika likvidēta parlamentārā iekārta, ierobežotas demokrātiskās brīvības. Kopš neatkarības atjaunošanas pastāvīgi atjaunojas diskusijas kā par Ulmaņa personību, tā arī par viņa ieguldījumu Latvijas valstiskumā. Tā ir tēma, kas tiek pastāvīgi diskutēta un liecina, ka demokrātija lielai daļai latviešu sabiedrības tomēr nav pati par sevi saprotama vērtība. Ulmaņa laiks uz padomju un nacistu okupācijas fona bija ideāli

piemērots idealizācijai. Pretstatā padomju un nacistu režīmam tā bija “sava” diktatūra, kas rūpējās par latviešu interesēm un kuras laikā tika sasniegts jūtams ekonomiskais progress un pieauga iedzīvotāju labklājība. Protams, var strīdēties, vai tas bija Ulmaņa nopelns vai arī izdevīgas pasaules ekonomiskās konjunktūras rezultāts. Šā vai tā, uz padomju un nacistu okupācijas režīmu fona Ulmaņa laiks bija labklājības, pārticības un pat cilvēktiesību respektēšanas laiks. Tomēr tas bija režīms, kas bija nācis pie varas, izdarot pretlikumīgu apvērsumu.

Padomju okupācijas pirmajās dienās demokrātijas atjaunošanas lozungu PSRS ielikleņi plaši izmantoja, labi apzinoties, ka lielai daļai Latvijas sabiedrības tolaik tas bija ļoti būtisks. Protams, viņi negatavojās atjaunot parlamentāro iekārtu, mērķis bija iznīcināt Latvijas valsti, to nelikumīgi anektējot Padomju Savienības sastāvā. Savukārt nacistiskās okupācijas režīma ietekmi uz Latvijas sabiedrību nevar izprast, neņemot vērā padomju 1940.–1941. gada okupācijas pieredzi.

Rietumvācijā nacistiskās pagātnes izvērtēšana sākās uzreiz pēc Otrā pasaules kara un ir izgājusi vairākus saturiski atšķirīgus posmus, savukārt Latvijas gadījumā mums nākas vienlaicīgi tikt galā ar trīs diktatoriskām pagātnēm. Tajā pašā laikā jāņem vērā šo trīs diktatūru savstarpējā saistība. Ja šobrīd Ulmaņa diktatūra lielā daļā sabiedrības tiek vērtēta pozitīvi, tad to ir ietekmējusi gan vispār padomju okupācija, gan arī padomju režīma attieksme pret Ulmaņa diktatūru. Jāuzsver, ka padomju režīms faktiski lika vienlīdzības zīmi starp Latvijas Republikas parlamentāro un autoritārisma posmu. Savukārt vācu okupācijas vara vainu par Latvijas neatkarības iznīcināšanu centās pārliecināt uz Ulmaņa režīmu. Tieši no šā laika nāk valstsvīru nodevības problēma, kas joprojām tiek diskutēta sabiedrībā. Tikai kopš valstiskās neatkarības atjaunošanas ir iespējams atklāti diskutēt par visām trīs diktatūrām, kā arī risināt tiesiskās problēmas (piemēram, īpašuma tiesību restitūcija), kas ir saistītas ar padomju okupāciju.

Austrumu–Rietumu konteksts arī ietekmē pagātnes apzināšanos. Atšķirībā no pēckara Vācijas, kur ārējais spiediens kombinējās ar iekšēju nepieciešamību pārvarēt pagātni, Latvijā, tāpat kā citās postkomunistiskajās valstīs, šāda ārēja spiediena praktiski nebija attiecībā uz padomju pagātni. Tā bija un ir sabiedrības pašrefleksija un iekšpolitisko spēku intereses, kas uztur šo procesu. Protams, vēsturiskās atmiņas veidošanās un apjēgšanas procesi ir daudz komplicētāki. Tie ietver individuālās, ģimenes, interaktīvās grupu atmiņas un sociālās atmiņas mijiedarbību ar politisko atmiņu, nacionālo atmiņu, kultūras atmiņu. Politika ietekmē sociālo pasauli un otrādi. Atzīšanas, reprezentācijas, līdzdalības centieni un spēja ietekmēt politiskos un sociālos procesus dažādās pakāpēs iespaido to, kā veidojas vēsturiskā atmiņa.³ Tomēr ārējam spiedienam ir tikai netieša ietekme uz šiem procesiem. Lielāka ārējo faktoru ietekme ir bijusi jūtama attiecībā uz holokausta un Latvijas iedzīvotāju līdzdalības apzināšanu. Tomēr attiecībā uz Ulmaņa režīmu vai arī padomju režīmu, tā ir pārsvarā iekšējā problēma. Ja runājam par padomju režīma kontekstu, to gan zināmā mērā iespaido Latvijas attiecības ar Krieviju, kā arī Krievijas informācijas telpas ietekme. Tomēr

šīs telpas ietekme izpaužas drīzāk centienos uzturēt padomju režīma veidotos stereotipus, nevis prasībās pārvērtēt padomju režīma mantojumu.

Latvija, tāpat kā citas Centrālās un Austrumeiropas postkomunistiskās valstis, tieši otrādi, izdara spiedienu uz Rietumiem, cenšoties panākt vispārēju komunisma nosodījumu un tā noziegumu pielīdzināšanu nacionālsociālisma noziegumiem. Tomēr šī politika tikai netieši ietekmē Latvijas sabiedrības pagātnes izvērtēšanas procesus. Sabiedrības pašrefleksiju, centienus apzināties kā individuālo, tā arī kolektīvo vainu, bremsē tas, ka faktiski nebija īsta pārrāvuma starp tagadni un pagātņi. 80. gadu nogales revolūcija bija evolucionāra. To veica cilvēki, kuri bija daļa no padomju režīma, kas bija tajā patiešām vai vismaz formāli integrējušies.

Jautājumā par latviešu atbildību un līdzdalību nacisma noziegumos ārējais spiediens ir izteiktāks nekā iekšējais. To nosaka vairāki faktori. Pirmkārt, latviešos ir visai izteikta upura apziņa, kas izriet kā no tā, ka Latvijas valstiskuma iznīcināšana bija padomju un nacistu līguma rezultāts un ka Latvijas pilsoņu izvēles Otrā pasaules kara laikā noteica situācija, kuru viņi nevarēja ietekmēt, kā arī PSRS Otrā pasaules kara beigās un pēc tā īstenotā sodu politika par sadarbību ar vācu okupācijas varu. Otrkārt, situācija, kas ir izveidojusies padomju okupācijas ietekmē, kad Otrā pasaules kara vēstures interpretācijas ir kļuvušas par faktoru kā Latvijas un Krievijas attiecībās, tā arī par Latvijas sabiedrības sašķeltību veicinošu faktoru. Visos šajos gadījumos politiskās intereses un politiskā konfrontācija cenšas pārmākt sabiedrības pašrefleksiju, diskusiju par ētiskajiem un morālajiem aspektiem. Vēstures politizācija uztur tendenci aplūkot vēsturi kā sava veida cīņu starp diviem savstarpēji izslēdzošiem poliēm (labo un sliktu, pareizo un nepareizo), noraidot jebkādas citas alternatīvas.

Pēdējos gados ir daudz publikāciju par vēsturiskās atmiņas veidošanās procesiem Baltijas valstīs, par tās komponentiem un mijiedarbību ar sabiedrības etnisko struktūru, politikas procesu. Tomēr šie pētījumi lielāku uzsvāru liek uz to, kā vēsturiskās atmiņas veidošanās un apspriešanas procesiem būtu jānotiek demokrātiskā sabiedrībā un cik lielā mērā dominējošais diskurss ietekmē marginālos jeb alternatīvos diskursus. Zināmā mērā novārtā tiek pamests cits jautājums, kam bija būtiska nozīme arī Vācijā pēc Otrā pasaules kara – kāds ir diktatoriskās pagātnes pārvarēšanas *normatīvais mērķis*. Šajā sakarā būtisks ir profesora Šteinbaha atzinums, ka konfrontācija ar nacionālsociālistisko pagātņi VFR palīdzēja nostiprināt *cieņu pret konstitūciju un tiesu praksi, kas balstās uz cilvēka tiesībām*. Patiesībā tas varētu būt kritērijs, ar kuru novērtēt jebkuras sabiedrības sekmes diktatoriskās pagātnes pārvarēšanā.

Kā jau atzīmējām iepriekš, Latvijas gadījumā tiešākas paralēles var novilkt nevis ar Vācijas Federatīvās Republikas, bet gan ar bijušās Vācijas Demokrātiskās Republikas pieredzi – kā nacionālsociālistiskās, tā arī komunistiskās pagātnes pārvarēšanā. Pēckara denacifikācija padomju okupācijas zonā Vācijā un nacistu okupācijas seku pārvarēšana pēckara Latvijā noritēja pēc līdzīga scenārija: tā bija okupācijas varas uzspiesta; tās mērķis

bija ne tik daudz un ne tikai pāraudzināšana, kā arī patieso nacisma noziegumu veicēju sodīšana, cik represijas pret reāliem un iedomātiem politiskajiem pretiniekiem; tādi jēdzieni kā likuma vara un cilvēktiesības nebija Staļina vārdnīcā; kolektīvās vainas apziņas iepotēšana, kas Latvijas gadījumā izpaudās propagandā, kura padarīja t. s. latviešu buržuāziskos nacionālistus (faktiski visu latviešu nekomunistisko eliti, it īpaši to daļu, kas bija emigrējusi) par nacistu okupantu vistuvākajiem sabiedrotajiem. Tāpat arī nebija pat runas par izdzīvojušo nacisma upuru īpašuma restitūciju. Holokaustu pārdzīvojušie ebreji nereti izraisīja padomju varas iestāžu aizdomas tieši tādēļ, ka viņiem bija izdevies izdzīvot. Pārvaldes aparāts visos līmeņos tika nomainīts pilnībā un visi, kuri bija atradušies nacistu okupētajā teritorijā, bija pakļauti politiskam skrīningam. "Tīrīšanas etaps" (*purge phase*) pēc vācu okupācijas notika, bet paralēls process – mēģinājumi labot netaisnību pret individuāliem nacisma upuriem – nenotika.

50. gadu beigās un 60. gados Ulmas un citu Rietumvācijas tiesas procesu ietekmē arī Padomju Savienībā notika prāvas pret cilvēkiem, kurus vainoja kara noziegumos un noziegumos pret cilvēci. Arī Latvijā notika šādi procesi, taču tie bija tikpat tālu no likuma varas kā Staļina laika sodu prakse. Būtbūt latviešu sabiedrībai nebija iespējams izvērtēt savu nostāju pret sadarbību ar nacistiem – gan tādēļ, ka atklāta un godīga diskusija vispār nebija iespējama, gan arī tādēļ, ka atzīt atsevišķu individu vai elites daļas vainu nozīmēja atzīt padomju propagandas apgalvojumu patiesīgumu. Iespēja godīgi izvērtēt nacistu okupācijas laika pieredzi, tajā skaitā arī atsevišķu Latvijas iedzīvotāju daļu noziegumos pret cilvēci, kā arī kaut daļēji kompensēt upuru materiālos zaudējumus radās tikai pēc neatkarības atgūšanas 1991. gadā.

Kas attiecās uz padomju okupācijas laika seku pārvarēšanu, Latvijā bija daudz mazāks ārējs socializējošais spiediens un arī daudz mazākas iespējas aizstāt sakompromitējošos padomju režīma cilvēkus ar cilvēkiem, kuriem ir demokrātiska pieredze. Lai gan pēc neatkarības atgūšanas daudzi cerēja, ka šajā ziņā daudz palīdzēs trimdas latvieši ar savu demokrātiskās sabiedrības pieredzi, tomēr viņu ietekme bija daudz mazāka, nekā varēja sagaidīt, jo no trimdas atgriezās un politiskajos procesos aktīvi iekļāvās tikai neliela trimdnieku daļa.

"Tīrīšanas etaps" notika relatīvi maigi, tajā bija daudz kompromisu. No vienas puses, sabiedrība uzstāja uz padomju režīma represiju un noziegumu atklāšanu, uz upuru morālu rehabilitāciju. No otras puses, sabiedrība savā vairākumā bija visai toleranta, kad runa bija par atsevišķu individu vainu un sodīšanu. Diskusijas par KGB informatoru vārdu publicēšanu labi ilustrē šo tēzi. Var, protams, teikt, ka daudzi politiķi nebija ieinteresēti KGB informatoru vārdu atklāšanā, taču arī sabiedrības vairākuma atbalstu šādi aicinājumi nav guvuši. Lai gan daudzu uzskatos individuālās atbildības problēma nav atrisināta apmierinošā veidā, tomēr jāuzsver, ka pamata vērtības, uz kurām balstījās process, bija likuma varas atjaunošana, restitūcija, upuru ciešanu morāla kompensācija. Arī iecietība pret KGB informatoriem, iespējams, parāda, ka sabiedrības uzskatos ir svarīgāk nenodarīt jaunu dažiem

nevainīgajiem, nevis sodīt daudzus vainīgos. Turklāt “tīrīšanas” radītu jaunas konfrontācijas asi sabiedrībā, kurā jau tā ir pietiekami daudz pretrunu.

Galvenā diktatoriskās pagātnes pārvarēšanas problēma Latvijā ir tā, ka pagātne ir daļa no politiskas konfrontācijas, kas gadu gaitā ne tikai nav mazinājusies, bet, tieši otrādi, ir kļuvusi izteiktāka. Etniskā sastāva izmaiņas, kas bija izveidojušās Padomju Savienības politikas ietekmē, ir šīs konfrontācijas centrā. Nenoliedzami, PSRS sabrukums bija milzīga kultūras trauma krievi, kuri no superlielvalsts dominējošās nācijas bija kļuvuši par minoritāti mazā valstī, kas mēģina veidot savus spēles noteikumus. Latviešu upura psiholoģija, kas bija izveidojusies kopš 1940. gada, sadūrās ar Latvijas krievu (nelatviešu?) minoritātes upura psiholoģiju, kas izveidojās pēc PSRS. Eva-Klarita Onkena norāda:

Baltijas kontekstā [...] elites izmaiņas nozīmēja fundamentālas izmaiņas varas dinamikā, kas vairāk vai mazāk apmainīja vietām etnohegemoniskās struktūras (starp titulnācijām un krieviski runājošajām minoritātēm) un ideoloģiskajām paradigmām. Izveidoto demokrātisko sabiedrību un valstu kontekstā pāreja no kolektīvo atmiņu īstermiņa uz ilgtermiņa ilgstamību ir saistīta ar daudzām grūtībām un šķēršļiem, kas izpaužas kā publiskas sadursmes par politiku, memoriāliem vai vēstures mācīšanu.⁴

Krievvalodīgo upura psiholoģiju dažādā veidā stimulēja kā tās politiskās partijas, kas uzstājās kā krievvalodīgo un nepilsoņu tiesību aizstāves, tā arī nacionālradikāļi, kuru sporādiskie izteikumi par to, ka vienīgais okupācijas seku risinājuma variants ir visu tās laikā iebraukušo iedzīvotāju repatriācija uz Krieviju, kā Latvijas krievvalodīgo partiju, tā arī Krievijas politiķu izteikumos tika interpretēti kā Latvijas politiskā establišmenta vispārējs viedoklis, vēl vairāk pastiprinot nedrošības sajūtu.

Krievvalodīgo iedzīvotāju upura sajūta saduras ar latviešu upura apziņu, kas divdesmit gados pēc valstiskās neatkarības atgūšanas varbūt ir mazinājusies, bet nav izzudusi. Lai gan daļas cittautiešu atgriešanās savā etniskajā dzimtenē pēc PSRS sabrukuma latviešu īpatsvaru ir palielinājusi, kā arī ir uzlabojušās latviešu valodas kā oficiālās valsts valodas pozīcijas un latviešiem ir noteicošā loma valsts politiskajā dzīvē, tomēr apdraudētības izjūta, kas bija veidojusies visus padomju varas gadus, saglabājas.

Profesora Šteinbaha referāta tēze par pagātnes pārvarēšanas politisko dimensiju ir ļoti būtiska problēma Latvijā. Ikgadējie 16. marta notikumi pie Brīvības pieminekļa, 9. maija un 13. oktobra svinības pie Uzvaras pieminekļa simboliski iezīmē politiskas konfrontācijas asi, kuras centrālais jautājums ir padomju okupācijas fakta atzīšana un Padomju Savienības loma Otrajā pasaules karā. Ņemot vērā to, ka Latvijai stipri ietekmē Krievijas informācijas telpa, apstākļi, ka prezidenta Putina laikā, īpaši kopš Otrā pasaules kara beigu 60. gadadienas, ideja par to, ka Padomju Savienības ieguldījums fašisma sagrāvē ir centrālais Krievijas vēstures pozitīvais notikums, ir radusi vērā ņemamu atbalsi Latvijas t. s. krievvalodīgo kopienā. Krievijas valdošās elites centieni rehabilitēt padomju režīmu, arī Staļinu, pa-

matojot to ar uzvaru pār fašismu, deva iespēju cilvēkiem “okupantu” identitātes vietā, kuru šķietami uzspiež Latvijas valsts, iegūt “atbrīvotāju no fašisma” identitāti. Var diskutēt arī par to, vai sabiedrības integrācijas politika ir bijusi veiksmīga. Tomēr ir skaidrs, ka konfrontācija starp (post)padomju un pretpadomju identitāti ir ieguvusi etnisko dimensiju, kuru nevar ignorēt. Plaša, kas pastāvēja kopš Latvijas Tautas frontes un Interfrontes konfrontācijas laikiem, draud pļesties plašumā. To varbūt ir iespējams mazināt, taču tas būs ļoti grūti.

Lai gan publiskā diskursa centrā šajā kontekstā ir Otrais pasaules karš, tomēr tā būtība ir saistīta ar padomju režīma interpretāciju, jo pamata konfrontācija izriet no Otrā pasaules kara versijas, kuru propagandēja Padomju Savienība (Ribentropa–Molotova pakts kā politiska nepieciešamība; Latvijas atbrīvošana no fašisma 1944.–1945. gadā), un tai pretējās versijas, kas saskata Latvijas neatkarības zaudēšanu kā padomju–vācu pakta sekas un runā par to, ka nacistu okupāciju 1944.–1945. gadā nomainīja otrā padomju okupācija. Vai no šīs nesavienojamo diskursu situācijas ir iespējams rast izeju? Lai gan var šķist, ka centrā ir tieši vēstures interpretācijas, tomēr pamatā tā ir politiska problēma. Vēsturi noteikti nepieciešams skaidrot, pētīt, informēt sabiedrību. Tomēr pamatā ir konsenss (vai arī tā trūkums) par pamatprincipiem, uz kuriem ir jābalstās atjaunotajai Latvijas valstij. Šajā kontekstā ir grūti sagaidīt, ka pat viskvalificētākie vēsturnieku pētījumi būtiski mainīs konfrontācijas būtību. Iespējams, iekšpolitiski ir jāmēģina problēmas risināt pēc modeļa, kas tiek lietots diplomātijā starpvalstu attiecībās, kur tiek mēģināts atrast kopīgus punktus, neceņoties saasināt konfrontāciju jautājumos, kur vienots viedoklis nepastāv.

Nobeigumā jāuzsver, ka pēc neatkarības atjaunošanas Latvijas valsts kopumā sekmīgi ir tikusi galā ar to diktatoriskās pagātnes pārvarēšanas daļu, kas ir saistīta ar likuma varas atjaunošanu. Tomēr līdz galam neatbildēts ir jautājums par to, vai sabiedrība ir akceptējusi demokrātiju, likuma varu un cilvēktiesības kā pamatvērtības, uz kurām jābalstās valstij. Totalitārās varas ir atstājušas smagu un sarežģītu mantojumu.

Atsauces un komentāri

- ¹ Skat., piem.: Šlāpins Ilmārs. Sirdsapziņas noplēšamais talons // Rīgas Laiks, Nr. 4, 2003 – (http://www.rigaslaiks.lv/article/article.asp?zid=200304_04&Year=2003&MONTH=4).; “Demokrātija – kanibāli vs. vegetārieši. Vēsturnieku Aivaru Strangu intervē Gints Grūbe” (<http://www.politika.lv/index.php?id=7891>); Nagle Gunita, Nepieradināmais Ojārs Vācietis // *Diena*, 2003. g. 11. aprīlī – (<http://njam.ex.lv/ov/?p=9>); Viliis Lācis: divu Latviju naratīvi, sociālais/sociālistiskais reālisms. Rakstu krājums “Agora 2”. – Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2004; Simt gadu kopā ar Vili Lāci. – Rīga: Zinātne, 2005.
- ² “*Collective trauma is directly connected with mistrust and creates social instability*”. Aareleid-Tart Aili. Cultural Trauma and Life Stories. Doctoral dissertation, December 2006. – University of Helsinki, Faculty of Social Sciences, Department of Social Policy and Tallinn University, the Centre for Contemporary Cultural Studies, Estonia. (<http://ethesis.helsinki.fi/julkaisut/val/sospo/vk/aareleid-tart/>), p. 42.
- ³ Onken Eva-Clarita. Memory and democratic pluralism in the Baltic states – rethinking the relationship // *Journal of Baltic Studies*, Vol. 41, No. 3, September 2010, pp. 280–283.
- ⁴ Onken Eva-Clarita. – Op.cit., p. 285.

Resolving the Past—a Challenge for Postdictatorial Societies

Summary

Professor Peter Steinbach's paper deals with the German example of coming to terms with the past (*Vergangenheitsbewältigung*). In Germany this primarily means the overcoming of Nazi legacy after 1945, but since 1990 it also includes the communist legacy of the German Democratic Republic. Coming to terms with the past is a special challenge to “post-dictatorial societies.” It includes: dealing with the elites of the deposed dictatorial regimes; restitution to the victims of these regimes; integration of those who supported the regimes; and, even more important – reintegration in constitutional terms, i.e. not on the basis of retroactive legislation. Coming to terms with the past, however, includes more – the restructuring of society, which can only succeed if it is broadly accepted as rightful and just. That, in turn, is made difficult by those who were involved with the overthrown regime. A prerequisite is detailed knowledge of the discontinuity (*Kontinuitätsbruch*) which led to the establishment of an unjust state (*Unrechtsstaat*) in the first place.

The first phase of restructuring involves the cleansing of the old and the creation of a new political elite. In Germany, the victorious powers established the rules of complete political denazification and reeducation. Émigré opponents of the Nazi regime were involved in the process. Thus no argument was admitted that would mitigate collaboration with the internal enemy that had betrayed their country, constitution and the nation's honor. The early phase was accompanied by internment and criminal processes, but these differed in the Western and Eastern occupation zones. In the West, only Nazi political and military leaders were arrested and tried. In the East, this process included also the elimination of potential opponents of the new communistic regime. However, the efforts at denazification did not gain broad social acceptance at first and thus did not result in a complete reevaluation of the past and self-cleansing but rather only in a change of perspective.

The second phase was already a German one and included on the state level restitution to victims and acceptance of long-term international commitments to recompense losses caused by the Nazi regime. On the social level, intensive critical and controversial debates occurred about the involvement of various professional groups in the Nazi regime. Criminal anti-Nazi proceedings continued. Some of the major court proceedings even provided a better insight into the historical processes of the time than could the work of the historians. The processes were instrumental in establishing a new branch of historical study, Contemporary History (*Zeitgeschichte*). Toward the end of the 1940s it became gradually clear that there was significant social opposition to the still-prevailing ideas of clemency and amnesty. This led to the development of the Federal Republic as a post-national-socialist state that eventually succeeded in overcoming East German attempts to portray the German Federal Republic as a continued Nazi dictatorship.

The next challenge was coming to terms with the burden of the Socialist Unity Party regime of the German Democratic Republic after its dissolution in 1989. It was entirely a German process, which at seemed to become a West German dictate over East German history, not the least because of the interference of people who took over the GDR legacy and wanted to preserve at least parts of its identity. The early research and discussion about the GDR past was led by the opponents of the regime and, though not without contradictions, resulted in the establishment of the Office of the Federal Commissioner for the Records of the State Security Service of the former GDR. Today we recognize that the ability to analyze the past of the Socialist Unity Party's state essentially influences the ability of the people to engage in an all-encompassing reformation of the system and adaptation to a liberal constitutional state.

In post-dictatorial societies broad public discussions about the dictatorial past is a necessity. They are interpreted as parts of or even preconditions of a new democratic order. In the German case, though, it is no longer possible to concentrate only on the Nazi past. It has to be accepted that common features exist in all post-dictatorial societies. Similarly, it is clear that the critical evaluation of the Nazi regime has become an essential ingredient of the identity of the citizens of Germany.

Daina Bleiere in her commentary recognizes the essential points raised by Professor Steinbach, especially the notion that Germany's experience in dealing with the National-Socialist past can serve as a model. At first sight, though, because of the very different conditions, this experience does not seem to apply to post-communist Latvia, the experience of the German Democratic Republic being closer. On closer examination, however, some aspects of the model of post-dictatorial societies can apply to Latvia as well. On the one hand, the tasks at hand, including questions of restitution and rehabilitation, the legal and political responsibility of the functionaries of the dictatorial regime, their reintegration, etc. are the same. On the other hand – coming to terms with the past is seen as a process that includes various stages of development.

In Latvia, the problem has to be seen in the post-Soviet context. The rehabilitation and restitution process can be described as relatively successful; the social changes during the Soviet occupation are much more difficult to overcome. They cannot be changed either by returning to 17 June 1940 or by drawing a line after the reestablishment of independence in 1990/91. This problem is not restricted merely to changes in the economic system and ethnic composition. As a result of the traumatic experiences during the Soviet era, it applies to the value system as well.

It is important to note that the Soviet regime denied coming to terms with two of the past dictatorial regimes in Latvia – the Ulmanis dictatorship and the Nazi occupation. The former was used by the Soviet regime in its destruction of Latvian sovereignty 1940 with its

patently false claims of restoring democracy. The latter cannot be properly understood without taking in account the first Soviet occupation of 1940/41. In Germany the reevaluation of the past began immediately after World War II; in Latvia it started 45 years later and had to deal simultaneously with three dictatorships. If today the Ulmanis regime is still viewed positively by a part of the society, it is to a great extent because of the Soviet occupation and its attitude toward that regime.

The East–West context is important as well. Whereas in postwar Germany, external pressure and inner necessity combined to bring about self-reflection, there was practically no external pressure concerning the Soviet past. It was and still is a social self-reflection and political interests that maintain the process. The greatest external interest has been connected to the Holocaust and the involvement of the local population. Coming to terms with the Soviet past is, moreover, influenced by the presence of information flow from Russia, which for the most part is devoted to maintaining Soviet stereotypes, rather than overcoming them.

A major factor in reevaluating the past is the fact that there was no real break with the past in the late 1980s – the revolution was evolutionary and was led by people who were part of the Soviet regime. In terms of Latvian involvement in the crimes of the Nazis, the external pressure is the greatest. The lack of inner necessity is determined especially by the Latvian sense of victimhood from 1939 on and the continued influence of Soviet historical interpretations of the war both as an external and internal factor of dissention.

To a great extent the post-Soviet discourse in Latvia has neglected questions of the normative aims of the confrontation with the past mentioned by Steinbach: how the confrontation with Nazism helped establish respect for the constitution, the courts and human rights. The post-Nazi processes in occupied Latvia were rather similar to those in the German Democratic Republic: they were aimed more at real or imaginary opponents of the regime rather than prosecution of the perpetrators and social reeducation. Although there was “cleansing,” there also was no effort at restitution for victims of Nazi rule. Show processes, parallel to those in Germany, took place but were far removed from meting out justice. Real confrontation with the Nazi past was only possible after 1991.

Overcoming the Soviet legacy, on the other hand, was encumbered by the fact that there was less of a possibility to replace personnel with people who had democratic experience. The participation of exile Latvians in political processes was much smaller than could be expected. The “cleansing” process was accompanied by many compromises. Though rehabilitation and restitution were supported by most, the society was rather tolerant toward individual guilt and punishment.

The main problem, however, in coming to terms with the past is the fact that it is a part of a political confrontation involving the remaining non-Latvian, post-Soviet part of the society that saw itself reduced to a minority in the newly reconstituted state, which is determining its own policies. Among these people a mentality of victimhood developed, which now con-

fronts the Latvian victimhood mentality that even in the 20 years of independence has not completely disappeared. Both feel in their own way endangered by the other. Increasingly, the resurgent rehabilitation of the Soviet regime in Russia has given the Russians in Latvia the chance to replace the “occupant” identity seemingly imposed by the Latvian state, with the identity of “liberators from fascism.” The basic political consensus about the basic values and principles of the renewed Latvian state is still to be determined.

Boriss Dubins (Борис Дубин)

Kolektīvās kara atmiņas un nacionālā identitāte mūsdienu Krievijā

1.

“Mūsu pagātne, mūsu vēsture” – tas ir viens no diviem simboliem (līdzās “mūsu zemei, teritorijai”), kuru nozīme Krievijas pilsoņu pozitīvā pašidentifikācijā 20. gadsimta pēdējā un 21. gadsimta pirmajā gadu desmitā saskaņā ar Viskrievijas socioloģisko aptauju datiem ir ievērojami augusi. Tāpēc zināmā mērā ir loģiski, ka ap 20.–21. gadsimta miju pagātne atkal ir kļuvusi par Krievijas varas institūciju rūpju objektu. Gadsimta pirmajā desmitgadē atkal tiek mēģināts formulēt oficiālo viedokļu rezumējumu par 20. gadsimta vēsturi. Šajā periodā valdība tiecas iegūt kontroli pār masu informācijas līdzekļiem (piramā kārtām – televīziju) un izglītības jomu (galvenokārt skolām).

Jau 2001. gadā īpaši sasaukta Ministru kabineta sēde apkopoja mūsdienu vēstures mācību grāmatu un palīglīdzekļu analīzes rezultātus. Valdība izteica bažas par padomju un Krievijas valsts darbības negatīvo aprakstu šajos materiālos un aicināja mācīt tādu vēsturi, kas palīdzētu ieaudzināt patriotismu, nacionālo pašapziņu un vēsturisko optimismu. Šajā virzienā vērsta apmācības sistēmas standartizēšana bija viens no četriem nacionālajiem projektiem, ko uzraudzīja Dmitrijs Medvedevs, pildot Krievijas Federācijas prezidenta paspārnē darbojošās Prioritāru nacionālo projektu realizācijas padomes prezidija priekšsēdētāja pirmā vietnieka amatu un pēc tam arī šīs padomes prezidija priekšsēdētāja amatu. Valdība pieņēma Krievijas Federācijas Nacionālo izglītības doktrīnu periodam no 2000. līdz 2005. gadam, Federālo mērķprogrammu “Vienotas izglītojošas informācijas vides attīstība periodam no 2001. līdz 2005. gadam” un valsts programmu “Krievijas Federācijas pilsoņu patriotiskā audzināšana laikā no 2001. līdz 2005. gadam”. Uz centralizētās hierarhiskās varas nostiprināšanu un nacionālās drošības izvirzīšanu prioritāšu saraksta augšgalā vērsta Vladimira Putina programmatiskā nostādne un šos procesus atbalstošā un plašās masās attaisnojošā kārtības un stabilitātes retorika atspoguļojas atsevišķu padomju simbolu un ceremoniju stilizācijā – no valsts himnas atdzīvināšanas līdz oficiālā kulta (uzvara karā) atdzimšanai un Staļina

tēla kārtējai rehabilitācijai. Oficiālie ideologi un jaunāko Krievijas vēstures mācību grāmatu autori šobrīd izvirza dubultu uzdevumu – attiecībā uz pagātni “integrēt PSRS vēsturi nacionālajā Krievijas tradīcijā” un attiecībā uz tagadni un nākotni “integrēt Krievijas iedzīvotāju pirmo paaudzi mūsdienu Krievijā”. Nacionālā līmenī notiek priekšstatu par Krievijas vēstures, it īpaši par PSRS, un Krievijas 20. gadsimta vēstures valstiskošanas un unifikācijas process. 2009. gada maijā KF prezidenta Dmitrija Medvedeva paspārnē tika nodibināta Komisija Krievijas interesēm kaitējošu vēstures falsifikācijas mēģinājumu apkarošanai. Septembrī pēc Aleksandra Podrabiņeka (*Александр Подрабинек*) raksta “Kā pretpadomju elements pretpadomju elementiem” (*Как антисоветчик антисоветчиком*) publicēšanas interneta žurnālā valdību atbalstošā jaunatnes kustība “Naši” (*Нашу*) izvērta pret žurnālistu un cilvēktiesību aizstāvi vērstu visos masu saziņas līdzekļos atspoguļotu plašu propagandas kampaņu, apsūdzot viņu “Lielā Tēvijas kara veterānu apvainošanā” utt.

Tai pašā laikā valstī ģimeņu, grupu un vietējo kopienu kolektīvās atmiņas līmenī notiek pagātnes ainas arvien lielāka sašķelšana un “privatizācija”. Īsumā piebilstīšu (šai problēmai nepieciešams īpašs un detalizēts izvērsums), ka šādos gadījumos agri vai vēlū rodas “atmiņu konflikts” – gan starp grupām valsts ietvarā, gan starpvalstu līmenī starp Krieviju un kaimiņvalstīm (Baltijas valstīm, Poliju, Ukrainu).

2.

Pēc Jurija Levadas (*Юрий Левада*) Analītiskā centra 2006. gada maijā veiktās aptaujas datiem, trīs no pieciem Krievijas iedzīvotājiem (57% respondentu) par svarīgākajiem Krievijas valsts svētkiem uzskata 9. maija Uzvaras dienu. Uzvara karā – tas ir vienīgais pozitīvais notikums visā Padomju Krievijas vēsturē (un pat visā Krievijas vēsturē), kas valsts iedzīvotājos izraisa tik lielu vienprātību; bez tam šis notikums tiek vērtēts kā visievērojamākais pozitīvais PSRS ieguldījums pasaules vēsturē (“Padomju Savienība atbrīvoja Eiropas zemi no fašisma”). Tā ir “*mūsu*” uzvara, jo tas bija “*mūsu*” – Lielais Tēvijas –, nevis Otrais pasaules karš un “*mēs*” tajā būtu pilnībā spējuši uzvarēt arī bez Sabiedroto atbalsta (2009. gada maijā divas trešdaļas Krievijas pilsoņu atbalstīja šo viedokli). Jautājumā par uzvaru plaša starp valsti un tās iedzīvotājiem, starp masām un varu, starp valsts centru un perifēriju, atšķirības starp paaudzēm, starp iedzīvotāju grupām un slāņiem atvirzās otrajā plānā un kļūst neievērojamas.

Lielākā daļa iedzīvotāju (puse līdz divas trešdaļas respondentu) šīs uzvaras jēgu un rezultātu pirmām kārtām saskata “hitleriskā režīma iznīcināšanā” un “Eiropas zemju atbrīvošanā no nacistiskās okupācijas”. Tādējādi uzvaras simbola semantikā pirmām kārtām tiek uzsvērts: pirmkārt, ienaidnieka sakāves aspekts, fakts, ka ienaidnieks tika sagrauts, kas arī tiek datēts ar svētku dienu 9. maijā, un, otrkārt, fakts, ka izdevās

nosargāt savu eksistenci, atgriezies pie sociālistiskās iekārtas, kāda pastāvēja pirms tam, – pirmskara perioda zaudējumiem un pārbaudījumiem. Vērtības, kas padomju cilvēkam bija jaunas (demokrātija, brīvības, cilvēktiesības, cilvēku un tautu mierīga sadarbība), t. i., uzvaras saturiskie rezultāti, mūsdienu Krievijas iedzīvotājiem ir ievērojami mazāk nozīmīgas, pēc Levadas centra pētījuma datiem, tos min ne vairāk kā 20% respondentu.

Lielā Tēvijas kara traktējums – un jo sevišķi 1945. gada 9. maija centrālā vieta šajā ainā, ar kuru sociologs vai vēsturnieks saskaras mūsdienu Krievijas iedzīvotāju viedokļu aptaujās, izveidojās dažus gadus desmitus pēc uzvaras, konkrētajā 1965.–1975. gada situācijā. Tā bija Galvenās politiskās pārvaldes (*Главный*) versija par karu, skatījums ar frontes politisko darbinieku acīm. Brežņeva–Suslova propaganda to rekonstruēja, ņemot vērā sociāli politisko situāciju valstī un pasaulē sešdesmito gadu otrajā pusē un septiņdesmito gadu sākumā. Kas ietilpa šajā jēdzieniskajā konstrukcijā un kas noteica tās kompozīciju, saikni starp atsevišķām nozīmēm un akcentu izvietošanu?

Kara un ar to saistīto pirmskara un pēckara notikumu tēls tika attīrīts no visa, kas bija saistīts, pirmkārt, ar totalitārās varas *represīvo* raksturu un personības kultu attiecībā uz padomju zemes tautām un tās veidojošām grupām un, otrkārt, ar PSRS *agresīvo* ārpolitiku Austrumeiropā, Baltijā un trešās pasaules valstīs kara laikā un pēckara periodā. Kolektīvajā apziņā pirmo aspektu nobloķēja tas, ka oficiālā propaganda dažādos veidos uzsvēra monolītās PSRS nacionālo varenību un tautas vienotību, kas guva uzvaru “partijas kolektīvajā vadībā”; otro aspektu piesedza “cīņas par mieru visā pasaulē” motīvi. Tādējādi Brežņeva periodā masu un varas savstarpējā norobežošanās un pretstāvēšana ieguva mierīgāku, gandrīz rutīnas raksturu, kas varai un lielākajai iedzīvotāju grupai bija salīdzinoši nekaitīgs (“veģetārs” saskaņā ar Annas Ahmatovas pazīstamo teicienu). Sociālo noslāņošanās, mantisko, nacionālo un kultūras nevienlīdzību, kas PSRS tai laikā vēl bija iedīglā stadijā, bet ap 20. gadsimta sešdesmitajiem–septiņdesmitajiem gadiem sāka iezīmēties arvien vairāk, Brežņeva propaganda aizsedza un noslāpēja ar priekšstatiem par “vēsturiski jaunu cilvēku kopību – padomju tautu” un pēc tam – par vēsturiski jaunu antropoloģisko tipu, proti, “padomju cilvēku”. Jāatzīmē, ka tajā laikā padomju valstī bija sasniegts zināms vidējais (lai gan pēc pasaules kritērijiem zems) vispārējās labklājības, pārticības, urbanizācijas un izglītības līmenis, un tas zināmā mērā, lai gan ne uz ilgu laiku, veicināja sabiedrības viendabīgumu.

Raksturīgi, ka tajā laikā padomju vara bija faktiski atteikusies no mesiāniski utopiskā elementa savā globālajā politiskajā projektā – no koncentrēšanās uz *nākotni*, dodot iedzīvotājiem iespēju adaptēties *tagadnē*. Tādā veidā jaunā valdība atteicās no Hruščova “voluntārajiem” plāniem 20 gadu laikā uzcelt komunismu utt. Taču bija vēl kas ne mazāk svarīgs. Balstoties uz tikko izstrādāto kara un visas tautas uzvaras tēlu un uz tikpat svaigi tapušu priekšstatu par uzvaras dēļ izveidojušos un “miermīlīgu politiku”

Tstenojošu “vēsturiski jaunu kopību”, vara centās novērst vai vismaz mazināt “divu Krieviju – sēdošās Krievijas un sēdinošās Krievijas”, kā to dēvēja Anna Ahmatova, pretstāvēšanu (*противостояние “двух России – России сидевшей и России сажавшей”*). Vara nolīdzināja nesenā “atkušņa” un 20. kongresa pēdas un sekas, kas bija bīstamas padomju sabiedrības viengabalainumam un oficiālajai padomju kultūrai. Līdz ar to dažādu grupu un slāņu attieksmju un uzstādījumu, viedokļu un dzīvesveida nevēlamās daudzveidības aizmetņi tika pārcelti uz privātu, ģimenisku, “virtuves” sarunu līmeni, jebkurā gadījumā tie atradās ārpus publiskās telpas (zīmīgi, ka “citādu uzskatu”, “otrās kultūras” aizsākumi meklējami tieši šajā periodā).

Visbeidzot, tā dēvētie “veterāni” kļuva par metaforisku atbalsta tēlu, uz kuru tika mērķēts un kura vārdā tika veidots un leģitimizēts jaunais oficiālā kara traktējums. Šis tēls, kas padomju cilvēkus pievērsa vecākajai paaudzei un bija retoriski konstruēts propagandas nolūkos, papildināja padomju propagandā tradicionālo pozitīvo “vecajo” tēlu galeriju (“vecais strādnieks”, “vecais komunist”) un tam bija jābloķē jaunu, aktīvu un patstāvīgu varoņu tēli tā laika kultūrā – “sešdesmito gadu” literatūrā un kino, “leitnantiskajā” un “pilsētu” prozā un kino. Atgādināšu, ka uz frontiniekiem, uz “frontes brālības” apziņu un uz visu veidu publiskām kara atcerēm Staļins raudzījās ar ārkārtīgi lielām aizdomām. Tādējādi mūsdienu Krievijā ierastā kara un uzvaras jubileju svinēšana, dažāda veida apbalvojumu un privilēģiju piešķiršana kara dalībniekiem ir vēlāka laika fenomēns, kas radās pēc Staļina un pat pēc Hruščova ēras.

20. gadsimta sešdesmito gadu vidū un otrajā pusē, izstrādājot un izplatot masās jauno kara un uzvaras mitoloģiju, apzināti tika likvidēti visi *konkurējošie* kara un visas padomju vēstures *tēli*, kuri piecdesmitajos un sešdesmitajos gados bija radušies t. s. “leitnantu prozā” par karu, publicistiskos aprakstos un mākslas darbos par pēckara ciematos valdošo postu un kuri bija izvirzīti priekšplānā un precizēti atsevišķu Krievijas vēsturnieku (A. Ņekričs (A. Некрич)) darbos un disidentu presē, saglabājušies cilvēku individuālajā atmiņā un ģimenes vēsturē. *Cita* kara un tā gatavošanas ainas tika cenzētas un izņemtas no aprites (Molotova–Ribentropa pakta pielikumi, slepkavošana Katiņā, fakti par padomju iedzīvotāju un armijas labprātīgu padošanos vācu gūstā kara sākumā, ģenerāļa Vlasova armijas un līdźīgu formējumu aktivitātes, bruņota pretošanās padomju varai vairāku anektēto republiku teritorijā pēc kara, padomju karavīru–uzvarētāju marodierisms Eiropas zemēs u. tml.). Precīzāk sakot, šis “mērķtiecīgās aizmiršanas” un kara un pēckara perioda “pārrakstīšanas” process sākās gandrīz vai vienlaicīgi ar pašu atkusni. Katrs varas institūciju spertais solis atklāja to divējādo attieksmi pret personības kultu, Staļina tēlu, karu un uzvaru.

Izšķirošais lūzums oficiālajā politikā, tostarp arī attiecībā uz uzvaru un uz uzvaras simboliem un varoņiem, saistīts ar padomju varas politisko un ideoloģisko reakciju uz notikumiem Čehijā 1968. gadā. Šajā kontekstā nepārprotami “uzvaru” guva

oficiālais kurss, kas Tēvijas karu traktēja kā padomju valsts un padomju iekārtas uzvaru padomju partijas un tās vadoņa vadībā. Šajā virzienā tika orientēti tolaik radītie masu patēriņam paredzētie mākslinieciskie kara tēli literatūrā un kino. Galveno vietu vēstures un literatūras mācību programmās skolām, grāmatveikalu un bibliotēku plauktos, periodikā, kino un televizoru ekrānos tagad ieņēma literatūras un kino epopejas daudzos sējumos un platekrāna formātā, gādīgi cenzēti maršalu un ģenerāļu memoāri, grāmatas un filmas par visuresošiem padomju izlūkiem. Kā parāda septiņdesmitajos gados veiktās socioloģiskās aptaujas, “grāmatas par karu” stabili ieņēma pirmo vietu tā laika pirktāko un bibliotēkās pieprasītāko grāmatu sarakstos. Tikpat plašu interesi, īpaši starp vīriešiem, izraisīja padomju karavadoņu memoāri, kurus tieši attiecīgajā periodā sāka publicēt un pārpublicēt lielos metienos. Jaunais panorāmiskais kara skatījums, ko varētu dēvēt par ģenerāļu vai maršalu redzējumu, vizuāli tika attēlots kino un televīzijas seriālos par karu varonīgi triumfālās epopejās – Jurija Ozerova (*Юрий Озеров*) un Jurija Bondareva (*Юрий Бондарев*) “Atbrīvošana” (“*Освобождение*”), no vienas puses, un asa sižeta filmās par padomju pretizlūkiem – Tatjanas Lioznovas (*Татьяна Лиознова*) un Juliana Semenova (*Юлиан Семенов*) “Septiņpadsmit pavasara mirkļi” (“*Семнадцать мгновений весны*”), no otras puses. Ar pieminētajiem un memoriāliem saistītā tā laika propaganda un aktivitātes bija vērsta šajā pašā oficiālās heroizācijas virzienā. Par godu uzvaras divdesmitajai gadadienai tika nodibināts un vienlaicīgi arī sešām PSRS pilsētām piešķirts “varoņpilsētas” tituls, šajās pilsētās tika uzsākta memoriālu būve (piemērs tam ir memoriālais komplekss Mamajeva kurgānā Staļingradā/Volgogradā). Maskavā Aleksandra dārzā pie Kremļa sienas tika svinīgi aizdegta mūžīgā uguns, arī citām valsts pilsētām vēlāk pārņemot šo tradīciju, utt.

3.

Šābrīža – trešā gadu tūkstoša – tipiskie priekšstati par karu ir ne tikai ņemti no divdesmit gados vecām skolu mācību grāmatām un masu komunikācijas un tālāk nodoti no vecākām paudzēm jaunākām caur ģimenes un cilvēku savstarpējo attiecību kanāliem. Pēdējos gadu desmitos (faktiski jau agrāk – kopš 20. gadsimta deviņdesmito gadu vidus) valsts televīzijas kanāli un masu publikācijas arvien aktīvāk restaurē šos priekšstatus kā nostalgiski pieminamo “mūsu pagātni”, kā oficiālā patriotisma garā rekonstruējamo “mūsu vēsturi”. Šie priekšstati tiek nopietni atbalstīti, to autoritāti ievērojami stiprina fakts, ka šodien vairākums Krievijas iedzīvotāju tieši Brežņeva ēru – ar tās salīdzinoši augsto pārticības līmeni, salīdzinoši lielo sociālo viendabīgumu un tikpat salīdzinoši stabilo līdzsvaru attiecībās starp masām, kas atradās pielāgošanās procesā, un varu, kura bija atteikusies no totālām represijām, – uztver kā 20. gadsimta labāko posmu,

kā periodu, kad viņiem un viņiem līdzīgajiem “dzīve bija vislabākā”, kā laiku, kurā viņi “gribētu dzīvot”.

Šo nostalgiski iedomāto “zelta laikmetu” no tam sekojošajiem Putina gadiem un mūsdienām atdala sava veida melnā josla – “pretrunīgie” (kā tos dēvē jaunākajās mācību grāmatās) deviņdesmitie gadi, “perestroika” un tai sekojošās “reformas”. Vairākumam iedzīvotāju šie gadi saistās ar tādu antivaroņu tēliem kā Gorbačovs un Jeļcins un tādiem negatīviem notikumiem kā Černobiļa, PSRS sabrukums un karš Čečenijā. Šajā kontekstā Krievijas iedzīvotāju kolektīvajai apziņai un Putina valdībai 20.–21. gadsimta mijā bija svarīgi simboliski “aizsegēt” deviņdesmitos gadus kā neērtu un nepatīkamu pārrāvumu laikā – jāatgādina, ka daudzu pašreizējo varas pārstāvju karjera sāka veidoties tieši tolaik. Bet masu apziņā ir it kā notikusi atkalapvienošanās ar padomju ēru un samierināšanās ar sevi, kādi mēs esam, nevēloties tapt citādiem, nevēloties nekādas pārmaiņas.

Saprotami ir pašreizējā politiskā režīma centieni atkal un vēlreiz izmantot tik svarīgu simbolisko resursu kā priekšstatu komplekss par Tēvijas karu un uzvaru tajā, kam piesienas un ko atbalsta lielākā iedzīvotāju daļa (vēl jo vairāk tāpēc, ka reālie kara dalībnieki un aculiecinieki no mums aiziet). Atkārtošu, ka mūsdienu Krievijā nav citu simbolu, kam būtu tik liels integrējošs spēks. Praktiski visu mūsdienu Krievijas sabiedrības institūciju, izņemot premjerministru un prezidentu, kā arī Pareizticīgo baznīcas tēla neefektivitāte, tāpat kā varas nespēja realizēt pat pašu izsludinātās pārmaiņas (nacionālos projektus) liek visu līmeņu nomenklatūrai, kurai trūkst autoritātes, meklēt kompensējošus simboliskus balstus. Vēsturiskās atmiņas valstiskošana, arvien stingrāka masu informācijas līdzekļu, izglītības un kultūras nozaru kontrole – tās ir tikpat nenovēršamas sekas pašreizējām autoritārajām nomenklatūras pretenzijām saglabāt varu kā korupcija visos valdības lēmumu un direktīvu pieņemšanas un izpildes mehānismos. 20. gadsimta deviņdesmito gadu vidū tika novērstas vai izdzēstas visas kaut cik skaidri saskatāmās idejiskās atšķirības starp Krievijas politiskajām partijām un angažētajiem intelektuālajiem grupējumiem. Politiskajās aizkulisēs šo procesu pavadīja visasākā cīņa ar jebkuriem līdzekļiem starp varas frakcijām par piekļuvi pirmās personas “ķermenim” vai “ausij”; savukārt publiski redzamajā līmenī ar masu mediju starpniecību paralēli arvien intensīvāk tika uzspiesti augstākā līmeņa integrējošie simboli – “dižā lielvalsts”, tās “īpašais ceļš” –, kā arī antisimboli – negatīvi retoriski pasauli apdraudoši tēli, naidīgi noskaņotas valstis, gan tuvas, gan tālas: no Baltijas valstīm, Polijas, Ukrainas, Moldovas un Gruzijas līdz ASV, NATO un “Rietumiem” kopumā, kā arī “iekšējie nodevēji” un “piektās kolonnas”.

Sabiedrības reālās ekonomiskās, sociālās un kultūras diferenciācijas bremsēšana un tās daudzveidības un dinamisma apkarošana, no vienas puses, un neatkarīgo institūtu un sabiedrības grupu pavājināšanās, no otras, likumsakarīgi paplašina darbī-

bas lauku integrējošiem simboliem un teatralizētām ceremonijām, kas apliecina “visu” piederību nācijas – lielvaras kolektīvajam veselumam – t. i., veic mediatizētu politikas ritualizāciju. Ar valstiskotu masu saziņas līdzekļu, skolu, kolektīvo memoriālo aktivitāšu un tamlīdzīgu līdzekļu palīdzību veidots Tēvijas kara un lielās uzvaras tēls šodienas Krievijā ir nozīmīgs šādas ritualizācijas elements.

Aleksandrs Ivanovs

Komentārs

Sākot ar 19. gadsimtu, vēsturnieki, kuri nodarbojas ar historiogrāfijas teorētiskajām, metodoloģiskajām un gnozeoloģiskajām problēmām, konstatē vēstures saikni ar politiku, dažreiz pat identificējot šos jēdzienus.¹ Un patiešām, nevar noliegt, ka daudzu vēstures aspektu un jautājumu uztvere un izpēte nevar būt politiski neitrāla, jo pagātnes izzināšanas procesu ietekmē un bieži vien arī nosaka sabiedriskā doma, politiskā situācija valstī, cilvēku, sociālo grupu un sabiedrības kopumā politiskās un ideoloģiskās prioritātes un citi ārējie faktori.² Par saikni starp vēsturi un politiku liecina arī fakts, ka dažādas politiskas institūcijas un politiskās elites vēsturi izmantoja un joprojām izmanto kā vienu no politikas veidošanas un īstenošanas instrumentiem, kas palīdz radīt elitei izdevīgus vēsturiskus mītus un nodrošina vienprātību sabiedrībā.³ Tas nozīmē, ka vēsture, respektīvi, sabiedrībā akceptētie kopīgie priekšstati par savu pagātni, tieši iedarbojas uz masu apziņu un it sevišķi uz nacionālo pašapziņu, to pārveidojot atbilstoši politiskā režīma prasībām.⁴

Šai sakarā arī jāatzīmē, ka priekšstatu par vēsturi zināma politizēšana ir neizbēgama, ievērojot pagātnes nesaraucamo saikni ar tagadni, vēstures jautājumu aktualizēšanu politiskajā un zinātniskajā diskursā, kā arī aktualizēto vēstures aspektu atbilstību laikmeta izaicinājumam un sabiedrības gaidām.⁵ Tāpēc nav nejaušība, ka vēstures politizēšanas pakāpi nosaka politiskais režīms: antidemokrātiskā režīma apstākļos vēsture kļūst ārkārtīgi politizēta un ideoloģizēta, tieši un atklāti kalpojot valstij un oficiālajai ideoloģijai,⁶ turpretim demokrātiskā vara ļauj vēsturniekiem relatīvi brīvi interpretēt vēstures procesu un vērtēt vēstures faktus. Kaut gan arī šā radošā brīvība nav absolūta.

Šos spriedumus var uzskatīt par visai drošu metodoloģisko pamatu, pētot vēsturiskās atmiņas fenomenu, to skaitā Otrā pasaules kara atminēšanās un uztveres specifiku kā Padomju Savienībā kopumā, tā arī mūsdienu Krievijā un citās valstīs, kas izveidojās līdzšinējās PSRS teritorijā vai atguva neatkarību pēc totalitārā padomju režīma krišanas. Tajā pašā laikā iepriekšminētie teorētiskie un metodoloģiskie spriedumi daļēji jākonkretizē, bet daļēji jāprecizē un jākorrigē, ievērojot dažādu tautu vēsturiskos likteņus un konkrētu nacionālo, sociālo un politisko situāciju, kas pastāvēja un pastāv valstīs – līdzšinējās PSRS republikās.

Turpmāk šajā rakstā tiek piedāvāti tikai atsevišķi, jāteic, pavisam nedaudzi, historiogrāfiski novērojumi, kuri var dot pamatu runāt par kopīgām un reizē atšķirīgām iezīmēm Otrā pasaules kara vēstures uztverē Latvijā un Krievijā, kā arī par šo vēstures priekšstatu specifiskām funkcijām politikā un ideoloģiskajā diskursā.⁷

1.

Latvijā 20. gadsimta 40. gadu otrajā pusē – 80. gados Otrā pasaules kara⁸ tēls, kas tika uzspiests gan Latvijas padomju historiogrāfijai, gan arī Latvijas sabiedrībai kopumā, pamatvilcienos neatšķīrās no priekšstatiem par karu, kurus atbalstīja un attīstīja padomju ideoloģiskās institūcijas citās PSRS republikās, vispirms – Krievijā. Tai pašā laikā nevar nepamanīt, ka Otrā pasaules kara padomju versija, kas tika izveidota PSRS historiogrāfijā, veica diezgan specifiskas funkcijas Latvijā, kā arī citās Baltijas valstīs. Lai gan nevar noliegt, ka viens no Otrā pasaules kara versijas (“Lielā Tēvijas kara” mitoloģijas) izveides iemesliem bija “atkušņa” seku pārvarēšana un sabiedrības sociālās, ideoloģiskās un garīgās homogenitātes nodrošināšana, tomēr var droši apgalvot, ka Latvijā Otrā pasaules kara vēstures versijai bija arī citas sociāli politiskās funkcijas, kas pētāmas vispirms un galvenokārt *padomju nacionālās (etniskās) politikas* kontekstā.

Latvijā pēckara gados (līdz pat 20. gadsimta 60. gadiem, iespējams, arī vēlāk) padomju režīma galvenais uzdevums bija Latvijas sovjetizācija, kas tika aizsākta, taču netika pabeigta 1940.–1941. gadā, Latvijas sociāli politiskās sistēmas pārveidošana atbilstoši PSRS “veco republiku” modelim un Latvijas sabiedrības integrēšana padomju sabiedrībā. Būtībā sovjetizācijas galamērķis bija tieši padomju nacionālās (etniskās) politikas uzdevumu risināšana,⁹ kas padomju varas institūciju skatījumā varēja pilnīgi izbeigt Latvijas iedzīvotāju (un vispirms – latviešu) tieksmi atgūt neatkarību un tādējādi nodrošināt padomju režīma ilgstošu pastāvēšanu okupētajā valstī.

Kopumā vēsturiskajā un ideoloģiskajā diskursā Latvijas sovjetizācija¹⁰ tika publiski reprezentēta atbilstoši modelim, kas izveidojies PSRS ideoloģijā 20. gadsimta 30. gados un iemiesojies “Vissavienības Komunistiskās (boļševiku) partijas vēstures īsajā kursā” un vēlāk tika mehāniski pielāgots pēckara Latvijas realitātei.¹¹ Atbilstoši šim modelim “sociālisma celtniecībā” izdalīja trīs galvenos aspektus: “sociālistisko industrializāciju”, kolektivizāciju (“sociālistisko lauksaimniecības pārveidošanu”) un tā saukto “sociālistisko revolūciju kultūrā un ideoloģijā”. Par Latvijas sovjetizācijas padomju koncepcijas organizāciju, neatņemamu sastāvdaļu var uzskatīt Otrā pasaules kara vēstures Latvijā interpretāciju. Šo tēzi atbalsta Otrā pasaules kara vēstures tēlošanas specifika Latvijas padomju historiogrāfijā un publicistikā, kā arī padomju varas institūciju un Komunistiskās partijas dokumentos.

20. gadsimta 40.–80. gados historiogrāfijā un ideoloģiskajā diskursā Latvijā priekšplānā tika izvirzīti šādi Otrā pasaules kara vēstures aspekti:

1. Aplūkojot Otrā pasaules kara norisi Latvijas teritorijā, sevišķi liela uzmanība tika veltīta (izmantojot padomju ideoloģiskos šablonus un eifēmismus) “padomju varas ienaidnieku prettautiskai darbībai”; šiem ienaidniekiem pieskaitīja ne tikai kārtības sargu vienību, latviešu leroču SS brīvprātīgā leģiona un “Arāja komandas” dalībniekus, bet arī nacionālos partizānus un nacionālās pagrīdes dalībniekus, sociāldemokrātus un Latvijas Centrālās padomes dalībniekus – respektīvi, visus cilvēkus, kuri atbalstīja (vai varēja atbalstīt) Latvijas valstiskuma atjaunošanas ideju.¹² Tāda nediferencēta pieeja sakņojās “sociālisma celtniecības” koncepcijā, kas prasīja skaidri un viennozīmīgi noteikt un “atmaskot” “darbaļaužu ienaidniekus” “šķīru cīņas” saasināšanās apstākļos “sociālisma celtniecības” gaitā.
2. Tika būtiski pārspīlēta padomju partizānu darbības nozīme un vēriens nacionālsociālistiskās Vācijas okupētajā Latvijā; turklāt tika izveidota padomju partizānu darbības idealizēta aina, kam bija paredzēts kļūt par vienu no galvenajām sastāvdaļām, veidojot Otrā pasaules kara – “Lielā Tēvijas kara” – vēstures mitoloģiju.
3. Svarīga nozīme tika piešķirta notikumiem 1944. gada vasarā līdz 1945. gada maijam – Latvijas “atbrīvošanai no vācu fašistisko okupantu jūga” un padomju varas pirmajiem pasākumiem sovjetizācijas īstenošanā.¹³ Aprakstot šos notikumus, padomju režīma ideologi mēģināja pierādīt tēzi, ka latviešu tauta atbalstīja gan padomju varas atjaunošanu, gan arī jaunās varas institūciju pasākumus. Šo tēzi noteica “sociālistiskās revolūcijas un sociālisma celtniecības koncepcija”: uzskatot 1944.–1945. gada procesus par “revolucionāro pārveidojumu” turpinājumu, bija jāparāda, ka tajos apzināti un brīvprātīgi piedalījies tautas vairākums.

Tādējādi latviešu tautas cīņa pret vācu okupantiem tika identificēta ar cīņu par padomju varu. Tāpēc tika sevišķi akcentēta Latvijas iedzīvotāju piedalīšanās Otrajā pasaules karā padomju karaspēka pusē, latviešu cīņa 130. Latviešu strēlnieku korpusā un padomju partizānu vienībās, latviešu varoņdarbi cīņā pret vāciešiem. Karadarbības un latviešu tautas cīņas tēlošanā konstatējama ne tikai zināma idealizācija, bet arī noklusējumi: parasti netika uzsvērts fakts, ka partizānu vienības veidoja padomju militārā pavēlniecība un Komunistiskās partijas vadība;¹⁴ netika precīzi raksturots padomju partizānu vienību nacionālais sastāvs, tādējādi mērķtiecīgi tika radīts iespaids, ka tās bijušas tieši latviešu partizānu vienības, u. tml. Aplūkojot latviešu piedalīšanos cīņā pret vāciešiem PSRS pusē, parasti tika izmantota ilustratīvā metode: tika minēti atsevišķi, parasti nedaudzi, fakti, bet aprakstiem trūka reprezentativitātes. Atsevišķa un ļoti populāra tēma bija “padomju tautu” draudzība un kopīgās cīņas pret okupantiem un par padomju varas atjaunošanu, jo Latvijas padomju historiogrāfijai bija jāpierāda, ka latviešu tauta bija jau paguvusi integrēties “padomju tautu saimē”.

Nevar noliegt, ka Otrā pasaules kara vēstures tēlošana padomju ideoloģijas garā zināmā mērā deformēja nacionālo pašapziņu, jo vēsturiski priekšstati ir viens no spēcīgākajiem nacionālās identitātes atbalsta faktoriem.¹⁵ Tādējādi var redzēt, ka Latvijā Otrā

pasaules kara vēstures padomju versijai (respektīvi, "Lielā Tēvijas kara" mītam) bija jāveic plašākas un, iespējams, sarežģītākas funkcijas nekā Krievijā vai citās "vecajās" PSRS republikās.

2.

Cits jautājums, vai "Lielā Tēvijas kara" mitoloģija Latvijā kaut daļēji varēja veikt tai paredzētās funkcijas? Tas nozīmē, ka būtu svarīgi noteikt: kāda bija šā vēsturiskā diskursa kā padomju politikas instrumenta efektivitāte; kā Latvijas iedzīvotāji, un vispirms latvieši, uztvēra padomju historiogrāfijā izveidoto Otrā pasaules kara versiju un ar to saistīto mitoloģiju.

Diemžēl mūsu rīcībā nav drošu empīrisku datu (piemēram, socioloģisko aptauju datu), kas dotu iespēju atbildēt uz šiem svarīgajiem jautājumiem. Tai pašā laikā dažas liecības – cilvēku atmiņas un dzīvesstāsti, ārzemju radiostaciju veiktās aptaujas¹⁶ – liek domāt, ka Latvijā padomju vēsturiskās mitoloģijas efektivitāte bija minimāla. Daži loģiski apsvērumi arī ļauj apstiprināt šo tēzi: jau Latvijas valsts neatkarības atgūšanas priekšvakarā – Trešās atmodas gados – padomju režīma izveidotā Otrā pasaules kara vēstures versija ļoti ātri zaudējusi savu atbalstu ne tikai politiskajā diskursā un historiogrāfijā, bet arī latviešu tautā, kas netieši liecina par to, ka padomju historiogrāfijā izveidotā kara versija nebija paguvusi dziļi iesakņoties latviešu vēsturiskajā apziņā. Cits arguments ir saistīts ar latviešu trimdas garīgo ietekmi Latvijā padomju varas gados, kas daļēji "līdzsvaroja" padomju mitoloģijas ietekmi. Nevar arī ignorēt pašu Latvijas iedzīvotāju personisko pieredzi – būtiskās Latvijas iedzīvotāju daļas iesaistīšanos cīņā pret padomju režīmu kā Otrā pasaules kara laikā, tā arī pēckara gados.

Taču šie loģiskie apsvērumi nenozīmē, ka Latvijas iedzīvotāju reāla attieksme pret Otrā pasaules kara padomju mitoloģiju neprasa turpmāku un dziļu izpēti, balstoties uz dažādiem vēstures avotiem, vispirms uz mutvārdu vēstures (*oral history*) un varas iestāžu dokumentiem, jo tāda izpēte dos iespēju spilgtāk parādīt garīgās pretošanās izpausmes un norisi Latvijā 20. gadsimta 50.–80. gados.

3.

Saistībā ar Otrā pasaules kara padomju versijas uzspiešanu Latvijas sabiedrībai rodas daži jautājumi, kas saistīti ar historiogrāfisko un ideoloģisko mītu izplatīšanas "tehnoloģiju" un funkcionēšanas specifiku valstī, kura varmācīgi tika iekļauta PSRS.

Var, piemēram, minēt jautājumu par Latvijas historiogrāfijas – akadēmiskās vēstures pētniecības – lomu un, iespējams, arī atbildību Otrā pasaules kara vēstures padomju versijas izstrādē un izplatīšanā Latvijā. Vēl viens jautājums saistīts ar Otrā pasaules kara padomju versijas evolūciju Latvijā 20. gadsimta 50.–80. gados. Rodas iespaids, ka atšķirībā no Krievijas Latvijā tādas evolūcijas pazīmes gandrīz nav iespējams pamanīt: Otrā pasaules kara vēstures versija, kas Latvijā parādījusies uzreiz pēc kara, palika bez kaut kādām

būtiskām izmaiņām līdz pat 20. gadsimta 80. gadu otrajai pusei. Acīmredzot tas netieši liecina par to, ka pat 20. gadsimta 80. gadu vidū Latvijas sovjetizācijas uzdevumi netika pilnīgi risināti, tāpēc kara tēlošanā tika likti tie paši akcenti, kas bija raksturīgi Latvijas padomju historiogrāfijai 40. gadu otrajā pusē un 50. gadu sākumā.

Lai gan pēc Trešās atmodas un Latvijas valsts neatkarības atgūšanas Otrā pasaules kara padomju versija Latvijā ir kļuvusi par historiogrāfisko faktu šā vārda tiešajā nozīmē un vairs nav sastopama ne oficiālajā politiskajā diskursā, ne akadēmiskajā vēstures pētniecībā, tomēr padomju ideoloģiskie stereotipi un mīti ietekmē sabiedrisko domu Latvijā, jo daļa Latvijas sabiedrības joprojām sevi identificē ar Krievijas sabiedrību. Tāpēc padomju historiogrāfijas atziņu atjaunošana Krievijā daļēji skar arī Latviju.¹⁷ Zināmā mērā tas rada papildu stimulus, kas sekmē Latvijas historiogrāfijas attīstību: meklējot jaunus argumentus pret Otrā pasaules kara padomju versiju, kā arī pret šīs versijas "paliekām" un jaunākām replikām, kara vēstures kopaina Latvijas historiogrāfijā kļūst arvien detalizētāka un precīzāka.

Atsauces un komentāri

- ¹ No 19. gadsimta līdz mums ir nonācis izteikums: "Vēsture ir politika pagātnē, savukārt politika ir tagadējā vēsture." Sk. sīkāk: Ivanovs A. Vēstures zinātne kā padomju politikas instruments: historiogrāfijas konceptuālais līmenis // Padomju okupācijas režīms Baltijā 1944.–1959. gadā: Politika un tās sekas: Starptautiskās konferences materiāli, 2002. gada 13.–14. jūnijs, Rīga (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 9. sēj., turpmāk – LVKR). – Rīga, 2003, 59.–70. lpp.
- ² Про А. Двенадцать уроков по истории / пер. с франц. – Москва, 2000, с. 5, 308. Sal. ar: Strods H. Latvijas vēstures zinātne (1945.–1990.) // Latvijas Vēsture, 1991, 1. nr., 3. lpp.
- ³ Jāatzīmē, ka politiskajām elitēm ir pārliecība par to, ka "tas, kas kontrolē pagātni, kontrolē arī tagadni, tas, kas valda pār laiku, valda pār cilvēkiem". Sk.: Ito Takayuki. Preface // Facing Up to the Past: Soviet Historiography under Perestroika. – Sapporo, 1989, P. 5.
- ⁴ Афанасьев Ю. Н. Феномен советской историографии // Советская историография. – Москва, 1996, с. 9.
- ⁵ Sk. sīkāk: Croce B. History: Its Theory and Method. – New York, 1923.
- ⁶ Афанасьев Ю. Н. Феномен советской историографии.. С. 20–28.
- ⁷ Daži no šiem jautājumiem tika skarti šā raksta autora pētījumos. Piemēram, sk.: Ivanovs A. Latvijas sovjetizācija 1944.–1956. gadā Latvijas padomju historiogrāfijā // Totalitārie okupācijas režīmi Latvijā 1940.–1964. gadā: Latvijas Vēsturnieku komisijas 2003. gada pētījumi (LVKR, 13. sēj.). – Rīga, 2004, 389.–426. lpp.; Ivanovs A. Okupācijas varu maiņa Latvijā 1940.–1945. gadā Latvijas historiogrāfijā // Okupētā Latvija 20. gadsimta 40. gados: Latvijas Vēsturnieku komisijas 2004. gada pētījumi (LVKR, 16. sēj.). – Rīga, 2005, 11.–72. lpp. u.c. Lai gan iepriekšminētajos rakstos tika izmantots un izpētīts samērā plašs historiogrāfiskais materiāls, tomēr Otrā pasaules kara uztveres izpēte tikai iesākta. Arī šis raksts nevar pretendēt uz šo jautājumu vispusīgu un izsmelšu apjēgsmi un reprezentāciju; tas tikai nostāda pētāmās problēmas, kuru risināšana prasīs zināmu laiku.
- ⁸ Padomju un mūsdienu Krievijas vēsturiskajā diskursā – "Lielais Tēvijas karš". Sk. arī Borisa Dubina referātu.

- ⁹ Saikne starp sovjetizāciju un padomju nacionālo politiku Baltijā bieži vien tika noklusēta padomju historiogrāfijā. Sk.: Ivanovs A. Nacionālā politika Latvijā 20. gadsimta 60.–80. gados: teorētiskās pieejas, koncepti un izpētes konteksti // Latvija un Austrumeiropa 20. gadsimta 60.–80. gados: Starptautiskās konferences referāti, 2006. gada 10. oktobris, Rīga (LVKR, 20. sēj.). – Rīga, 2007, 32., 33. lpp.
- ¹⁰ Jāņem vērā, ka padomju varas gados lietoja nevis šo terminu, bet gan eifēmismu “sociālisma celtniecība”.
- ¹¹ Sk. sīkāk: Ivanovs A. Latvijas sovjetizācija.; Ivanovs A. Sovietization of Latvian Historiography 1944–1959: Overview // The Hidden and Forbidden History of Latvia under Soviet and Nazi Occupations 1940–1991: Selected Research of the Commission of the Historians of Latvia (Symposium of the Commission of the Historians of Latvia, Vol. 14). – Rīga, 2005, p. 269.
- ¹² Sk. arī: Ivanovs A. Nacionālā pretošanās Latvijā 20. gadsimta 40.–80. gados Latvijas historiogrāfijā // Okupētā Latvija, 1940–1990: Latvijas Vēsturnieku komisijas 2005. gada pētījumi (LVKR, 19. sēj.). – Rīga, 2007, 27.–70. lpp.
- ¹³ Sīkāk sk.: Ivanovs A. Okupācijas varu maiņa Latvijā.
- ¹⁴ Taču pilnīgi noklusēt šo faktu neizdevās.
- ¹⁵ Teorētiskajā plāksnē nacionālās identitātes saglabāšanās “mehānisms”, kuru veido identitātes atbalsta faktori (*support factors*), tika raksturots pētījumā, kas tika publicēts 1977. gadā: Allworth E. (ed.) Nationality Group Survival in Multi-Ethnic States: Shifting Support Patterns in the Soviet Baltic Region. – New York and London, 1977.
- ¹⁶ Diemžēl tās nebija reprezentatīvas, jo skāra lielākoties pēckara trimdiniekus un cilvēkus, kuri padomju varas gados emigrējuši uz Rietumiem.
- ¹⁷ Jautājums par mūsdienu Latvijas sabiedrības attieksmi pret Otro pasaules karu un, it sevišķi, pret “Lielā Tēvijas kara” mitoloģiju prasa speciālu un dziļu socioloģisko un historiogrāfisko izpēti.

Collective Memories of the War and National Identity in Russia Today

Summary

Boris Dubin explores the policies and the roots of the revival of the “Great Patriotic War” mythology in present-day Russia. It is characterized by the involvement of the highest political circles and the use of government-controlled media in attempts at consolidating society through an integrated patriotic view of Soviet history and denunciation of historical “falsification.” These attempts are to a great extent consistent with the Russian nation’s need for positive identification with past accomplishments. A survey of the Levada Center indicates that 57% of the population considers the 9th of May, Victory Day, as the most important national holiday and the 1945 victory in the “Great Patriotic War” as an important, exclusively *Russian*, contribution to world history – the liberation of Europe from Fascism.

This view is traced back to the creation of the myth during the Brezhnev era in the 1960s and 70s. The war was deliberately cleansed of both its negative internal aspects, including the repressive nature of the Communist regime, and its aggressive external policies by emphasizing the national might and unity of the USSR on the one hand and the USSR's "struggle for peace" on the other. Any aspects that would contradict or cloud the war as a positive event were stripped away, including those found in the so-called "lieutenants' prose," in descriptions of the misery in the countryside, the early surrender and actual collaboration with the Germans, the marauding behavior of the Red Army, the armed resistance in annexed territories after the war. The war was glorified in film and TV, recounted in numerous panoramic memoirs of generals and marshals, relived in literary works, and memorialized in monuments.

This positive view and heroization of the war is reinforced in present-day public memory by the relative prosperity, social consolidation and relative absence of repressions during the Brezhnev era as compared to the instability and turmoil associated with the Gorbachev reforms and the first post-Soviet decade. The revival of the "Great Patriotic War" as a symbol thus consolidates the public, but at the same time puts a brake on the economic, social and cultural differentiation. This leads to the weakening of independent institutions and social groupings as well as to the ritualization of the political process.

Professor Aleksandrs Ivanovs indicates that the image of the "Great Patriotic War" imposed on Latvia and the Baltic countries basically was no different from the image in the rest of the Soviet Union, but it has to be viewed in terms of Soviet nationalities policies with the aim of Sovietizing the countries, a task begun but not accomplished in 1940/41. The specific accents placed on interpreting the war in Latvia included the denunciation of all, especially national, enemies of the Soviet state; the overemphasis placed on the heroics of Soviet partisans in the war; and the portrayal of the renewed Sovietization in 1944/45 as enjoying broad popular support. The role of Latvian units in the Red Army was stressed; on the other hand it was deemphasized that the Soviet partisan units were directed by Soviet military command and consisted of a mixed ethnic background, rather than only Latvians.

Despite the lack of empirical data it is possible to infer that the mythology of the Great Patriotic War did not enjoy widespread acceptance among the Latvians, last but not least because its vestiges disappeared as soon as the national renewal began in the late 1980s. It is significant as well that the original version of the Great Patriotic War did not undergo the same evolution in Latvia as in Russia, thus indicating that the sovietization process had not succeeded by the mid-eighties. Nevertheless, the Soviet historical stereotypes and myths still influence a part of present-day Latvian society that identifies itself with Russia.

**OKUPĀCIJA, KOLABORĀCIJA UN
PRETOŠANĀS RIETUMEIROPĀ**

**OCCUPATION, COLLABORATION AND
RESISTANCE IN WESTERN EUROPE**

Olivjē Vijorka (Olivier Wieviorka)

Otrā pasaules kara piemiņa Francijā (1945–2007)

Pieminot “tumšos gadus”,¹ vēsturnieki patiesībā sajauc kopā trīs aspektus: karu (kas sākās 1939. gada septembrī), okupāciju (kam Francijas ziemeļu daļa bija pakļauta 1940. gadā un kas visu valsts teritoriju aptvēra 1942. gada novembrī) un diktatūru (kuru realizēja 1940. gadā izveidotais Višī (*Vichy*) režīms).

Mūsdienu franči ne vienmēr atšķir šos aspektus, pat ja kopumā, pieminot šo periodu, viņi labprātāk runā par “okupāciju” nekā par “karu”. Taču vēsturniekiem jēdzienu lietošanā ir jābūt uzmanīgākiem, jo to interpretācijas ietvari acīmredzami atšķiras. Piemēram, koncepcija “brutalizācija” Francijas kontekstam nav piemērota, jo franči šim fenomenam bija pakļauti tikai dažus mēnešus 1940. gadā un 1944.–1945. gadā, ja neskaita uzlidojumus. Savukārt jēdzieni “totalitārisms” un “fašisms” šajā kontekstā iederas, lai gan tie pilnībā neatbilst Višī laika realitātei. Kopumā Francijas gadījumā, atšķirībā no Lielbritānijas vai Austrālijas, “kara atmiņas” nevar reducēt uz “atmiņām par karu”. Šis īsais ievads noved pie trim galvenajiem aspektiem, kas jāuzsver.

Pirmkārt, Francija piedzīvoja trīskāršu traumu. Franču sakāve 1940. gadā bija briesmīgs trieciens, jo neviens nevarēja iedomāties, ka valsti būs iespējams sagraut tikai sešu nedēļu laikā. Arī okupācija – ar antisemitisma politiku, represijām pret Pretošanās kustību un republikāņiem, produktu normēšanu un spaidu darbiem – bija baisa pieredze. Visbeidzot, bet kas nav mazāk svarīgi, Višī režīma valdīšanas stils bija ļoti autoritārs, apspiežot pamatbrīvības un vajājot ebrejus, brīvmūrniekus, komunistus, sociālistus un republikāņus.

Šie traumatiskie notikumi radīja dziļas dalījuma līnijas Francijas sabiedrībā. Tā drīz sašķēlās Pretošanās kustībā un kolaborantos, Petēna un de Gola atbalstītājos, spekulantos un upuros... un tā tālāk. Tā bija milzīgā atšķirība starp Pirmo un Otro pasaules karu. Pirmais pasaules karš bija nacionālās vienotības laiks; to acīmredzami nevar teikt par Otro pasaules karu, kas vājināja nacionālo vienotību un radīja dziļu šķelšanos Francijas sabiedrībā.

Visi šie aspekti skaidri norāda, ka kopš 1945. gada piekoptā “atmiņu politika” nav viegli realizējama triju galveno iemeslu dēļ:

- Francija cieta sakāvi: sakāves piemiņai veltītu atmiņu politiku vienmēr ir grūti realizēt;
- Otrais pasaules karš frančus dziļi sašķēla;
- Kara atmiņas nekādā ziņā nav militarizētas atmiņas, jo tām piemīt dziļa ideoloģiskā dimensija un tās ietver arī civilās un politiskās dimensijas.

Atmiņu politikas definēšana

Kas ir atmiņu politika? Varētu teikt, ka tā ir politika, kas tiecas aktīvi veidot atmiņas. Zināma sabiedriskās domas skatījuma uz pagātņi veidošana ir ceļš, kā iegūt sabiedrības atziņību un materiālus labumus, piemēram, dotācijas. Šo dažādo motīvu vadītas, daudzas Francijas sabiedrības grupas (politiskās partijas, arodbiedrības un, protams, veterānu apvienības) atmiņu laukā ir izvēršušas savstarpēju konkurenci. Šajā procesā nozīmīga loma bijusi arī valstij. Pirmām kārtām tai bija jāatrisina kara radītās problēmas (piemēram, jāapbedī upuri), jāsniedz materiāla palīdzība cietušajiem un jāiegūst no Vācijas reparācijas. Stingri ņemot, tas nepieder pie atmiņu politikas, taču tam bija mnemoniskas sekas. Piemēram, Pretošanās kustības dalībnieku apbedīšana militārās kapsētās bija veids, kā iekļaut viņus karavīru, nevis civiliedzīvotāju kategorijā. Valsts ir arī aktīvi veidojusi atmiņu politiku, lai piešķirtu Otrajam pasaules karam politisku nozīmi. Valsts nerīkojās kā vēsturnieks, bet gan tiecās uzspiest savu pagātnes skatījumu sociālu un politisku iemeslu dēļ. No šā viedokļa, valsts varēja balstīties uz savu Pirmā pasaules kara pieredzi, kas to šajā ziņā būtiski atšķir no dažām citām valstīm, piemēram, Nīderlandes, kurām šis karš gāja secen. Francijā bija izveidota par šiem jautājumiem atbildīga ministrija un daudzos procesos, piemēram, kareivju apbedīšanā, valstij jau bija pieredze.

Visbeidzot jāatceras, ka 1945. gadā Francijas valsts institūcijām bija jātiek galā ar ļoti sarežģītu situāciju. Bez materiālām lietām tām nācās strādāt ar kara, okupācijas un Višī režīma dziļi traumētu sabiedrību. Zināmā mērā atmiņu politika tika uzskatīta par veidu šīs problēmas risināšanai.

Šarla de Gola (*Charles de Gaulle*) politika

Vadot Francijas Republikas pagaidu valdību (GPRF, 1944–1946), de Gols īstenoja īstu atmiņu politiku, kas balstījās uz trim galvenajiem pīlāriem.

De Gola skatījumā Otrais pasaules karš bija nevis karš starp demokrātiskām un totalitārām valstīm, bet tikai daļa no Trīsdesmit gadu kara, kas bija sācies 1914. gadā. Šāds redzējums bija veids, kā sasaistīt Pirmo un Otro pasaules karu, tādējādi izvairoties no Lielā kara veterānu nostādīšanas mazāk izdevīgā stāvoklī, iegūstot iespēju piešķirt Franciju pie uzvarētājiem un mazinot Sabiedroto lomu Francijas atbrīvošanā².

De Gols arī noraidīja Višī režīmu kā realitāti. Viņa skatījumā *Etat français* nekad nebija pastāvējusi un kolaboranti ir bijusi reta parādība. Šis uzskats izskaidro 1944.–1946. gadā notikušo “tīrīšanu”, kas, lai gan nozīmīga un barga, bija salīdzinoši īslaicīga.³

Un visbeidzot, de Gols uzskatīja, ka Francijas Pretošanās kustība ir bijusi masu parādība, kurā iesaistījās visi “īstie franči”.⁴ Taču, kā rāda 1945. un 1946. gadā balsošanas ceļā apstiprinātie statūti, patiesībā pretošanās bija galvenokārt militārs fenomens. Statūtos Pretošanās kustības dalībnieks tiek pēc definīcijas uzskatīts par karavīru, kurš darbojās nācijas labuma vārdā, neskatoties uz to, ka viņš nebija regulārās armijas sastāvā.⁵ Tas bija veids, kā depolitizēt Pretošanās kustību.

Šis skatījums bija cieši saistīts ar politisku aprēķinu. Slavīnot Francijas pretošanos, de Gols tiecās atjaunot 1940. gada sakāves satriekto nācijas lepnumu. Mazinot Višī režīma nozīmi, viņš centās apvienot visus frančus un cerēja vienlaikus novērst pilsoņu karu un ierobežot komunistu ietekmi. Sasaistot Pirmo un Otro pasaules karu, de Gols cerēja leģitimizēt savu varu, iekļaujot tā laika brīvo franču odiseju nācijas attīstības pēctecībā.

Lai uzspiestu sabiedriskajai domai šo redzējumu, de Gols izmantoja dažādus instrumentus. Piemēram, daudzas metro stacijas tika nosauktas Francijas varoņu vārdā. Pretošanās kustības dalībnieki saņēma medaļas. Tika organizēts daudz parāžu tradicionālajās (*Champs-Élysées*) vai jaunās parāžu vietās (*Mont-Valérien*).

Taču šī politika izstūma dažas upuru kategorijas. Civiliedzīvotāji (ebreji, spaidu darbos iesaistītie) tika principā ignorēti, jo viņu liktenis neiekļāvās de Gola veidotajā varoņīgajā tēlā. Viņiem tika piešķirtas materiālas tiesības (piemēram, subsīdijas), taču bija liegta reāla publiska atzinība.⁶

Pret šo skatījumu iebilda komunisti. Šī partija 1945. gadā bija visspēcīgākā, un katrs piektais francūzis bija tās biedrs. Taču, neskatoties uz tās ietekmi, tai bija jārisina nesenās vētrainās pagātnes problēmas (it sevišķi pārorientēšanās pēc Hitlera–Stalīna pakta noslēgšanas),⁷ tāpēc tā uzskatīja Pretošanās kustību par leģitimizācijas veidu, ar kura palīdzību varētu izdzēst negatīvas atmiņas. Šā iemesla dēļ Francijas Komunistiskā partija izvērta ļoti aktīvu atmiņu politiku. Tā maksāja kompensācijas daudzumiem Pretošanās kustības mocekļiem un organizēja daudz piemiņas pasākumu. Tā centās sasaistīt Otro pasaules karu ar revolūciju piemiņu, cīņu par atbrīvošanu uztverot kā 1789. gada mantojumu. Tā arī centās vājināt de Gola leģitimitāti, organizējot demonstrācijas (piemēram, Bastīlijas ieņemšanas dienā 1945. gada 14. jūlijā).

Golistu skatījumu apstrīdēja arī Višī režīma atbalstītāji, kuri tomēr neuzdrošinājās uzbrukt ne Pretošanās kustībai, ne de Golam. Viņi deva priekšroku 1945. un 1815. gada salīdzināšanai, uzsverot, ka Restaurācija nebija sodījusi revolucionārus: to, ko 1945. gadā uzskatīja par “nodevību”, tikpat labi varētu dēvēt arī par “secīgu uzticību” – kā to skaidri parāda Taleirāna (*Talleyrand*) liktenis⁸.

Francijas valsts institūcijas pret atsevišķām grupām bija visai augstsirdīgas. Tās, piemēram, uzskatīja, ka elzasieši kopumā bija noraidījuši Vācijas jūgu – kas bija tālu no patiesības – un izvairījās no viņu politiskās uzticamības pārbaudīšanas. Tāpat arī vajāšanas reti tika vērstas pret strādniekiem, lai gan viņi bija atbalstījuši Vācijas kara ekonomiku.

Šī atmiņu politika veidoja atmiņu ainavu līdz pat 20. gadsimta septiņdesmitajiem gadiem, jo, neskatoties uz viedokļu atšķirībām, starp golistiem un komunistiem valdīja stingra saskaņa. Abas šīs grupas franču pretošanos uzskatīja par “īstās Francijas” simbolu un Višī režīmu – par marionešu valdību. Abām tām labāk patika slavināt varoņus, nekā pieminēt upurus.

Ceturtā republika (1946–1958)

Arī Ceturtās republikas laikā Francijas valsts aktīvi veidoja atmiņu politiku.

Tā pirmām kārtām izstrādāja vai pilnveidoja likumus, kas deva tiesības varoņiem un upuriem, bet vienlaikus arī noteica viņu hierarhiju. “Izsūtītajiem Pretošanās kustības dalībniekiem” tā deva lielākas tiesības nekā “polītiski izsūtītajiem”, kuru vairākums bija ebreji. Parlamentārieši nepārprotami vēlējās atalgot koncentrācijas nometnēs ieslodzītos, jo viņi bija uzņēmušies reālu risku. Tāpēc tika izstrādāta hierarhija. Pretošanās kustības dalībnieks, kas tika uzskatīts par karotāju, atradās šīs hierarhijas virsotnē, tālāk sekoja rasistisku motīvu dēļ izsūtītie. Zemākās kategorijās atradās karagūstekņi un spaidu darbos nodarbinātie.

Šī hierarhija acīmredzami ietekmēja sabiedrības atmiņu, ceļot godā Pretošanās kustības dalībniekus, bet ignorējot ebrejus un citus upurus. Šāda politika bija veidojusies galvenokārt Pirmā pasaules kara nastas iespaidā. Francijas valsts nevēlējās diferencēt starp abu šo konfliktu veterāniem. 1948. gadā vēl bija dzīvi 840 000 Pirmā pasaules kara veterāni⁹, un valsts institūcijas nevēlējās viņus aizskart, sniedzot Pretošanās kustības dalībniekiem lielākas tiesības.

Neilgi pēc Otrā pasaules kara dibinātās apvienības šādu politiku gan atbalstīja, gan apstrīdēja. Šīs organizācijas patiesībā bija visai ietekmīgas. No 1,6 miljoniem karagūstekņu 1946. gadā viens miljons bija Karagūstekņu federācijas biedri¹⁰. Pretošanās kustības dalībnieki un izsūtītie bija sašķēlušies vairākās apvienībās – galvenokārt komunistu un de Gola atbalstītājos. Arī spaidu darbos nodarbinātajiem bija sava apvienība, kurā 1946. gadā bija aptuveni 500 000 biedru. Visām šīm organizācijām bija viens mērķis. Tās tiecās palīdzēt saviem biedriem, kā arī saglabāt viņu piemiņu. Spaidu darbos nodarbinātie, piemēram, uzstāja, ka viņi ir uzskatāmi par izsūtītajiem, ko savukārt apstrīdēja rasistisku un politisku motīvu dēļ izsūtītie.

Tādējādi Francijas valstij nācās risināt sarežģītu situāciju. Tā vēlējās uzspiest sabiedriskajai domai savu Otrā pasaules kara redzējumu, taču tajā pašā laikā tiecās

saglabāt nacionālo vienotību. Valsts bija spiesta vismaz meklēt kompromisu starp apvienību izvirzītajām pretenzijām.

Ceturtā republika nepārprotami tiecās saglabāt nacionālo vienotību, integrējot atpakaļ sabiedrībā tās zaudētos karavīrus. Pirmām kārtām par karavīriem tā uzskatīja karagūstekņus, pat ja attiecīgie cilvēki nekad nebija karojuši. Līdzīgi 1957. gadā elzasiešu dienests Vācijas militārajās vienībās tika pielīdzināts dienestam Francijas karaspēkā. Un visbeidzot, spaidu darbos nodarbinātajiem 1951. gadā tika piešķirtas tādas pašas tiesības kā ebrejiem, lai gan viņiem tika liegts sevi dēvēt par “darbos iesaistītajiem”.

Francijas parlaments arī pieņēma divus likumus par amnestiju. Pasaulei izejot aukstā kara ērā, skatījums uz Otro pasaules karu mainījās. Labējais politiskais spārnis, kurš bija gandrīz pavisam izzudis, jo tas bija saistīts ar Viši režīmu, 1951. gadā atguva varu. Amnestija bija veids, kā apvienot visus labos frančus cīņai pret boļševismu. Tādējādi tika pieņemti divi likumi – 1951. un 1953. gadā.¹¹

Ceturtā republika bija iecietīga pret bijušajiem Viši režīma atbalstītājiem, taču tā bargi vērsās pret komunistiem, īpaši juridiskajā kontekstā. Francijas valsts atteicās daudzus komunistus, pat bijušos ieslodzītos, atzīt par Pretošanās kustības dalībniekiem, uzskatot, ka viņi bija iesaistījušies politiskās cīņās. Protams, tā bija patiesība, taču ne vienmēr. Šāda netaisnīga jurisprudence attīstījās tikai 1954.–1955. gadā.

Kopumā Ceturtā republika īstenoja politiku, kas bija vērsta uz visu franču integrēšanu atpakaļ nacionālajā kopienā, izņemot, protams, kolaborantus, un saglabājot aizdomas pret komunistiem. Šī politika tika realizēta materiālā, nevis simboliskā līmenī. Ceturtā republika nekad publiski neslavināja ne Viši režīmu, ne kolaborāciju. Pieminēji un atceres pasākumi tika veltīti galvenokārt Pretošanās kustībai un iesaistītajiem.

Taču šo atmiņu politiku, pārsvarā ekonomisku iemeslu dēļ, realizēja galvenokārt mazpilsētas un ciemati. Francijas valdība nevēlējās finansēt izejmateriālus pieminekļu būvei¹². Tāpēc šo politiku īstenoja galvenokārt kopienas, kas vēlējās godināt vietējos varoņus vai upurus. Tika uzcelts tūkstošiem pieminekļu un piemiņas plāksņu, divas trešdaļas no tām – pirms 1950. gada¹³. Taču šī politika bija ārkārtīgi selektīva. 1940. gadā karojošie, uz kuriem tika likta atbildība par sakāvi, reti tika slavīti (viņiem ir veltītas tikai 450 piemiņas plāksnes un pieminekļi). Ebreji tika pilnībā izstumti no publiskās telpas. Viņu piemiņa tika sakausēta ar iesaistīto kopējo piemiņu – koncentrācijas nometņu sistēmu simbolizēja Būhenvalde, nevis Aušvica, jo ebreju liktenis bija pretrunā ar varonīgo tēlu, ko franči vēlējās kultivēt. Šā iemesla dēļ tika slavīti Pretošanās kustības dalībnieki – viņiem tika veltīts 50–80% no visiem pieminekļiem.

Atsevišķi privātie grupējumi mainīja pat Francijas kalendāru. Ar likumu tika noteikta Izsūtījumu atceres diena (1954. gadā); taču tas notika, reaģējot uz konkrētas apvienības *Réseau du Souvenir (Piemiņas tīkls)* prasību.¹⁴ No otras puses, Francijas valsts nespēja ieņemt noteiktu pozīciju attiecībā uz 8. maiju. Laikā no 1946. līdz 1953. gadam

8. maijs tika uzskatīts par Nacionālo atceres dienu, bet ne par valsts svētkiem. Par valsts svētku dienu šis datums kļuva tikai 1953. gadā.

Kopumā Ceturtā republika realizēja piesardzīgu atmiņu politiku, cenšoties uz materiāliem pamatiem integrēt atpakaļ sabiedrībā bijušos Višī režīma piekritējus, simbolu līmenī slavīnot Pretošanās kustību un izsūtītos. Taču valstij neizdevās nonākt pie viennozīmīga tumšo gadu traktējuma. Piemēram, Otrā pasaules kara vēsture netika mācīta skolās un tai netika veltīts neviens valsts muzejs. Otrā pasaules kara piemiņa nebija saskaņas joma, un tā bieži tika izmantota politiskiem mērķiem. Piemēram, komunisti to izmantoja, lai pretotos Vācijai atļaut atkal bruņoties. Alžīrijas kara laikā Francijas Alžīrijas partizāni cīnījās pret dumpiniekiem atsaucās uz Otro pasaules karu. Taču uz to atsaucās arī viņu pretinieki, iebilstot pret spīdzināšanas izmantošanu un iestājoties par pašnoteikšanās tiesībām. Citiem vārdiem sakot, Otrajam pasaules karam bija tik daudz nozīmju, ka to varēja izmantot dažādas nometnes pretēju uzskatu pamatošanai. Šī situācija liedza Francijas valsts institūcijām izveidot vienprātīgu skatījumu uz Otro pasaules karu.

De Gols: zelta laikmets

Salīdzinot ar Ceturto republiku, de Gols laikā no 1958. līdz 1969. gadam piekopa saskaņotāku, bet arī subjektīvāku politiku. De Gola skatījumā Višī režīms nekad nebija pastāvējis, bet īsto Franciju iemiesoja Pretošanās kustība. Viņa skatījums balstījās ambiciozā politikā. Pieminekļus cēla pašvaldības. Tā kā tās bija dažādas, tad tas sašķēla Otrā pasaules kara nozīmi. Lai novērstu piemiņas fragmentāciju, de Gols radīja valsts institūciju pašvaldību īstenotās politikas kontrolēšanai¹⁵. Šī struktūra arī uzcēla daudz pieminekļu un atvēra daudz muzeju, kas galvenokārt bija veltīti franču Pretošanās kustībai vai – mazākā skaitā – deportācijām. Pretošanās kustība tomēr joprojām tika uzskatīta par militāru fenomenu, līdz ar to izslēdzot civilo pretošanos.

Tādā pašā veidā de Gols centās nacionalizēt Otrā pasaules kara piemiņu, no atceres konteksta izslēdzot Sabiedrotos. Viņš, piemēram, atteicās piedalīties Sabiedroto izcelšanās Normandijā veltītajās ceremonijās 1964. gadā, tā vietā organizējot jūras spēku parādi, pieminot izcelšanos Provansā, kurā nozīmīgu lomu bija spēlējuši franči.

Otrā pasaules kara piemiņa joprojām koncentrējās uz Pretošanās kustību. No tās tika izslēgti upuri, piemēram, ebreji, un tā noklusēja nepatīkamus aspektus, piemēram, Višī režīmu. Taču de Gols arī centās izmantot Otrā pasaules kara piemiņu, lai stiprinātu Francijas–Vācijas izlīgumu. Ar simbolisku žestu (piemēram, 1962. gadā Kolombejā pieņemot Konrādu Adenaueru) vai diplomātisku vienošanos palīdzību (piemēram, 1963. gada Elizejas Līgums) viņš tiecās dziedēt kara radītās brūces. Šo politiku balstīja arī materiālas dabas līgumi. Saskaņā ar 1960. gadā noslēgto vienošanos ar Vāciju,

Francija saņēma ievērojamu naudas summu kompensāciju izmaksām Trešā reiha upuriem¹⁶.

Šī politika kopumā bija diezgan populāra, tai nebija nopietnu pretinieku. Viši režīma atbalstītāji klusēja; arī komunisti bija piesardzīgi, jo de Gola ārpolitika saskanēja ar Maskavas ārpolitiku un franči bija gandarīti, ka tiek uzskatīti par dižu nāciju, kura sastāv galvenokārt no Pretošanās kustības dalībniekiem. Taču šis skatījums 20. gadsimta septiņdesmitajos gados pēkšņi sabruka.

Vētras (1969–1981)

Žorža Pompidū (*Georges Pompidou*) un Valerī Žiskāra d'Estēna (*Valéry Giscard d'Estaing*) veidotā atmiņu politika bija mazāk veiksmīga. Ne Pompidū, ne Žiskārs personīgi nebija piedalījušies Pretošanās kustībā un viņiem nebija pret to sentimentālu jūtu. Gluži pretēji – viņi uzskatīja, ka ir pienācis laiks “nācijas izlīgumam” starp Viši režīmu un Pretošanās kustību. De Gola ēras laikā Viši režīms netika pieminēts; taču Pompidū laikā izskatījās, ka valsts rehabilitē *Etat français*. No otras puses, lai izpatiktu Vācijai, Žiskārs d'Estēns izlēma apslāpēt 8. maija piemiņu, pret ko daudzi franči nikni iebilda.

Daudziem frančiem šāds redzējums nebija pieņemams, un viņi ieņēma arvien kritiskāku nostāju. Viņi atteicās no varonīgā skatījuma, kāds bija veidots laikā no 1945. līdz 1969. gadam; daži no partijas izslēgti komunisti sāka nosodīt kursu, ko FKP bija ieņēmusi laikā no 1939. līdz 1941. gadam. Daudzi Pretošanās kustības dalībnieki savos memuāros norādīja, ka dažas pretošanās grupas bija apstrīdējušas de Gola autoritāti, kas bija veids, kā atmāskot mītu par vienotību. Vēl jo vairāk – tika pārskatīts Viši valsts vērtējums. Sekojot Eberharda Jekela (*Eberhard Jäckel*) un Roberta Pakstona (*Robert Paxton*) pēdās, daudzi vēsturnieki pierādīja, ka Vācija nekad nebija spiedusi frančus uz kolaborāciju. Viņi arī atklāja, ka Viši režīms bija devis priekšroku reakcionārai politikai, nevis franču aizstāvēšanai pret vāciešiem¹⁷. No otras puses, ebreji, kuri līdz tam bija klusējuši, aicināja atdot godu viņu liktenim. Šajā procesā nozīmīga loma bija Arābu–Izraēlas Sešu dienu karam 1967. gadā, pēc kura daudzi ebreji bažījās par antisemitisma atdzimšanu.

Tā mainījās Otrā pasaules kara piemiņa. Līdz 20. gadsimta sešdesmito gadu beigām Francija un franči bija uzskatījuši sevi par Pretošanās kustības nāciju, kurā Viši režīmam bija pavisam nenozīmīga loma. Tagad viņi pēkšņi apjauta, ka daudzi franči bija sadarbojušies ar Petēnu un viņu atbalstījuši. Daudzos – īpaši jaunatnes vidū pēc 1968. gada masu demonstrācijām un streikiem – pamodās vēlēšanās uzzināt patiesību.

Tomēr Francijas valdība atteicās uzsākt diskusiju par šo tēmu. Piekļuve arhīvu materiāliem bija ierobežota (tā tas bija, līdz 1979. gadā tika pieņemts Likums

par arhīviem). Francijas TV kanāli cenzēja daudzas TV programmas (piemēram, *Le Chagrin et la Pitié*). Starp Francijas varas iestādēm (kas vēlējas saglabāt mītu) un sabiedrības pieprasījumu (kas alka uzzināt patiesību) radās plaisa. Situācija kļuva arvien sarežģītāka un nostādīja Fransuā Miterānu (*François Mitterrand*) sarežģītā stāvoklī.

Fransuā Miterāna divējādā nostāja (1981–1995)

Fransuā Miterāns centās dažas problēmas atrisināt ar ļoti aktīvas politikas īstenošanu. Vēstures mācību programmās skolām tika atvēlēts ievērojams stundu skaits Višī režīma un holokausta vēstures mācīšanai. No otras puses, varas iestādes sāka vajāt noziedzniekus, tādus kā Klauss Barbjē (*Klaus Barbie*), Pols Tuvjē (*Paul Touvier*) un Moriss Papons (*Maurice Papon*). Francijas valsts uzcēla arī daudz memoriālu un pieminekļu, piemēram, Miera memoriālu (*Mémorial de la Paix*) Kānā (*Caen*). No 204 pastāvošajiem muzejiem 110 tika atvērti laikā no 1980. līdz 1999. gadam. Pat vēl vairāk – publiski tika atzīts rasistiskos motīvos balstītu deportāciju fakts. 1993. gada februārī tika noteikta “Rasistisku vajāšanu upuru” piemiņas diena. Šāda politika, publiski atdodot ebrejiem godu, sniedzot viņiem līdz tam liegto atzīni, būtu varējusi pārveidot Otrā pasaules kara piemiņu par saskaņas tēmu. Taču daudzu iemeslu dēļ tā nenotika.

Kāds žurnālists Pjērs Peans (*Pierre Péan*) atklāja, ka Fransuā Miterāns bija dedzīgi atbalstījis Višī režīmu¹⁸. Šokējošs bija ne jau Miterāna dzīves stāsts kā tāds. Taču viņš vienmēr bija pasniedzis sevi kā īstu Pretošanās kustības dalībnieku. Šie atklājumi mazināja viņa cieņu, īpaši tāpēc, ka viņš nebija paudis skaidru attieksmi pret Višī režīmu. Miterāns, piemēram, laikā no 1986. līdz 1992. gadam bija licis katru gadu uzskot Petēna kapu. Višī drīz kļuva par karstu jautājumu.

No otras puses, arī Pretošanās kustība kļuva par pretrunīgu tēmu. Pateicoties vēsturnieku pētījumiem, franči atklāja, ka Pretošanās kustība ir bijis ļoti komplicēts fenomēns. Piemēram, starp Pretošanās kustību un de Golu bija pastāvējusi liela iekšējā spriedze un daudz konfliktu¹⁹. Izrādījās, ka daži Višī režīma atbalstītāji bija pievienojušies Pretošanās kustībai, kas pierādīja, ka Pretošanās kustība nebija ne labēji, ne kreisi orientēta.

Visi šie aspekti padarījuši neskaidras Otrā pasaules kara piemiņas kontūras. Līdz 20. gadsimta astoņdesmitajiem gadiem situāciju Francijā varēja aprakstīt manihejisķās kategorijās – kā Pretošanās kustības un kolaborantu pretnostatījumu. Tagad šis dalījums šķīta nesvarīgs, jo franči bija atklājuši gan “pelēkās zonas” nozīmīgumu, gan atsevišķu likteņu divējādo raksturu.

Tomēr starptautiskajā jomā Fransuā Miterānam veicās labāk. Piemēram, viņš palīdzēja piešķirt starptautisku raksturu ilgu laiku par Rietumu uzvaru uzskatītās D-Dienas

piemiņai. 1984. gadā Fransuā Miterāns nolēma piešķirt piemiņas pasākumiem lielāku svaru, uzaicinot uz tiem daudzu ārvalstu vadītājus. Galvenā šo pasākumu ideja bija uzlūkot izcelšanos Normandijā nevis kā uzvaru, bet gan kā miera simbolu un Eiropas būves matricu. Sākumā ne visas valstis – īpaši tas attiecas uz Vāciju – atbalstīja šo koncepciju. Helmūts Kols (*Helmut Kohl*) nevēlējās svinēt Vācijas sakāvi. Taču 2004. gada svinībās piedalījās gan Gerhards Šrēders (*Gerhard Schröder*), gan Putins. Tagad D-Dienas piemiņas pasākumi jau ir kļuvuši par starptautisku notikumu, kas vērsti uz miera un Eiropas idejas atzīmēšanu.

Mierpilnas atmiņas

Uz šiem pamatiem Žaks Širaks (*Jacques Chirac*, 1995–2007) izveidoja mierpilnas atmiņas. Pirmām kārtām viņš atrisināja Višī problēmu. 1995. gada 16. jūlijā Širaks paziņoja, ka Francijas valsts bija palīdzējusi nacistiem uzspiest viņu jūgu, īpaši attiecībā uz ebreju deportācijām. Šis paziņojums sarāva saites ar golistu mantojumu, jo de Gols Višī režīmu bija uzskatījis par pseidovaldību. Tomēr daudziem frančiem šāds traktējums bija apnicis, un 72% valsts iedzīvotāju apsveica Širaka paziņojumu. Taču tam bija politiskā cena: daudzi golisti uzskatīja, ka viņš ir nodevis de Golu. Tomēr Širaks pilnībā pielika punktu nebeidzamajiem strīdiem Višī režīma jautājumā.

Daži ebreji savukārt uzskatīja, ka Francijas valsts nav viņiem sniegusi kompensācijas pilnā apmērā, kas zināmā mērā bija taisnība. Rasistisku deportāciju upuriem, piemēram, pensijas bija mazākas nekā izsūtītajiem Pretošanās kustības dalībniekiem. Šī netaisnība 1970. gadā bija novērsta, taču ne visas problēmas bija atrisinātas, īpaši ebreju īpašuma izlauptības radītās. Šīs problēmas atrisināja premjerministra Alēna Župē (*Alain Juppé*) izveidota komisija, kas nodibināja fondu, kuram šodien ir nozīmīga loma vēstures izpētē un piemiņas saglabāšanā.

Uz holokaustu liktais akcents tomēr radīja zināmas problēmas. Daudzi Pretošanās kustības dalībnieki uzskata, ka ebrejiem piešķirtā prioritāte ir aizēnojusi viņu varonību. Dažos rajonos, kur ir liels arābu izcelsmes iedzīvotāju īpatsvars, holokausta vēstures mācīšana ir kļuvusi problemātiska²⁰.

No otras puses, Pretošanās kustības vēsturiska izpēte, atklājot šo kustību kā sarežģītu fenomenu, ir radījusi šaubas. Līdz 20. gadsimta astoņdesmitajiem gadiem šāda problēma nepastāvēja, jo Pretošanās kustības vēsture galvenokārt balstījās veterānu mutiskajās liecībās. Taču, pateicoties 1979. gadā pieņemtajam Likumam par arhīviem, vēsturniekiem ir bijusi iespēja strādāt ar arhīvu materiāliem un tādējādi ir atklājušās būtiskas neatbilstības starp mutvārdu un dokumentēto vēsturi. Šis process ir izraisījis neparedzētas sekas, aptraipot Pretošanās kustības statusu. Kopš astoņdesmitajiem gadiem, piemēram, kinofilmās partizāni reti ir parādīti slavinošā gaismā. Kinofilmas

labprātāk pievēršas pēc atbrīvošanas notikušās Pretošanās kustības vadītās “tīrīšanas” vardarbībai vai dažu šīs kustības “varoņdarbu” neviennozīmīgumam. Pretošanās kustība nepārprotami ir zaudējusi daļu sava prestiža – lai gan tā joprojām ir viena no galvenajām robežšķirtnēm nācijas vēsturē. Taču šīs pārmaiņas apliecina vēl kādu tendenci. Šķiet, ka Francija, tāpat kā daudzas citas mūsdienu sabiedrības, šobrīd vairāk tiecas pieminēt upurus nekā varoņus.

Nobeigums

Francijas sabiedrības atmiņas kopš 1945. gada kopumā ir evolucionējušas. Līdz 20. gadsimta septiņdesmito gadu beigām Francija uzskatīja, ka tai ir slavas pilna pagātne. Septiņdesmitajos gados šis gan golistu, gan komunistu atbalstītais redzējums sarežģītu iemeslu dēļ sabruka. Abas šīs politiskās partijas piedzīvoja norietu un kopš tā laika vairs nav spējušas veidot sabiedrisko domu. Saskaroties ar dziļu ekonomisku un sociālu krīzi, Francijas sabiedrība katrā ziņā ir mazāk gatava saglabāt mītu, kas raksturoja *Trente Glorieuses*, slavas pilnos pēckara gadus. Tādējādi radās jauns redzējums, kas pievērš lielāku uzmanību Višī režīmam un ebrejiem – divām tēmām, kas trīs gadu desmitus tika gandrīz pilnībā ignorētas. Šo tendenci pastiprina vēl kāda evolūcija. Šodien kolektīvā atmiņa ceļ godā upurus, nevis varoņus.

Šajā ziņā Otrā pasaules kara piemiņa ir tikusi demilitarizēta. Agrāk tā tiecās slavināt kareivjus vai pseidokareivjus (Pretošanās kustības dalībniekus). Tagad tā liek uzsvāru uz civiliedzīvotājiem, īpaši uz ebrejiem. Šāda evolūcija savā ziņā ir tainīga. Taču tā ir aizēnojusi citus upurus, piemēram, 1940. gada karotājus vai karagūstekņus, izraisot “konkurenci starp upuriem”, kas noteikti nav normāli.

Tumšo gadu laikā Francija izcietā trīs pārbaudījumus: karu, okupāciju un Višī režīmu. Taču atmiņas par karu nekad nav izvirzījušās priekšplānā. Tās aizēno atmiņas par okupāciju un politiskās atmiņas par Višī, kas Franciju šajā ziņā dara unikālu, salīdzinot ar citām valstīm, piemēram, Lielbritāniju.

Šādas sabiedrības atmiņas daļēji ir organizāciju vai valsts īstenotās atmiņu politikas rezultāts. Tomēr Francijas valsts, izņemot de Gola ēru, diezgan negribīgi veidoja šādu politiku. Tā deva priekšroku ietekmīgu organizāciju prasību izpildei vai reaģēšanai uz sabiedrības pieprasījumu. Tāpēc pašvaldību līmenī ir darīts daudz vairāk, īpaši piemiņkļu un piemiņas plākšņu uzstādīšanā un piemiņas pasākumu rīkošanā. Šāda nostāja ir liegusi valstij izstrādāt saskaņotu nacionālo piemiņu. Tā ir arī atvērusi vārtus dažādu apvienību prasībām, no kurām katra pieprasa materiālus vai simboliskus labumus. No otras puses, valsts reti ir mēģinājusi veidot vienprātīgu un saskaņotu sabiedrības skatījumu uz Otro pasaules karu, daudzus gadus cenšoties slēpt patiesību, piemēram, par Višī režīmu.

Saskaņas panākšana patiesībā ir grūts darbs. Otrā pasaules kara piemiņu ir izmantojušas dažādas politiskās partijas savu uzskatu pamatošanai, un vienprātība nebija iespējama. Tā kā kara laikā Francija bija dziļi sašķelta, arī piemiņa nevarēja nebūt sašķelta.

Tomēr valstij ir bijusi nozīmīga loma kara piemiņas denacionalizācijā. Piemiņu bieži – ja ne vienmēr – izmanto nacionālistiskiem mērķiem, un šāds piemiņas pielietojums negāja secen arī Francijai starpkaru periodā. Taču kopš atbrīvošanas Otrā pasaules kara piemiņa tiek apzināti izmantota starptautiskā miera un izlīguma veicināšanai. Šādu skatījumu iedibināja Ceturtās republikas (1946–1958) valdības un turpināja to pēcteči. Varētu šķīst, ka šī nav nozīmīga politika. Taču daudzas citas nācijas nav izstrādājušas šādas izlīguma politikas. Tādējādi Francijas izveidotā starptautiskā piemiņas politika, neraugoties uz tās nepilnībām, var tikt uzskatīta ja ne par paraugu, tad vismaz par piemēru. Atmiņas, kā mēs zinām, var šķelt. Taču tās spēj arī vienot – un tas ir mierinošs secinājums.

Atsauces un komentāri

- ¹ Šāds apzīmējums tiek bieži lietots, piemēram, sk. Jackson Julian. *The dark Years. 1940–1944.* – Oxford University Press, 2003 vai Azéma Jean-Pierre un François Bédarida (dir.). *La France des années noires.* – Le Seuil, 1993.
- ² Piemēram, Francijas varas iestādes oficiāli nesvinēja uzvaru 1945. gada 8. maijā. Namer Gérard. *Batailles pour la mémoire. La commémoration en France de 1945 à nos jours.* – Papyrus, 1983, p. 75.
- ³ Kopumā tika atvērtas 350 000 arhīva lietas; 1 500 kolaborantiem tika piespriests un izpildīts nāvessods; 38 266 Francijas iedzīvotājiem tika piespriests cietumsods vai piespiedu darbs; 46 645 cilvēkiem tika piespriests “nacionālais negods” – galvenokārt, bet ne tikai, simbolisks sods. Rousso Henry, *L'épuration. Une histoire inachevée. Vingtième siècle. Revue d'histoire.* – n° 33, janvier-mars 1992.
- ⁴ Šī doma, piemēram, ir izvēsta 1943. gada 3. novembrī teiktajā runā.
- ⁵ 1945. gada 3. marta rīkojums, 1. paragrāfs.
- ⁶ Pat šīs materiālās palīdzības piešķiršana bija selektīva. Politiski izsūtītie atradās piramīdas augšgalā; karagūstekņi un spaidu darbos izsūtītie tika iekļauti zemākajā kategorijā. Bijušais karagūsteknis, piemēram, saņēma no 9 150 līdz 12 864 frankiem, bet politiski izsūtītais – no 10 150 līdz 13 854 frankiem. Cochet François. *Les exclus de la victoire. Histoire des prisonniers de guerre, déportés et STO (1945–1983).* – SPM, 1992, p. 45.
- ⁷ Tā, piemēram, bija apsveikusi Vācijas–Krievijas pakto, aicinājusi Francijas strādniekus brāļoties ar vācu okupantiem un pretendējusi uz sava laikraksta *l'Humanité* izdošanu vāciešu pakļautībā. Courtois Stéphane. *Le PCF dans la guerre. De Gaulle, la Résistance, Staline...* – Ramsay, 1980.
- ⁸ Simonin Anne. *1815 en 1945. Les formes littéraires de la défaite. Vingtième siècle. Revue d'histoire.* – n° 59, juillet-septembre 1998, p. 49–50.
- ⁹ Direction du Contentieux au secrétaire général, Veterānu ministrija/Caen, R 40, kartotēka “Statistika”.

- ¹⁰ 1960. gadā tajā joprojām bija 564 000 biedru. Lewin Christophe. Le retour des prisonniers de guerre français. Naissance et développement de la FNPGD. 1944–1952. – Publications de la Sorbonne, 1986, p. 207.
- ¹¹ Gacon Stéphane. L'amnistie. De la Commune à la guerre d'Algérie. – Le Seuil, 2002.
- ¹² André le Trocquer (Home Secretary) to Prefects, 12th April 1946, MOV/Caen 40 R 15.
- ¹³ Wiewiorka Serge Barcellini et Annette. Passant, souviens-toi! Les lieux du souvenir de la Seconde Guerre mondiale en France. – Plon, 1995, p. 18.
- ¹⁴ Lalieu Olivier. Les résistants et l'invention du 'devoir de mémoire in Gilles Vergnon and Michèle Battesti. Les Associations d'anciens résistants et la fabrique de la mémoire de la Seconde Guerre mondiale. – Cahiers du CEHD n°28, 2006 p. 96.
- ¹⁵ de Gaulle Charles. Vēstule premjerministram Mišelam Debrē (*Michel Debré*), 1959. gada 21. marts, MOV/Caen 40 R 15.
- ¹⁶ Tomēr Vācijas valsts institūcijas nepriecājās par iespēju dot naudu Pretošanās kustības dalībniekiem, kuri bija cīnījušies pret Vērmahtu. Meyer Alrich. L'occupation allemande en France in Stephan Martens. La France, l'Allemagne et la Seconde Guerre mondiale. Quelles mémoires?. – Presses Universitaires de Bordeaux, 2007, p. 171.
- ¹⁷ Azéma Jean-Pierre. Vichy et la mémoire savante in Jean-Pierre Azéma et François Bédarida, op. cit., p. 26 sq.
- ¹⁸ Péan Pierre. Une Jeunesse française. François Mitterrand 1934–1947. – Fayard, 1994.
- ¹⁹ Blandiot Moïra. Les cérémonies commémoratives du 6 juin 1944, de 1945 à 2002, mémoire de DEA. – Nanterre Paris X, 2003.
- ²⁰ Rioux Jean-Pierre. Mais qu'est-ce qu'on leur apprend à l'école? in Jean-Pierre Rioux (dir.). Nos embarras de mémoire. La France en souffrance. – Lavauzelle, 2008, p. 170.

Uldis Neiburgs

Komentārs

Otrā pasaules kara sākums 1939. gada 1. septembrī ievadīja laiku, kad daudzas Eiropas valstis, to skaitā arī Francija un Latvija, piedzīvoja kara darbību un okupāciju, kā apstākļos to iedzīvotāji gan sadarbojās un pretojās okupācijas varai, gan vienkārši centās izdzīvot un sagaidīt kara beigas. Nacionālsociālistiskās Vācijas sakāve 1945. gada 8. maijā franču nācijai un Francijai atnesa brīvību un deva iespēju aktīvi līdzdarboties pēckara demokrātiskās Eiropas jauncelsmes darbā. Toties Latvija un latvieši savu brīvību un neatkarību neatguva līdz ar Otrā pasaules kara beigām, bet gan atbrīvojās no komunistiskās Padomju Savienības totalitārā režīma pakļautības tikai gandrīz pusgadsimtu vēlāk.

Tāda pati bija arī laika starpība, kad Francija un Latvija pašas patstāvīgi varēja veidot savu atmiņas politiku. Francija jau no 1944./1945. gada, bet Latvija tikai pēc tās valstiskuma atjaunošanas 1990./1991. gadā. Tāpēc likumsakarīga ir arī tā atšķirība, ka Otrā pasaules

kara vēstures apziņa un atmiņa Francijā vairāku gadu desmitu laikā, it īpaši Žaka Širaka (*Jacques Chirac*) prezidentūras ērā, ir spējuši kļūt “miermīlīga un demilitarizēta”, bet Latvijā “kari ar vēsturi” turpinās vēl šobrīd.

Attiecībā uz Otrā pasaules kara vēstures izpratni un vietu mūsdienu sabiedrībā, lielā mērā var piekrist arī franču vēsturniekam Etjēnam Fransuā (*Etienne François*), kurš uzskata, ka, “runājot par Otro pasaules karu kā tēlu un priekšstatu kopumu, kāds tas vairāk nekā pusgadsimta laikā ir izveidojies, attīstījies un mainījies dažādās Eiropas valstīs, ASV un Izraēlā, jākonstatē, ka visur atmiņām par Otro pasaules karu bijusi un ir noteicošā loma attiecīgajā kolektīvās atmiņas kultūrā un ka šodienas Eiropas valstu identitātes pamatā ir Otrā pasaules kara atstātais mantojums”.¹

Francija un Latvija Otrā pasaules kara un pēckara laikā

Galvenie pagrieziena punkti Francijas vēsturē kara laikā un atmiņas politikas veidošanā pēc kara ir bijusi kara darbības nestā nacionālā sakāve 1940. gada maijā–jūnijā, nacistu okupācijas varas un Višī (*Vichy*) autoritārā režīma rupja pārvaldes, antisemitisma un labējā nacionālisma politika, Rietumu sabiedroto Otrās frontes atklāšana Normandijā 1944. gada 6. jūnijā un tai sekojošā Francijas atbrīvošana. Tā bija arī Šarla de Gola (*Charles de Gaulle*) franču pretošanās kustības gloricēšana pēc kara un atteikšanās no tās mitoloģizēšanas mūsdienās, kad, mainoties atmiņas politikas vērtībām, varoņus uz piemiņas augstākā podesta ir nomainījuši upuri.² Drīz vien pēc Otrā pasaules kara beigām de Gola paustais, ka “Višī, tā nebija Francija”, šodien jau pieder pagātnei, it īpaši pēc 1995. gada 16. jūlija Širaka paziņojuma, kas atzina savas valsts vainu, kam nav noilguma, ebreju vajāšanā un iznīcināšanā pretēji savu priekšgājēju jebkādas oficiālas Francijas vainas noliegšanai.³ Ar to Francija un franči vismaz ārēji ir pielikuši punktu iepriekšējos gadu desmitos uzkrātajam nogurumam un neērtumam, izjūtot pretrunas starp savulaik de Gola veidoto vēstures atmiņu un pagātnes realitāti.

Otrais pasaules karš Latvijas vēsturē ir bijis laiks, kad tā 1940. gada 17. jūnijā zaudēja savu valstisko neatkarību un 1941. un 1944./1945. gadā piedzīvoja vienu otram sekojošu padomju–nacistu–padomju okupācijas nomaiņu, pretošanos un sadarbību, komunistu un nacistu režīma masveida represijas pret Latvijas iedzīvotājiem un to piespiedu mobilizāciju Vācijas un PSRS armijās.⁴ Lai gan latvieši paši ir bijuši līdzdarbīgi ar šo svešo varu klātbūtni saistītu vēstures pieminekļu veidošanā, daudzi no tiem līdz ar Latvijas neatkarības atgūšanu ir izrādījušies gan fiziski, gan garīgi lielācai Latvijas sabiedrības daļai nepieņemami. Tāpēc šobrīd varam konstatēt, ka latviešiem sevišķi tuvi dēļ to sovjetiskās izcelsmes un vēstures interpretācijas nav ne 1967. gadā uzbūvētais “skulpturāli arhitektoniskais memoriālais ansamblis fašistiskā terora upuriem bijušās koncentrācijas nometnes vietā Salaspilī”, ne tikai 1985. gadā uzceltais “piemineklis Padomju armijas karavīriem – Padomju Latvijas un Rīgas atbrīvotājiem no vācu fašistiskajiem iebrucējiem” Uzvaras parkā. Neskatoties uz

to, ka divdesmit gadus pēc Latvijas valstiskuma atjaunošanas pēdējais no tiem ir kļuvis par daudzu krievalodīgo identitātes meklēšanas un apliecināšanas objektu, latviešiem tas, iespējams, ir pats spilgtākais pēckara padomju okupācijas simbols Latvijā.⁵

Zināmā mērā paradoksāli, bet laikā, kad Latvijā atšķirībā no Francijas trūkst tieši ar Otrā pasaules kara un okupācijas laika saistītu vienojošu piemiņas vietu un simbolu, lielu pretrunīgumu un asas diskusijas sabiedrībā pirms dažiem gadiem izraisīja arī ideja par pieminekļa celtniecību nacionālās pretošanās kustības – Latvijas Centrālās padomes vadītājam Konstantīnam Čakstem. Bez tam, ja Francija, no starptautiskā viedokļa, pēdējos gadu desmitos ir sekmīgi veidojusi un īstenojusi denacionalizētu un samierniecisku atmiņas politiku, tad Latvija no 1990. gadu beigām ar ikgadējiem “kariem ar vēsturi”, īpaši 16. martā – latviešu leģionāru piemiņas dienā, ir radījusi plašu, lielākoties negatīvu, starptautisku rezonansi.

Kolaborācijas izpratne

Atgriežoties vēsturē, nākas konstatēt arī ļoti atšķirīgu situāciju kara gadu Francijā un Latvijā saistībā ar šo valstu iedzīvotāju sadarbību ar dažādiem okupācijas režīmiem Otrā pasaules kara laikā. Kā zināms, jēdzienus “kolaborācija” un “kolaboracionisms” lielā mērā ir radījusi tieši franču historiogrāfija, nodalot vienu no otras vienkāršu un nodevīgu sadarbību ar okupācijas varu.⁶ Taču, ja nacistu okupācijas un Višī režīma laikā Francijā bija vērojama kolaborācija ar agresoru jeb ienaidnieku, tad Latvijā tā bija sadarbība ar pēc kārtas otro agresoru jeb ienaidnieka ienaidnieku. Francijā kolaborācija ar nacistiem stiprināja to režīma pozīcijas un attālināja brīvības atgūšanu, bet Latvijā papildus tam tā bija arī pretestība komunistiem, kas attālināja otrreizējo PSRS okupāciju.

Francijā ar 41 600 000 iedzīvotāju 1939. gadā pēc nacistu okupācijas beigām 1944.–1946. gadā notiesāja 86 411 jeb 0,2% t. s. “kolaborantu”,⁷ Latvijā tajos pašos gados padomju drošības iestādes apcietināja un tiesāja 22 377 t.s. “kolaborantus”, kas bija 1,17% no 1935. gadā Latvijā dzīvojošiem 1 905 936 iedzīvotājiem,⁸ turklāt represijas pret Latvijas civiliedzīvotājiem turpinājās arī masveidā līdz 1950. gadu vidum, bet individuālā kārtā arī pēc tam.⁹ Šobrīd šie skaitļi mazāk ļauj spriest par to, cik lielā mērā šie cilvēki bija vai nebija “kolaboranti”, bet vairāk parāda viena vai otra režīma tiesu praksi un intensitāti, turklāt Latvijas gadījumā “kolaboranti” bieži vien bija nevis par pretpadomju darbību apsūdzētie un notiesātie latviešu patrioti, bet gan paši viņu tiesātāji. Francijā līdz 1970. gadiem notika Višī režīma noklusēšana un pat izlīguma meklēšana ar tā līdzdalībniekiem,¹⁰ taču nekas tāds nebija iespējams Padomju Latvijā. Te tiesas prāvas turpinājās, ieskaitot t. s. padomju “paraugprāvas” pret latviešu 18. policijas bataljona dalībniekiem 1961. gadā un 21. policijas bataljona dalībniekiem 1972.–1973. gadā,¹¹ lai gan vēstures literatūrā ir izteikts arī pretējs viedoklis, proti, lai negrautu padomju tautas vienotību, pēckara laikā apzināti neesot akcentēti baltiešu, rietumukraiņu un citu padomju tautu pārstāvju Otrā pasaules kara laikā veiktie noziegumi.¹²

Neiespējami, šķiet, ir arī atbildēt, kas bija lielāki “kolaboranti” – vai franči, kuru Otrā pasaules kara laika tēls ir maintijies no vienotas un uzvarošas nācijas ar pretošanās kustības dalībniekiem pamatā un priekšgalā 1950.–60. gados līdz pat “glēvai kolaborantu nācijai” 1980. gados,¹³ vai latvieši, kurus līdzšinējā historiogrāfija ir saukusi gan par “nacistu rokaspuišiem”, gan – gluži pretēji – to noliegusi, skaidrojot savulaik nacistu un komunistu radīto mītu un stereotipu nepatiesību un šādu starptautiskās sabiedrības maldināšanu vēl šodien.¹⁴ Vērtējot norises Latvijā nacistu okupācijas laikā, jaunākajā Latvijas historiogrāfijā ir piedāvāts vai nu vispār atteikties no jēdziena “kolaborācija” lietošanas Austrumeiropā un īpaši Latvijā, vai arī lietot jēdzienu “taktiskā kolaborācija”, ar to saprotot tādu sadarbību ar okupācijas varu, kas bija vērsta uz to, lai sasniegtu mērķus, kas tā vai citādi atbilda latviešu tautas interesēm. Šeit pat arī uzsvērts, ka kolaborācijas jēdziens ir cieši saistīts ar lojalitātes un nodevības problēmu un līdz ar to nav attiecināms uz okupētās Latvijas iedzīvotājiem, kuri bija saglabājuši lojalitāti pret 1940. gadā PSRS okupācijā iznīcināto Latvijas valsti, ne arī to nodevuši, jo daudziem tieši cerības uz zaudētā valstiskuma atjaunošanu bijis pamatmotīvs sadarbībai ar nacistu okupācijas varu.¹⁵

Citi autori tam gan ir piekrituši tikai ar atrunu, ja šādu jēdzienisku pieeju attiecina uz nacistisko okupāciju, tad to tāpat vajadzētu darīt arī attiecībā uz padomju okupāciju, pie reizes arī aicinot nosaukt, kādi latviešu tautas interesēm atbilstoši mērķi, sadarbojoties ar vieniem vai otriem okupantiem, tika sasniegti. Dažādās publikācijās ir arī izvirzīts jautājums, kāpēc sadarbība ar nacistiem, kuri tāpat kā komunisti nekad negrasījās piešķirt Latvijai neatkarību, būtu saprotama un pat, vismaz daļēji, ja ne slavējama, tad attaisnojama, bet sadarbība ar PSRS būtu viennozīmīgi nosodāma, pat nepētot un neiedziļinoties šo cilvēku motivācijā, starp kuriem, iespējams, arī bija t. s. “taktiskie kolaboranti”? Tepat arī izteikta nepieciešamība ņemt vērā vairāku kvalitatīvi atšķirīgu laiku mijiedarbības faktoru, kas tieši ietekmē indivīda dzīves gaitu. Neņemot to vērā, nav iespējams adekvāti analizēt un izprast cilvēku reālo uzvedību, izvērtēt viņu dzīves gājumu.¹⁶

Tāpēc attiecībā uz kolaborāciju nacistu un padomju okupētajā Latvijā vēsturniekiem dziļāk un pamatīgāk būtu jāizdebatē atšķirība starp piedāvātu un uzspiestu kolaborāciju; pretrunas starp sadarbības motīviem, mērķiem un rezultātiem; mijiedarbība starp okupācijas smagumu, ilgumu un kolaborācijas dziļumu; saikne starp sadarbības vērienu, sekām, atbildību un citi jautājumi.

Pretošanās kustība

Resistance jeb pretošanās kustības jēdziens un tā izpratne pēc Otrā pasaules kara lielā mērā ir veidojusies, balstoties tieši uz Šarla de Gola “Brīvās Francijas” ideju un cīņu pret nacistisko režīmu kara laikā. Līdz mūsdienām tā ir kardināli maintijusies no pretestības varonības mīta uzplaukuma 1940.–50. gados līdz pat tās tēla nevienbālgumam un ietekmes zaudēšanai 1990. gados un vēl šobrīd.¹⁷ Savu evolūciju jēdziens “pretošanās kustība” ir piedzīvojis arī

Latvijā, sākot ar pēckara padomju okupācijas laiku, kad ar to saprata “visas tautas antifasistisko kustību komunistiskās partijas vadībā”, līdz mūsdienu vēsturnieku uzskatam, ka par tādu “no Latvijas interešu viedokļa” uzskatāma tikai tāda pretošanās, kas paudusi gatavību pretoties abām okupācijas varām un iestājusies par Latvijas neatkarības atjaunošanu.¹⁸

Nenoliedzot atsevišķu Latvijas vēsturnieku pēdējo gadu publikācijās izvirzīto tēzi par politisko mērķi kā pretošanās kustības svarīgu raksturlielumu un domu, ka primārie faktori, kas ļauj objektīvi klasificēt pretošanās kustību, ir bruņotu vai nelegālu grupu darbības tuvākie un tālākie mērķi un to rezultāti, tomēr jājautā, vai šāda pieeja neliecina par šīs tēmas lielāku vai mazāku, bet tomēr ideoloģizētu izpratni vienā vai otrā laika posmā.¹⁹

Pretošanās kustības izvērtējumā svarīgi būtu arī motīvi, kas kara laikā noteica daudzu indivīdu līdzdalību dažādos nelegālos vai bruņotos formējumos. Jājautā, vai no cilvēciskā viedokļa bija būtiska atšķirība starp Latgales zemnieku, kurš 1942.–1943. gadā bija spiests atstāt savas mājas, lai izvairītos no t. s. “Jaunsaimnieku”, “Latgales” vai “Vasaras ceļojuma” akciju laikā notiekošajā par kreisi noskaņotām personām uzskatīto cilvēku piespiedu nosūtīšanā darbos uz Vāciju,²⁰ un tāpēc nonāca mežā, kur pievienojās vietējiem vai no PSRS ienākušām partizānu/diversantu vienībām,²¹ un leģiona dezertieri vai Kurzemes iedzīvotāju, kurš 1944. gadā, nevēlēdamies pakļauties mobilizācijai, par ko draudēja sešu mēnešu ieslodzījums vai pat nāves sods, pievienojās kurliešiem?²² Ir jāatzīst, ka šo cilvēku rīcību vairāk noteica minētie draudi un vietējie apstākļi, nevis tā laika ideoloģiskā nostāja, vienalga, vai tā būtu demokrātiska, nacionālistiska vai komunistiska, vai arī visbiežāk politiski neitrāla. Tās definēšana, visticamāk, kļuva aktuāla tikai vēlāk, iekļaujot šo indivīdu kolektīvā pēc ideoloģiskās piederības apzīmētā struktūrā, vienalga, vai tas notika vēl kara laikā vai pēckara, vai mūsdienu vēsturnieku radītā vēstures konceptā.

Tāpat, šķiet, atbilstošāks tā laika realitātei varētu būt arī konstatējums, ka Latvijas iedzīvotāju ikdienas dzīve un rīcība kara gados neatkarīgi no tā, kā to vērtējam šodien, tomēr nebija bezkompromisa iestāšanās par brīvu un demokrātisku Latvijas Republiku, bet daudzi bija spiesti: 1) izvēlēties “mazāko ļaunumu”, resp., krievus vai vāciešus, 2) ņemt vērā to, ka kara gaitā “uzvaras kausi” nosvērās par sliktu Vācijai un par labu PSRS.

Piespiedu mobilizācija: Elzasa–Lotringa un Latvija

Nozīmīgs Otrā pasaules kara vēstures mantojums Latvijā ir arī abu tās okupētājvalstu – PSRS un Vācijas – pusē karojošie veterāni, kuri nu jau vairāk nekā 60 gadus kopš kara beigām nereti joprojām atrodas “pretējos ierakumos”. Par spīti valsts prezidentu Gunta Ulmaņa (1998. gadā) un Valda Zatlera (2009. gadā) pārrunām ar bijušo leģionāru un sarkanarmiešu organizāciju pārstāvjiem, lielākoties tie tomēr nav spējuši panākt tolerantāku attieksmi vienam pret otru. Nav sekmējušās arī likumdošanas iniciatīvas noteikt pretkomunistisko vai pretnacistisko cīnītāju vai Otrā pasaules kara dalībnieku statusu un no tā izrietošās morālās un materiālās konsekvences.

Vai piemērs Latvijai šeit nevarētu būt Francijas likumi par Vācijas 1940. gadā anektētās Elzasas–Lotringas iedzīvotājiem, kuri kara laikā bija iesaukti Vērmahtā un ieroču-SS vienībās?²³ Jau Ceturtās republikas laikā 1953. gada 20. februārī stājās spēkā likums Nr. 53-112 “par amnestiju frančiem, kuri bija ar varu iekļauti ienaidnieku militārajos formējumos”, kas piešķīra pilnīgu un absolūtu amnestiju cilvēkiem, kuri tika iekļauti ar varu vācu armijā, par visām darbībām, kas kvalificētas kā kriminālas vai noziedzīgas, tika izdarītas kriminālu akciju laikā un to veica vienības, kurās viņi tika ieskaitīti. Vēl svarīgāks piemērs, raugoties no mūsdienu perspektīvas, varētu būt 1957. gada 7. augusta likums Nr. 57-896 “par dienestiem, ko franči ir pildījuši Sabiedroto armijās 1939.–1945. gada kara laikā, tāpat kā to dienestu, kas bija jāpilda piespiedu kārtā vācu armijā un policijā, un par militāriem dienestiem, ko ir pildījuši ārzemnieki pirms Francijas pilsonības iegūšanas”, kurā bija noteikts, ka to franču dienests, kas pildīts vācu armijā un policijā, kuri tur tika iekļauti piespiedu kārtā starp 1940. gada 25. jūniju un 1945. gada 8. maiju dēļ viņu elzasiešu vai lotringiešu izcelsmes, tiek uzskatīts par militāru dienestu. Līdz ar to 1957. gadā *Malgré-nous* (tiešā tulkojumā – pret mūsu gribu), resp., elzasiešu un lotringiešu piespiedu dienests vācu armijā un policijā, tiek pielīdzināts dienestam Francijas armijā, kaut arī šāda izpratne mūsdienās vēl ne tuvu nav vienota visā Francijas sabiedrībā.²⁴

Varbūt līdzīgu pieeju varētu attiecināt arī uz Vācijas un PSRS armijās mobilizētiem Latvijas pilsoņiem, gan leģionāriem, gan sarkanarmiešiem, izņemot tos, kuri būtu piedalījušies nacistu vai komunistu represijās pret civiliedzīvotājiem? Tādā veidā mēs tomēr vienotu šos Latvijas kara veterānus, bet rūpes par citu valstu (šajā gadījumā PSRS un tās juridiskās mantinieces Krievijas) pilsoņiem atstātu tās kompetencē.

Holokausta izpratne

Atsevišķa un bieži vien centrāla Otrā pasaules kara vēstures problēma ir holokausta, kura izpratne Francijā ir nogājusi ceļu no klusēšanas 1950.–1960. gados līdz ļoti svarīgai atmiņas politikas sastāvdaļai 1980.–1990. gados.²⁵ Ilgu laiku tā ir bijusi “tabu” tēma arī okupētajā Latvijā, kur pārsvarā runāja par “hitleriešu un viņu rokaspuišu zvērbām pret padomju patriotiem”. Pateicoties atsevišķiem entuziastiem un pārvarot daudzas formalitātes, bija iespējams iezīmēt tikai dažas holokausta upuru piemiņas vietas. Turpretī šobrīd mēs varam vērot aktīvu holokausta pētniecību un izglītību, par ko liecina ne tikai daudzas publikācijas, bet arī iespaidīgi holokausta upuru memoriāli Rumbulā, Biķerniekos, Šķēdē un citās vietās.²⁶ Jāatceras arī, ka teritoriāli daudz lielākajā Francijā deportācijas uz Aušvicas nāves nometni un bieži vien tām sekojoša cilvēku nogalināšana skāra ap 80 000 ebreju, arī Latvijā apmēram tikpat liels skaits ebreju holokaustā gāja bojā, taču atšķirībā no Francijas tas vienlaikus nozīmēja arī gandrīz visas Latvijas ebreju kopienas pilnīgu iznīcināšanu.

Vienlaikus jāatzīst, ka šis process ir izraisījis nevienprātīgu reakciju, t. sk. iebildumus no bijušo pretestībnieku vai citu politiski represēto puses par viņu nopelnu aizēnošanu vai

viņiem veltītās uzmanības samazināšanos Francijā²⁷, vai bijušo koncentrācijas nometņu ieslodzīto Latvijā teikto, ka “padomju laikā tie, kas bija gājuši bojā Gulagā, bija bezvērts līķi; tagad tie, kas gājuši bojā vācu nometnēs, ir bezvērts līķi. Vienīgie, kas turas vidējā cenā, ir žīdi”, nemaz nerunājot par debatēm par latviešu kā nācijas vai atsevišķu indivīdu neatkarīgi no to tautības līdzdalību holokaustā.²⁸

Tāpēc pamatots ir jautājums par šo izmaiņu cēloņiem – vai tā ir tikai iepriekšējo gadu aizmirstība, vēsturnieku novatoriski pētījumi par holokaustu Francijā²⁹ vai Latvijā³⁰ un nevis t. s. “holokausta vēstures industrijas” intensitāte un politiskā ietekme mūsdienu pasaulē? Vai pareizi ir holokaustu Austrumeiropā nereti skatīt gandrīz kā bezvācu holokaustu, kur vietējo iedzīvotāju atbildības pakāpe tiek demonizēta, bet nacistu – relativizēta? Vai varam būt 100% droši, ka arī mūsdienu izpratne par holokaustu Francijā ir pilnībā adekvāta un līdzsvarota ar visu Francijas okupācijas vēstures kopainu? Vai, piemēram, objektīvs ir arī vairākās Latvijas Vēsturnieku komisijas rīkotajās zinātniskajās konferencēs izskanējušais viedoklis par Sarkanās armijas pozitīvo lomu, jo tās virzīšanās uz Rietumiem 1944.–1945. gadā par katru dienu ir mazinājusi Būhervaldes, Aušvicas un citu nāves nometņu upuru ciešanas? Bet vai tajā pašā laikā tas netuvināja daudzu citu simtu tūkstošu cilvēku nonākšanu padomju Gulaga nometnēs un nevis mazināja, bet – gluži pretēji – palielināja viņu ciešanas?

Mūsdienu sabiedrības vēsturiskā apziņa

Ar šo mēs lielā mērā esam nonākuši arī līdz Otrā pasaules kara vēstures izpratnei un vēsturiskajai apziņai mūsdienu Latvijas sabiedrībā, kur tā ļoti bieži ir veidojusies un pastāv, izejot no katras etniskās grupas vēsturiskās pieredzes vai attiecīgās informatīvās telpas radītiem priekšstatiem. Nereti nākas konstatēt, ka zināms kompromiss ir panākams starp dažādu tautību (latviešu, ebreju, krievu) laikabiedriem, kuri vēlāk nonākuši pretējās frontes pusēs un situācijās, kas veidojušas to dažādo ideoloģisko pārliecību, taču viņu vēsturisko atmiņu tomēr vieno pirmskara Latvijas laiks, kurā viņi dzīvojuši. Citādi ir ar to Latvijas sabiedrības daļu, kas Latvijā ieradusies tikai kara vai pēckara laikā, jo viņi sevi identificē vienīgi ar PSRS, nevis Latvijas likteni Otrā pasaules kara gados, pilnībā sekojot mūsdienu Krievijas konceptam par “Lielo Tēvijas karu”, kas lielā mērā traucē pilnvērtīgu sabiedrības integrāciju.³¹

Ir jāsaprot, ka demokrātiskā sabiedrībā diez vai kādreiz būs tikai viena vai vienāda izpratne par vēsturi. Tajā pašā laikā tik diametrāli pretēja vēstures apziņa, kas bieži vien ir vērojama mūsdienu Latvijas sabiedrībā, var izrādīties “bumba ar laika degli” un radīt nopietnus draudus valsts pastāvēšanai nākotnē. Tāpēc par visu svarīgāk ir saprast, ka katram indivīdam ir tiesības uz atšķirīgu vēstures izpratni, un ir jāveicina respektēt šo atšķirību cēloņus. Taču vienlaikus nebūtu jāaizmirst arī par vēstures valstisku izpratni, ko valsts veido, nevis izejot no kādas atsevišķas politiskas vai etniskas grupas skatījuma, bet gan ņemot vērā pašas valsts un tās sabiedrības kopuma vēstures gaitu un būtību.³²

Tad mēs arī labāk sapratīsim, ko Latvijai kā valstij kopumā, nevis atsevišķiem indivīdiem vai politiskām grupām, nozīmēja un nozīmē Otrais pasaules karš, kas bija okupācija, vai, kāpēc un kāda bija kolaborācija, pretošanās, kādas bija un ir okupācijas sekas un šā laika mantojums mūsdienās.

Atsauces un komentāri

- ¹ Fransuā E. Stāstu sabrukums // *Diena*, 2005. gada 7. maijs.
- ² Lande D. A. *Resistance! Occupied Europe and Its Defiance of Hitler*. – Osceola, 2000, pp. 143.–157; Price R. A. *A Concise History of France*. – Cambridge University Press, 2001, pp. 246-272; Jackson J. *France: the dark years, 1940–1944*. – Oxford University Press, 2001.
- ³ Stranga A. Francijas ceļš // *Diena*, 2002. gada 5. jūnijs; Šmits U. Kolaboracionisma tēma politikā // *Latvijas Avīze*, 2007. gada 22. marts.
- ⁴ Bleiere D., Butulis I., Feldmanis I., Stranga A., Zunda A. *Latvija Otrajā pasaules karā (1939–1945)*. – Rīga, 2006.; 1945. gada 8. maijs – Atbrīvošanas diena? 9. maijs – Uzvaras diena? Starptautiskā simpozija referātu krājums / Sast. H. Bekmans, J. Keruss. – Rīga, 2006.
- ⁵ Fedosejevs L. Vaitie ir mūsu svētki?, 13.10.2004., <http://dialogi.lv/article.php?id=349&la=1>; Neiburgs U. Pārdomas par Rīgas "atbrīvošanu", 13.10.2004., <http://dialogi.lv/article.php?id=356&t=0&rub=0>.
- ⁶ Agulhon M. *La Republique. De Jules Ferry a Francois Mitterrand. 1880 a nos jours*. – Paris, 1990.
- ⁷ 1500 sodīti ar nāves sodu, 38 266 piespriests ieslodzījums cietumā vai piespiedu darbi, 46 645 sodīti kā "nācīgas necienīgi" lielākoties ar simbolisku sodu. Rousso H. *L'épuration. Une histoire inachevée* // *Vingtième siècle. Revue d'histoire*, 1992, Nr. 33, janvier-mars.
- ⁸ 3708 (1944. gadā), 14 702 (1945. gadā), 3967 (1946. gadā). No NKVD līdz KGB. Politiskās prāvas Latvijā 1940–1986: Noziegumos pret padomju valsti apsūdzēto Latvijas iedzīvotāju rādītājs. – Rīga, 1999, 972. lpp.
- ⁹ Līdz šim veiktie pētījumi ļauj secināt, ka no 1940. līdz 1986. gadam par padomju represiju upuriem ir kļuvuši aptuveni 180 000–190 000 Latvijas pilsoņu. Bleiere D. Pēckara posms (1944–1953) Baltijas valstu vēsturē: aktuālie pētniecības virzieni un problēmas // *Totalitārie režīmi Baltijā: Izpētes rezultāti un problēmas (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 15. sēj.)*. – Rīga, 2005, 199. lpp.
- ¹⁰ Seliška E. Višt režīma un franču kolaboracionisma historiogrāfija // *Latvijas Vēsture*, 2007. gads, Nr. 3, 40.–57. lpp.
- ¹¹ Ezerģailis A. *Nazi Soviet Disinformation about the Holocaust in Nazi-Occupied Latvia: Daugavas Vanagi: Who Are They? Revisited*. – Rīga, 2005, pp. 41–56.
- ¹² Шнеер А. К вопросу о сотрудничестве местного населения с немецкими властями на оккупированной территории в 1941–1944 гг. // *Сборник статей в честь 60-летия И.В. Кондакова: Об истории русской культуры*. – Москва, 2007, с. 214–231.
- ¹³ Frank R. *Deutsche Okkupation, Kollaboration und französische Gesellschaft 1940–1944 // Europa unterm Hakenkreuz: Okkupation und Kollaboration (1938–1945)*. – Berlin-Heidelberg, 1994, S. 87–100.
- ¹⁴ Eksteins M. *Walking Since Daybreak: A Story of Eastern Europe, World War II, and the heart of Our Century*. – Toronto, 1999; Rislakki J. *The Case for Latvia: Disinformation Campaigns Against a Small Nation*. – Amsterdam-NewYork, 2008.

- ¹⁵ Ezerģailis A. Kolaborācija vācu okupētajā Latvijā: piedāvātā un atraidītā // *Latvijas Vēsture*, 2004. gads, Nr. 2, 42.–53. lpp.; Feldmanis I. “Vācu laiks” Latvijā: jauna konceptuāla skatījuma meklējumos // *Latvijas Vēsture*, 2008. gads, Nr. 4, 56.–68. lpp.
- ¹⁶ Žvinklis A. Rec. grām.: Bleiere D., Butulis I., Feldmanis I., Stranga A., Zunda A. *Latvija Otrajā pasaules karā (1939–1945)*. – Rīga, 2006. // *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, 2009. gads, Nr.1, 187.–192. lpp.; Kleckins Ā. *Cilvēka laiks un vēstures laiks (Pārdomas par Latvijas 20. gadsimta vēstures zinātnisko un publisko diskursu)* // *Latvijas Universitātes Raksti*. 683. sējums. Komunikācija. Kultūras un vēstures diskursi. – Rīga, 2005, 23.–31. lpp
- ¹⁷ Bedarida F. “sur le concept de Résistance” in Guillon J.M. et Laborie P., *Mémoire et Histoire. La Résistance*, Privat 1995; Laborie P. “l'idée de résistance, entre définition et sens: retour sur un questionnement”, in *Les Français des années troubles*. – Le Seuil, 2003; Semelin J. “Qu'est-ce que résister”, *Esprit*, janvier 1994; Wiewiorka O. “A la recherche de l'engagement (1940–1944)”, *Vingtième siècle, revue d'histoire/ n°60, octobre-décembre 1998*.
- ¹⁸ Samsons V. Aizvadīto trīs gadu desmitu devums latviešu tautas prethitleriskās cīņas vēstures izpētē // *Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis*, 1974. gads, Nr. 2, 3.–23. lpp., Feldmanis I. “Vācu laiks” Latvijā: jauna konceptuāla skatījuma meklējumos // *Latvijas Vēsture*, 2008. gads, Nr. 4, 56.–68. lpp.
- ¹⁹ Samsons V. H. Stroda grāmata “PSRS kaujinieki Latvijā (1941–1945) 1. daļa” un ažiotaža ap to // *Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis*. A daļa. Sociālās un humanitārās zinātnes, 2007. gads, Nr. 3, 39.–55. lpp.; Zunda A. *Nacionālā pretestības kustība nacistu okupācijas režīmam Latvijā (1941–1945)* // *Latvijas Vēsture*, 2007. gads, Nr. 4, 65.–73. lpp.
- ²⁰ Kangeris K. “Nodeva reiham” – Latvijas ģenerālapgabala iedzīvotāji darbos Lielvācijā // *Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis*, 1990. gads, Nr.12, 34.–48. lpp.; Samsons V. *Vācu drošības policijas un SD “Latgales akcijas”* // *Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis*, 1990. gads, Nr.12, 109.–115. lpp.
- ²¹ Swain G. *Latvia's Red Partisans Reconsidered* // *Daugavpils Universitātes Humanitāro Zinātņu Vēstnesis*, 2003. gads, Nr. 4, 81.–94. lpp.
- ²² Biezais H. *Kurelieši: Nacionālās pretestības liecinieki*. – Itaka, 1991.
- ²³ Rusco P. *Stoï! Quarante mois de combat sur le front russe*. – Paris, 1988; Landwehr R. *Charlemagne's Legionnaires: French Volunteers of the Waffen-SS, 1943–1945*. Silver Spring, MD: Bibliophile Legion Books. – 1989.
- ²⁴ <http://www.legifrance.gouv.fr/initRechTexte.do>; *Journal Officiel De La Republique Française*, 21 Février 1953, p. 1747.
- ²⁵ Zuccotti S. *The Holocaust, The French and the Jews*. – New York: Basic Books, 1993; Poznanski R. *Jews in France during World War II*. – Hanover, N.H.: Brandeis University Press, 2001.
- ²⁶ Melers M. *Holokausta noziegumu upuru bojāejas vietu apzināšana, pieminekļu un piemiņas zīmju uzstādīšana Latvijā* // *Mazākumtautības Latvijā. Vēsture un tagadne*. – Rīga, 2007, 249.–265. lpp.
- ²⁷ Rioux J. P. „Mais qu'est-ce qu'on leur apprend à l'école ?” in Rioux J.P. (dir.), *Nos embarras de mémoire. La France en souffrance*, Lavauzelle, 2008, p. 170.
- ²⁸ Birze M. *Par laika faktoru un dalīto humānismu* // *Diena*, 1997. gada 13. novembris; Neiburgs U. *leslodzītāis nr. 73 823* // *Latvijas Avīze: Mājas Viesis*, 2005. gada 10. jūnijs; Sk. arī diskusijas par uzrakstiem uz Latvijā jaunizveidotajiem memoriāliem holokausta upuriem par “nacistu vietējo brīvprātīgo atbalstītāju” līdzdalību holokaustā: Arāja D. *Rīgas pievārtē domnieku lēmumu gaida memoriāls* // *Diena*, 2002. gada 27. novembris; Bārbale A. *Rumbulas memoriālā iekals arī latviešus* // *Rīgas Balss*, 2002. gada 28. novembris u.c.
- ²⁹ Paxton R. O. *La France de Vichy. 1940–1944*. – Paris, 1973 u.c.

³⁰ Ezergailis A. *The Holocaust in Latvia, 1941–1944: The Missing Center*. – Rīga, 1996 u.c.

³¹ “Vai atmiņas kultūrai vajadzētu būt lielākoties etniskai, t.i., latviskai, vai arī tai galvenokārt jāattiecas uz Latvijas valsti un tādējādi jārada iespēja citām šeit dzīvojošām tautām identificēt sevi ar valsti; vai ir jābūt gataviem būt iecietīgiem pret pilnīgi citādām atmiņas kultūrām? Šis lēmums, protams, nav atkarīgs tikai no latviešiem vien, bet arī, piemēram, no Krievijas attieksmes, kura ar savu atmiņas kultūru pašlaik vairāk cenšas nepieļaut krieviem Latvijā ieņemt neatkarīgu nostāju kā krievu izcelsmes Latvijas pilsoņiem” (Oberlenders E. *Baltijas valstu okupācijas konfliktējošās kultūras atmiņas // Diena*, 2009. gada 17. janvāris).

³² “Vispirms ir rūpīgi un pamatoti jāatklāj un jānosoda okupācijas varu noziegumi un nodarījumi, kā arī jāatklāj un jāatspēko okupantu uzspiestās vēstures versijas un mīti, it sevišķi par Latvijas neatkarību un tiem, kas neatkarības atmiņu un ideju uzturēja dzīvu. Otrkārt, ir jāveido stingra, pamatota vēsturiskā līnija no 1918. līdz 1991. gadam ar piecdesmit viena gada okupācijas pārrāvumu, kas kā vadmotīvam izseko Latvijas valstiskās domāšanas un apziņas saglabāšanai un izdzīvošanai” (Nollendorfs V. *Vēsturiskā apziņa, integrācija un muzejs // Diena*, 2003. gada 15. marts).

Occupation: History and Perception in France

Summary

Profesor Olivier Wieviorka's presentation of evolving memory culture of the Dark Years starts with the determination of three phases and associated traumas of French wartime experience: the war and the defeat in 1940; the German occupation with its anti-Semitism, repressions and restrictions; and the dictatorship of the repressive French Vichy regime. Unlike World War I, World War II was a divisive event, which split the society and encumbered the development and realization of clear politics of memory.

Charles de Gaulle's immediate post-war memory policies were based on three principles: (1) World War II was only a part of the 30-year war that started in 1914; (2) the Vichy regime was not a reality; (3) Resistance was a massive movement that encompassed all true French people. Members of the Resistance were awarded the status of soldiers, even when they had not served in the army. This policy excluded recognition of certain civilian groups, including forced laborers and Jews, though they were given compensation. The communists were particularly opposed to this policy and tried to legitimize its recent controversial post-1939 past by developing their own active Resistance policy, which they tied to the French revolutionary past. The supporters of the Vichy regime were also against de Gaulle's policy, but they were more subdued and argued that the 1815 restoration did not exclude the predecessors from recognition on the “successive faith” principle. In general, this view prevailed until the 1970s, and both the de Gaulle supporters and the communists adhered to it.

The Fourth Republic's (1946–1958) policies created a hierarchy of heroes and victims, which still kept the active members of the Resistance at the top and practically ignored Jews and other victims. These policies were affected by the pressures exerted by various representative organizations of victims, including organizations of the prisoners of war and forced laborers. To keep the nation united, the government was forced to accept compromises in its policy. Special effort was made to reintegrate soldiers by giving former POWs soldier status and even equating Alsatian service on the German side to French service. Amnesty laws were passed. In general, the policies were directed toward reconciliation, except toward the collaborators and to some extent – communists. Monuments and memorials were, however, mostly erected by local authorities, mostly honoring the Resistance heroes, rather than the soldiers and victims. A unified view of the Dark Years, however, was not achieved.

During his presidency in 1958–1969, de Gaulle continued his policies and centralized the creation of memorials and museums. The stress was still on commemorating French Resistance at the expense of commemorating the role of the Allies. In foreign policy, de Gaulle tried to find a rapprochement with Germany.

The presidencies of Georges Pompidou and Valéry Giscard d'Estaing, neither of whom had no emotional ties to the Resistance, brought abrupt change. They deemphasized the Resistance and favored a coming to terms with the Vichy regime. The latter course, however, was not acceptable to many, especially as it became known that the Germans had not forced the French to collaborate; that the Vichy regime had been reactionary and oppressive; and many French had collaborated with the Vichy regime. Yet a public discussion did not ensue, and access to archive documentation was restricted until the 1979 Archive Law.

François Mitterrand carried out an active political agenda by increasing the teaching of the Vichy regime and the Holocaust in schools and by actively pursuing prosecution of people involved in such crimes (e.g. Klaus Barbie). Many memorials and museums were built. The stress was increasingly placed on the victims, including the Jews. Mitterrand lost much prestige, however, when his complicity with the Vichy regime was made public. The Resistance, too, started losing luster when historians discovered its complicated and controversial nature. Mitterrand, however, was instrumental in making D-Day an international event celebrating the event as a symbol of peace and European unity.

Jacques Chirac brought a "peaceful memory" to France. He put an end to the ambiguous attitude toward the Vichy regime by declaring that it had actively helped the Nazis, especially in the deportation of the Jews. This change from de Gaulle's policy of considering the Vichy regime a pseudo-government was welcomed by most. Further progress was made in the restitution for lost Jewish property. The opening of the French archives cast further doubt on the heroism of the Resistance movement, which had been based mainly on testimonials. Though the Resistance still forms a basic historical reference point, the emphasis, now is placed much more on the victims, just as it is elsewhere in the world.

Uldis Neiburgs's comments are directed at the similarities and differences between World War II and its perceptions in France and Latvia. The obvious differences are that 1945 marked the end of the war and restoration of freedom in France, whereas in Latvia the end of the war coincided with renewed occupation. Freedom did not return until nearly half a century later. Independent formation of memory politics could resume in France in 1944/45; but in Latvia not until 1990/91. Therefore the recent era of Jacques Chirac in France could bring a "peaceful memory," but the Latvian "wars of history" still continue. With Chirac's declaration of the Vichy regime's guilt, the French put an end to the discrepancies between de Gaulle's memory politics and the historical reality.

In Latvia, World War II resulted not only in the loss of independence, but in three sequential changes in occupation powers, in collaboration and resistance, in mass repressions and forced mobilizations during both the Soviet and Nazi occupations. Memorials erected during the Soviet occupation – at the site of the Nazi concentration camp in Salaspils and the monument to the Soviet soldiers as liberators of Latvia from Nazi invaders in Riga – have not been accepted in post-Soviet Latvia. The latter has become a divisive symbol because of its role in forming and affirming the identity of many Russians in Latvia. It is paradoxical that Latvia does not have any unifying memorials connected with World War II and the occupation period.

If the French terms "collaboration" and "collaborationism," the latter denoting treasonous collaboration, could be unambiguously applied to the aggressor or enemy in France, in Latvia they meant collaboration with the second aggressor or enemy, thus – with the first enemy's enemy. In France, collaboration delayed liberation; in Latvia it delayed the second Soviet occupation. Whereas in France a relatively few collaborators were sentenced after the war, in Soviet Latvia mass repressions against suspected Nazi collaborators continued at least until the early fifties and individually even thereafter. This contradicts the opinion that the Baltic states suffered a relatively benign treatment under the Soviet regime to preserve the unity of the Soviet state. In Latvia, the historical opinion has ranged from describing Latvians as "Nazi henchmen" to a complete denial as a Nazi and communist myth and stereotype. It is even suggested that for the Nazi period the term "collaboration" is improper and should be at best rephrased as "tactical collaboration," because many Latvians nourished hopes that lost independence could be restored by cooperating with the Nazi occupiers. Others have problematized the collaboration question in the context of collaboration with the Soviet occupiers as well. In general, these issues are still under intense debate.

While the French ideas of Resistance have changed from its glorification by de Gaulle to its problematization now, in Latvia the official communist interpretation of resistance as the "anti-fascistic movement of the entire people under the leadership of the Communist party" has been replaced with the conception of resistance as the readiness to oppose both occupying powers to restore Latvian independence. Sometimes this idealistic conception verges on ideology and does not sufficiently take into account resistance for other individual or social reasons.

The renewed Latvian state has inherited the veterans who fought on both sides, and in many ways they still are in opposite trenches. Neither personal nor legal attempts at reconciliation have been successful. The French legal example of granting amnesty and restoring the rights of the inhabitants of Alsatia and Lothringia, who were drafted in the German army or SS units, though not universally accepted, could serve as an example for Latvia, excepting those who have participated in repressions against civilians.

The Holocaust, which was first denied in France, has now become an accepted part of the memory culture. In Latvia, the Holocaust theme during the Soviet period was subsumed under the heading of "the atrocities of Hitlerites and their henchmen against Soviet patriots" and places of the Holocaust were memorialized by individual initiative, oftentimes having to overcome bureaucratic obstacles. In the restored Latvian state, the research, teaching and memorializing of the Holocaust have made impressive gains, although, as in France, there is dissatisfaction by other victims of repressions who feel that they have not received proper recognition.

A certain consensus can be achieved by indigenous people of Latvia who were on two opposing ideological or warring sides, for they share the historical memory of the first independence period. Social integration, however, is hampered by those members of present-day society who settled in Latvia during or after the war, for they do not identify themselves with the fate of Latvia in World War II but rather with the Soviet Union and the recent resurgence of the ideology of the Great Patriotic War in Russia. Such a diametrically opposed view of history can become dangerous for the existence of the state itself. Therefore, while respecting individual interpretations of history as a democratic right, it should nevertheless be incumbent on the state to develop a civic historical awareness that encompasses the society as a whole and transcends the views of political or ethnic groups.

Pīters Lagrū (Pieter Lagrou)

Okupācija: vēsture un vēstures uztvere. Skatījums no tālajiem Rietumiem

I. Priekšstati

Baltijas valstīs notiekošās atmiņu kaujas lielā daļā Rietumeiropas, īpaši Francijā, Beļģijā un Nīderlandē, tiek uztvertas ar lielām aizdomām. Pētniekam, kurš piemin savu dalību Rīgā rīkotā konferencē par “okupācijām”, nākas diezgan pamatīgi taisnoties un uzreiz noliegt savu piederību tiem, kuri vienādo nacistu un padomju varas, kas vairākus nozīmētu vienkārši nacisma rehabilitāciju. Lielu uzmanību piesaistīja niknās pretrunas saistībā ar atbrīvošanas pieminekļa pārvietošanu Tallinā, un latvieši, igauņi un lietuvieši tiek vienlīdz plaši turēti aizdomās par nostalgisku noskaņojumu lološanu pēc nacisma ēras. Baltijas parlamentāriešu izvirzītās iniciatīvas Eiropas Parlamentā, pieminekļi, muzeji un publisko debašu atbalsis, šķiet, vedina domāt, ka Baltijas līdzenumos vēl ļoti lielā skaitā kļūst Otrā pasaules kara dēmoni. Ārpus šā raksta tēmas un tā autora kompetences paliek jautājums, cik lielā mērā šīs bažas ir pamatotas, vai un cik lielā mērā nacionālisma un ksenofobijas, antikomunisma un rusofobijas, vēstures revizionisma un nostalgijas pēc fašisma sprādzienbīstamais sajaukums grauj triju Eiropas Savienības jauno dalībvalstu demokrātisko nākotni. Tā vietā es centīšos parādīt, ka Rietumu priekšstati ir sakņoti pavisam atšķirīgā vēsturiskajā pieredzē, kas ir daļēji nesavietojama ar Baltijas valstu trajektorijas izpratni.

Pastāv vismaz trīs kontekstuālie elementi, kas var palīdzēt izskaidrot ievērojamo izpratnes trūkumu un neuzticēšanos starp *Vergangenheitsbewältigung* (pagātnes pārvarēšanu) Eiropas austrumos un tās tālajos rietumos. Pirmais elements ir nenoliedzams vēstures apziņas deficīts lielā daļā Rietumeiropas attiecībā uz nozīmīgajām izmaiņām, kas notika 1989.–1991. gadā. Berlīnes mūra krišana un Padomju Savienības sabrukums tā arī nav ieņēmuši stabilu vietu Rietumeiropas vēstures apziņas mentālajā kartē. Komunistisko režīmu izzušana netika vienbalsīgi apsveikta un svinēta kā atbrīvošana un kā Eiropas kontinenta vēsturiska apvienošana – līdzīgi kā Francijas prezidentam Fransuā Miterānam nepatika Vācijas apvienošana. Dzelzs priekšskars pusgadsimtu bija

devis ērtu mieru, pārdaļot vēsturisko vācu ienaidnieku un turot tālāk austrumos mītošās badīgās slāvu un aziātu izcelsmes ordas, kuras jau izsenis bija apdraudējušas Rietumu civilizāciju un it īpaši tās pārticību, kas bija viena no galvenajām tēmām aukstā kara desmitgades, nacisma un citu periodu propagandās. Rietumeiropas iedzīvotāju atmiņā 1989. gads drīzāk tiek saistīts ar netaisnīgu konkurenci no Polijas santehniķu puses algas ziņā, nekā viennozīmīgi svinēts kā demokrātijas un pašnoteikšanās triumfs. Šis vēstures apziņas deficīts lielā mērā izskaidro 2005. gada paplašināšanas nepopularitāti un Eiropas Savienības konstitucionālā līguma bēdīgo likteni tai pašā gadā notikušajos referendumos Francijā un Nīderlandē. Turpmākās Eiropas Savienības paplašināšanās kārtas paradoksāli un visnotaļ bija tikpat lielā mērā sekmīgas ekonomiskajā, sociālajā un politiskajā ziņā, cik tās bija nepopulāras.

Otrs elements ir saistīts ar atšķirīgu izpratni par pagātnes noslēgšanu. Rietumeiropas vēstures apziņā nacisms ir tumša, bet slēgta nodaļa. Nacisms un fašisms, kas draudēja pakļaut kontinentu pilnīgai iznīcībai, 1945. gadā tika ar visām saknēm izravēts no politiskās ainavas. Šī lappuse ir pāršķirta, nav iespējams atgriezties pagātnē un jebkāda nostalgijas izpausme ir politiska patoloģija, kas sastopama tikai atpalikušos reģionos vai politiskās kustībās – Karintijā vai Flandrijā – un pat tur vērojama atgūšanās no tās. Galu galā tieši komunisms izglāba Eiropu no nacisma rasu kārtības – tas ir fundamentāls vēstures fakts, kuru D-dienai Normandijā veltīto atceres pasākumu, filmu un vēstures grāmatu plūdiem nav izdevies izdzēst no vēstures apziņas. Eiropas glābēja prasības pēc zināmas atlīdzības par saviem varonīgajiem centieniem likās pilnībā pamatotas. Galu galā nesamērīgi teritoriālie zaudējumi Brestļitovskā 1917. gadā bija pieņemti ārkārtīgi nelabvēlīgos apstākļos. Versaļas līgumā iezīmētā Eiropas kārtība nebija tāda, kuras dēļ Rietumeiropa būtu bijusi gatava karot – 1948. gadā vēl mazākā mērā nekā 1938. gadā –, un stingrs *cordon sanitaire*, kas norobežoja Padomju Savienību no tās kapitālistiskajiem ienaidniekiem, tai pašā laikā nodalot pārtikušo Eiropu no tukšaines tās austrumos, galu galā nebija nevēlams. Gadu desmitos pēc 1945. gada līdz pat trešdaļai Rietumeiropas balsstiesīgo pilsoņu komunisms joprojām iemiesoja cerības uz gaišāku nākotni. Tumšajos netīro koloniālo karu gados mūsu valstīs tikai komunistiskās partijas nesakompromitējās un rotājās ar impērijas partizānu karu cīnītāju slavu. Vairākumā gadījumu, iegūstot neatkarību, bijušās kolonijas pieņēma sociālistiskas valsts ideoloģiju. No Rietumeiropas skatupunkta raugoties, 20. gadsimta otrajā pusē Padomju Savienība Eiropas kontinentam deva mieru un stabilitāti un pārējai pasaule – cerību un atbrīvošanu. Padomju ēras noslēgums, kas neizvērtās ne varonīgs, ne asiņains, nevarēja sacensties ar 1945. gada *Stunde Null*, kuras atmiņu tas nevarēja izdzēst un mazākā mērā – asimilēt. Fundamentāls apstāklis ir tas, ka daudziem rietumeiropiešiem 1989. gads neko nemainīja viņu pēc 1945. gada izveidotajā pasaulē, un, ja arī mainīja, tad uz sliktu pusi. Publiskā līmenī Padomju Savienības dēmonizēšana un tās

pielīdzināšana nacistiskajai Vācijai bija zaimošana. Aizkulisēs par ērtās aukstā kara pasaules kārtības izzušanu drīzāk sēroja, nevis priecājās.

Nedrīkst atstāt novārtē trešo, pozitīvāko, elementu Rietumeiropas bažīgajā attieksmē pret Baltijas valstīm un to, kā tās attiecas pret savu pagātņi – tas ir nacionālo minoritāšu jautājums. Rietumos nav palicis neievērots fakts, ka trešā daļa Latvijas un Igaunijas iedzīvotāju ir krieviski runājošie un ka jautājums par minoritāšu tiesībām dabiski saistās ar jautājumu par *Vergangenheitsbewältigung* (pagātnes pārvarēšanu). Minoritāšu tiesību aizsardzības jautājums tikai pavisam nesēn atgriezās Eiropas darba kārtībā. Pēc 1918. gada izveidotā Nāciju līgas sistēma ar tajā minoritātēm sniegtajām formālajām garantijām tika uzskatīta par nožēlojamu izgāšanos. 1945. gadā ANO savā Hartā rūpīgi izvairījās šo jautājumu pieminēt, un Rafaela Lemkina (*Raphael Lemkin*) Genocīda konvencijai 1948. gadā tikai izgriezts tās vissvarīgākais paragrāfs par “kultūras genocīdu”. Laikā no 1938. līdz 1948. gadam iecienītākais risinājums bija iedzīvotāju pārvietošana – ar diplomātiskiem vai vardarbīgiem paņēmieniem, bet visbiežāk ar abu paņēmienu kombināciju. Čehoslovākijā un Ukrainā, Kašmīrā un Palestīnā triumfēja drīzāk Lozannas līguma un Smirnas taktikas nekā Versaļas vai Sevras gars. Romas līgumā 1957. gadā netika formulēti nekādi dalības ES politiskie nosacījumi. Ne Lielbritānijai 1973. gadā saistībā ar Ziemeļīriju, ne Spānijai 1986. gadā par baskiem un kataloniešiem, ne Somijai 1986. gadā par zviedru minoritāti netika uzdoti sensitīvi jautājumi, nemaz nerunājot par priekšnoteikumu izvīrzišanu. Tomēr tam, ka Helmut Kols pirms Slovēnijas un Horvātijas neatkarības atzīšanas 1992. gadā nepieminēja minoritāšu jautājumu, bija zīmīgas sekas, un tas deva Eiropas Savienībai mācību, ko tā nebija gatava aizmirst. Ķīnā Eiropas Savienība aizstāv tibetiešu tiesības attiecībā pret ķīniešu izcelsmes iecelotājiem Tibetā pat gadījumos, kad pirmie izvērš plaša mēroga vardarbību pret otrajiem, taču Eiropā nacionālās minoritātes ir jāaizstāv, pat ja tās ir izzudušas imperiālas kārtības paliekas. Pēc 1991. gada izveidotā pasaule vairs nepiedzīvos Beneša (*Beneš*) dekrētus, ne arī etnisko krievu (*“Volksrussen”*) masveida izraidīšanu. Rafaela Lemkina koncepcijā tas nozīmēja, ka minoritātēm jāgarantē ne tikai tiesības uz pilsonību un politisko, sociālo un ekonomisko iekļaušanu, bet arī kultūras tiesības, sākot ar viņu vēstures atmiņām un pieminekļiem, pat ja tie atrodas Tallinas centrālajā laukumā un iemieso to, kas divām trešdaļām iedzīvotāju drīzāk bija svešas apspiešanas sākums, nevis noslēgums.

Taču atgriezīsimies pie Beļģijas un Nīderlandes un viņu vēsturiskās okupācijas pieredzes. Beļģijas teritorija ir aptuveni uz pusi mazāka nekā Latvijas, taču iedzīvotāju skaits tajā ir četras līdz piecas reizes lielāks; Nīderlandes teritorija ir apmēram divas trešdaļas Latvijas, bet iedzīvotāju skaits tajā 1945. gadā bija līdzīgs kā Beļģijā (8 miljoni) un pa šo laiku tas ir divkārtšojies. Abām valstīm ir ilgstošas svešas varas vēsturiskā pieredze – tās ir bijušas Spānijas, Francijas un Vācu impēriju sastāvā, līdzīgi kā

Latvija ir bijusi Polijas, Lietuvas, Zviedrijas un Krievijas karalistu, savienību un impēriju daļa. Tomēr, sākot no 1581. gada, holandieši pamatos ir baudījuši nacionālo neatkarību (un izvērsuši imperiālu varu pār citiem), izņemot divus īsus periodus Napoleona un Hitlera pakļautībā; savukārt Beļģijas neatkarība sākās tikai 1830. gadā (pēc īpaši ilgstošas pakļautības Hābsburgu Spānijas un Austrijas atzariem, ceturtdaļgadsimta Francijas pakļautības un 15 gadus ilgas autoritārās Holandes varas). Atšķirībā no Nīderlandes, bet ļoti līdzīgi kā Latvija, Beļģija piedzīvoja divas Vācijas okupācijas – 1914.–1918. gadā un 1940.–1944. gadā. Pirmā okupācija valstij kopumā bija smagāka nekā otrā. No šīm divām valstīm Beļģijas vēsturei noteikti ir vairāk līdzību ar Latviju: tās abas ir mazas valstis ar jauktu iedzīvotāju sastāvu, abas bija spēcīgu kontinentālu impēriju piekrastes teritorija un lielāko daļu savas jauno un jaunāko laiku vēstures bija šo impēriju sastāvā, lai gan Beļģijai nacionālās neatkarības pieredze stiepjas 171 gada garumā (ja neņem vērā abus vācu okupācijas periodus), bet Latvijai ir tikai divreiz pa nepilniem diviem gadu desmitiem ilga nacionālās neatkarības pieredze, ar pusgadsimtu Padomju Savienības sastāvā starp abiem neatkarības periodiem. Nacionālās neatkarības “genealģija” nav nesaistīta ar izpratni par okupētas sabiedrības reakciju. Nīderlandes karaliene Vilhelmīne definēja Vācijas invāziju 1940. gada maijā kā “cilvēces vēsturē nepieredzētu”, jo tā pārkāpa ilgi pastāvējušas suverēnas, neitralitātes tradīciju ievērojošas nācijas robežas, netieši norādot, ka Vācijas atkārtotā ciemošanās Nīderlandes dienvidu kaimiņa teritorijā bija mazākā mērā likumības pārkāpums. Salīdzinājumā ar Holandes sabiedrības nesagatavotību, Beļģijas sabiedrība, mobilizējot gan pretošanās, gan kolaborācijas reflexus un pat tīklus, parādīja, ka tā ir guvusi mācību.

Vai ir jēga runāt par Beļģijas “okupāciju” no Spānijas puses 16. gadsimtā, no Austrijas puses 18. gadsimtā un no Francijas un Holandes puses 19. gadsimta sākumā? Acīmredzot nē, ja kā modelis vai mēraukla kalpo abas vācu okupācijas 20. gadsimtā. Šo pieredzi raksturo plaša sveša karaspēka klātbūtne, brutāla vietējās valdošās elites nomaiņa ar importētu eliti, fundamentālas izmaiņas valsts likumdošanā, indivīdu tiesībās, nodokļu sistēmā un *habeas corpus* atcelšana pēc militārās iekarošanas, kā arī plaša mēroga vardarbība. Neskatoties uz vardarbīgajām epizodēm uz reliģisku nemieru apspiešanu vērstajā hercoga Albas militārajā kampaņā 16. gadsimtā un uz Napoleona kariem, kas pielaida uguni Eiropai, par Austrijas “okupāciju” Nīderlandes dienvidu daļā ir tikpat bezjēdzīgi runāt kā par otomaņu “okupācijas” gadsimtiem Grieķijā vai cariskās Krievijas “okupāciju” Latvijā, jo patiesībā jautājums ir par imperiālās varas raksturu pirms nāciju valstu laikmeta. Šķiet, ka laikmetā pirms mūsdienu impērijām imperiālai varai ar ierobežotām ambīcijām un bez uzmācīgiem plāniem vietējās sabiedrības modernizēšanai bija raksturīga ierobežota militārā klātbūtne, lielākajai karotāju daļai nākot no vietējo iedzīvotāju vidus; plaša vietējās elites iesaiste teritorijas pārvaldē, kur tai bija

pat lielas iespējas veidot karjeru impērijas pārvaldē, impērijas likteņa izlemšanu uzticot augstām amatpersonām no impērijas nomalēm; kopumā zems vardarbīgu represiju līmenis, ņemot vērā ierobežoto pretošanās raksturu, izņemot vietēja rakstura īslaicīgus, bieži vien finansiālu motīvu diktētus konfliktus.

Daudznacionālas impērijas pielīdzināšana gadu desmitiem vai simtiem ilgi "okupācijai" vai "svešam jūgam" ir grieķu, čehu vai poļu nacionālistu diskusiju tēma, taču vēstures analīzei tā nav īpaši noderīga kategorija. Vairākumā vēsturisko gadījumu brutālas iekarošanas un militāras okupācijas epizodes atkāpās izsmalcinātāku netiešas varas formu priekšā, kurā bija raksturīgs zemāks represiju līmenis, augstāka vietējās elites iesaistes pakāpe un noturīgas iedzīvotāju nomierināšanas formas. Neviena impērija nevarēja atļauties valdīt tikai ar vardarbības palīdzību vien, un tiekšanās pēc vismaz daļas impērijas iedzīvotāju atbalsta acīmredzot bija efektīvas teritoriālās pārvaldes obligāts nosacījums. "Siržu un prātu" iekarošana – tā Britu impērija definēja savu ilgtermiņa pretsacelšanās stratēģiju (kas nemazināja īstermiņa stratēģiju vardarbību Kenijā, Malajā vai Kiprā). Tikai tur, kur imperiālo varu modernizācijas centieni izraisīja plaša mēroga pretošanos, ilgi pastāvošā imperiālā vara atgriezās pie militārās okupācijas un plaša mēroga represijām, kā notika Francijas Alžīrijā 20. gadsimta piecdesmitajos gados, Padomju Ukrainā 20. gadsimta trīsdesmitajos gados vai Ķīnai piederošajā Tibetā 21. gadsimta sākumā. Tādējādi "svešas" varas un imperiālo struktūru dinamika ilgtermiņā un īstermiņā ir jāskata atsevišķi.

Tā mēs esam nonākuši pie mūsu izpētes tēmas – nacistiskās okupācijas Eiropā, kas bija iecerēta kā imperiālā kārtība, kura pastāvēs tūkstoš gadus, taču faktiski tā ilga divus līdz sešus gadus. Vai ir jēga salīdzināt Latvijas un Beļģijas likteni Otrajā pasaules karā vai konceptuāli pretstatīt nacistisko okupāciju Nīderlandē un padomju okupāciju Latvijā? Tikai okupācijas dinamikas plašāka analīze un tipoloģija Eiropas mērogā, saglabājot konceptuālās piesardzības minimumu, ļauj mums aplūkot šo jautājumu.

II. Okupācijas tipoloģija

Lai ieskicētu kara pieredzes tipoloģiju un tās izraisītās reakcijas, būtiski ir divi faktori: telpa un laiks.

Ģeogrāfija

Telpas faktors izriet no fundamentāli un tīši asimetriskās dabas, kāda bija raksturīga nacistiskajai varai Eiropā. Starp abiem galējiem punktiem laika nogrieznī, kurā nacistu plānotāji projicēja savu programmu (starp tūlītējiem militārās stratēģijas aspektiem un tālejošo mērķi pārveidot Eiropas kontinentu, nodibinot tajā ilglaicīgu imperiālo kārtību),

pastāvēja gandrīz bezgalīga militāro, ekonomisko vai ideoloģisko eksperimentu, pagaidu risinājumu un ļoti dīvainas prioritāšu izvēles telpa. Tajā ļoti shematiski var izdalīt trīs ģeogrāfiskās zonas.

Nacistiskajā ideoloģijā centrālo vietu ieņēma Austrumeiropa, jo tā bija iecerēta kā vācu rases *Lebensraum*, vitāla kolonizācijas telpa – telpa, kas iznīcināšanas karam (*Vernichtungskrieg*) bija jāiztukšo, iznīdējot vietējās elites un iznīcinot pamatiedzīvotājus vispār. Šāds iznīcināšanas karš galvenokārt tika izvērsti Polijā, Ukrainā un Baltkrievijā. To pavadīja plaša mēroga slepkavošana, genocīds, pilsoņu karš un etniskā tīrīšana. Kolaborācija šeit bija izmisuma solis, bez jebkādas cerības uz alternatīvu politisko kārtību, jo nacistiskie okupanti nepiedāvāja citu perspektīvu kā brutālu un plānveida kolonizācijas, izlauptības, badā nomērdēšanas un deportācijas politiku, kāda ir, piemēram, iezīmēta detalizētajā un draudīgajā *Generalplan Ost*.

Šis reģions bez tam pieredzēja vairākkārtīgu okupācijas un frontes līniju pārvietošanos. Polijas sadalīšana starp Vāciju un Padomju Savienību 1939. gada septembrī radīja bēgļu viļņus, kuri vēlās pārsvarā austrumu virzienā, taču bargā Staļina politika drīz lika vilties cerībai uz labāku dzīvi padomju zonā. Vācijas iebrukums PSRS 1941. gada jūnijā izraisīja jaunus evakuācijas un atbēgšanas slepkavību viļņus. Poļu, ukraiņu, lietuvišu un ebreju lojalitāte pret vienu no diviem pirmskara Polijas okupantiem neizbēgami radīja pilsoņu kara plaisas, kas daļēji sakrita ar etnisko dalījumu. Līdzīgi pret padomju varu noskaņotie ukraiņu nacionālisti sākumā sveica vācu armiju kā atbrīvotājus, pēc tam atklājot, ka bez militārā un policijas palīgpersonāla vervēšanas vācu okupantiem nebija nekādas vēlēšanās radīt dzīvotspējīgu Ukrainas nāciju. 1943. gadā ukraiņu palīgpersonāla drošība vācu kontrolētajās vienībās jau bija tādā līmenī, ka viņi bariem dezertēja pie padomju vai ukraiņu nacionālajiem partizāniem. Pēc aktīvas līdzdalības vietējās ebreju kopienas iznīcināšanā, sākot ar 1943. gadu, poļu, ukraiņu un lietuvišu nacionālisti arvien vairāk vērsās cits pret citu, tiecoties izkarot sev etniski viendabīgu telpu, cerībā apmesties tur pēc kara. Lai gan Polijas pretkomunistiskā Zemes armija tāpat kā poļu komunistiskie partizāni varonīgi cīnījās pret vācu okupantiem par savu izdzīvošanu, nevienā brīdī nepastāvēja apvienotas frontes iespēja, kā rāda brutālie 1944. gada rudens notikumi, kad Sarkanā armija no Varšavas pievārtes pacietīgi vēroja, kā vācu armija apslaktē nacionālistu sacelšanos.

Dienvidaustrumeiropa, īpaši Balkāni, ir otra zona ar atšķirīgu likteni. Vācijas invāziju šajā teritorijā drīzāk diktēja stratēģiska nepieciešamība okupēt Vidusjūras ziemeļu piekrasti, lai neļautu šeit izcelties krastā britiem, nevis kāds konkrēts plāns vai ideoloģiska iecere. Bads Grieķijā 1941.–1942. gada ziemā bija rezultāts ciniskai vienaldzībai un nevērībai pret vietējo iedzīvotāju dzīvībām, nevis apzināts aprēķins. Dienvidslāvijā – valstī, kas jau kopš pirmā Balkānu kara 1912. gadā atradās uz pilsoņu kara sliekšņa, – galēja brutalitāte pret civiliedzīvotājiem apvienojumā ar vācu, itāļu, bulgāru un ungāru

okupantu piekopto slepkavnieciski šķeltniecisko okupācijas politiku, saasinot spriedzi starp serbiem, horvātiem, Bosnijas musulmaņiem, slovēņiem, etniskajiem ungāriem, ebrejiem un čigāniem, deģenerējās iznīcinošā slepkavošanā. Šajā sakarā īpaši zemiska bija horvātu fašistiskās Ustaša valsts radīšana un tās veiktā aneksijas politika citās teritorijās.

Šajā anarhijas kontekstā maztīņās komunistiskās partijas sevi pierādīja kā visefektīvākais un ticamākais endogēnais spēks. Partizānu republikas organizēja zemes pārdali un demonstrēja spējas apturēt etnisko vardarbību, gan piedāvājot alternatīvu politisko pārliecību, gan bez žēlastības iznīcinot savus nacionālistiskos pretiniekus, un Albānijā un Dienvidslāvijā izveidoja Eiropā vienīgos vietējās izcelsmes komunistiskos režīmus ārpus Padomju Savienības. Grieķijā līdzīgu scenāriju spēja novērst tikai 22 000 vīru liela britu karaspēka iejaukšanās. Atšķirībā no pēckara Francijas, Itālijas vai Vācijas Demokrātiskās Republikas, kuras retoriski pasludināja sevi par no pretošanās kustības dzimušiem politiskiem režīmiem, Albānijas un Dienvidslāvijas komunistiskās partijas efektīvi pārveidoja slepeno pagrīdes aparātu par jaunu valdošo eliti ar visām no tā izrietošajām problēmām. 1957. gadā Milovans Džilašs (*Milovan Djilas*), kurš pats bija partizānu varonis, grāmatā *The New Ruling Class* aprakstīja, kā uz šīs vēsturiskās leģitimitātes balstītais režīms hermētiski noslēdzās pret jaunākajām paaudzēm un fundamentāli sastinga savā evolūcijā.

Un visbeidzot, treškārt, daudzveidīga okupēto Rietumeiropas un Centrāleiropas valstu grupa: Norvēģija, Dānija, Nīderlande, Beļģija, Luksemburga, Francija un Čehoslovākija. Šeit nacistiskie okupanti anektēja konkrētus reģionus, integrējot tos Reichā, – Sudetu apgabalu, Elzasu–Lotringu, visu Luksemburgu un Eipenes–Malmedi apgabalu, kas 1919. gadā bija nodots Beļģijai. Pārsvarā okupācijas politika šeit raksturojama kā *Aufsichtsverwaltung*, politika, kas bija vērsta uz ekonomisko ekspluatāciju ar minimāliem izdevumiem, atstājot valstu pārvaldi lielā mērā neskartu.

Institucionālais ietvars šajā trešajā zonā bija ārkārtīgi daudzveidīgs. Čehoslovākija tika sadalīta, daļai paliekot anektētajā zonā, daļai iekļaujoties Bohēmijas–Morāvijas protektorātā un daļai – klerikāli fašistiskajā Slovākijas marionešu valstī. Dānija, kura bija piekritusi Vācijas karaspēka ienākšanai savā teritorijā, tika pakļauta vācu gubernatora protekcijai, taču citādi tai ļāva saglabāt savas institūcijas tādā mērā, ka 1943. gada martā tur pat notika brīvas vēlēšanas, kas pat nemainīja iekšpolitisko līdzsvaru. Francijā politiskie notikumi aizsteidzās priekšā Vācijas lēmumiem par tās institūciju likteni, Trešās republikas nacionālajai asamblejai pašlikvidējoties un par jaunās autoritārās valsts galvu ievēlot Pirmā pasaules kara varoni paveco Filipu Petēnu (*Philippe Pétain*). Petēna pirmais lēmums bija pamiera piedāvāšana un vācu okupantu uzspiesto noteikumu bezierunu pieņemšana, tai skaitā jautājumā par valsts sadali dienvidu zonā, kura līdz 1942. gada novembrim palika neokupēta, centrālajā zonā, kas tika

pakļauta Vācijas militārajai pārvaldei, un piekrastes aizsardzības līnijas "aizliegtajā zonā". Norvēģijas, Nīderlandes, Luksemburgas un Beļģijas nacionālās valdības un valsts galvas (izņemot Beļģijas) bija aizbēguši uz Londonu pirms Francijas sabrukuma, cerot turpināt karu. Norvēģijā vācieši vispirms nodibināja militāro pārvaldi un pēc tam izveidoja fašistisku valdību Vidkuna Kvislinga (*Vidkun Quisling*) vadībā, kas kļuva bēdīgi slavēta kā neizdevies Vācijas politiskā modeļa eksportēšanas eksperiments. Beļģijā vācieši izvēlējās visu okupācijas laiku saglabāt militāro pārvaldi, bet Nīderlandē izveidoja civilo nacistu pārvaldi reihskomisāra Artura Zeisa-Inkvarta (*Arthur Seyss-Inquart*) vadībā.

Neskatoties uz šiem pretēja rakstura institucionālajiem ietvariem, nacistu politika šajā trešajā zonā bija gan savstarpēji salīdzināma, gan koordinēta. Nacionālā un vietējā pārvalde tika atstāta, piekopjot vispārēju diezgan apdomīgu politiku, nepakļāvīgos ierēdņus aizstājot ar politiski paklausīgākiem. Galvenās rūpes šeit bija vāciešu klātbūtnes ierobežošana un izvairīšanās no lieliem ikdienas dzīves pārrāvumiem. Armijai, sagādes ministrijai un SS vadībai bija pretēji uzskati par okupācijas politikas prioritātēm, konkrēti, par militāro drošību, izvairoties no radikālas politikas, un maksimāla ekonomiska ieguvuma nodrošināšanu vai nacifikāciju un par totālu karu pret Reihā ideoloģiskajiem ienaidniekiem. Pirmās divas imperatīvas reāli dominēja okupācijas politikā ar vienu brutālu izņēmumu: visu ebreju deportāciju no šīm teritorijām uz masu iznīcināšanas centriem austrumos, kas bija ikdienas dzīvi diezgan būtiski pārraujoša politika, taču tā bija neapstrīdama prioritāte nacistu dienas kārtībā. Ebreju masu deportācija 1942. gada vasarā bija piemērs visai šai zonai kopīgi izplānotai operācijai pēc saskaņota laika grafika. Vēl viens piemērs ir strādnieku sūtīšana darbā Vācijas rūpniecībā pēc nesekmīgas brīvprātīgas vervēšanas politikas, kas sasniedza kulmināciju 1943. gada vasarā. Skaidrs, ka šāda saskaņota politika izraisīja salīdzinošu reakciju un pretošanās kustībām iezīmēja kopīgu rīcības horizontu.

Skatupunkts, no kura veicama šo ļoti dažādo situāciju integrēta analīze starp trim aprakstītajām grupām un katras grupas ietvarā, protams, ir vācu okupantu skatījums. Lai gan izvirzītie mērķi bija pavisam atšķirīgi, atkarībā no ģeogrāfiskā aspekta nacistiskā Vācija uzkrāja ievērojamas zināšanas okupācijas pārvaldē kopumā un pretsacelšanās jomā konkrēti; šo pieredzi pēc 1945. gada īpaši pētīja ASV militāristi. Okupācijas pārvaldes zinātne sākās ar Pirmā pasaules kara precedenta analīzi. Pirmās Beļģijas okupācijas laikā tika mobilizēts pārmērīgi liels militārā un administratīvā personāla skaits, bet investīciju atdeve ekonomiskajā ziņā lika vilties un atstāja katastrofālu ietekmi uz Vācijas sabiedriskajām attiecībām, un no šīs kļūdas nacistu plānotāji 1940. gadā bija apņēmušies izvairīties. Nacistu varas nodibināšana pusduci valstu līdž 1941. gada vasarai deva jaunu materiālu salīdzinošai analīzei.

Ārkārtīgi izglītojošs šajā ziņā ir okupācijas eksperta un SD vīra Vernera Besta (*Werner Best*) publicētais ziņojums par viņa izpētes ceļojumu pa okupētajām

galvaspilsētām 1941. gada augustā. Nacistu uzbrukuma Padomju Savienībai kulminācijas periodā Bests centās izstrādāt elementārus noteikumus, kas nodrošinātu visefektīvāko pārvaldi jebkurā no okupētajām teritorijām ar minimālu vācu militārā un administratīvā personāla ieguldījumu. 1940. un 1941. gadā Bests strādāja par okupācijas ekspertu Parīzē un pēc tam savas atziņas izmantoja, pildot Vācijas gubernatora Dānijā amatu. Bests, kura no pirmsākumiem pārliecināta nacista un antisemīta reputācija nav apšaubāma, ne tikai atļāva rīkot vēlēšanas 1943. gada martā, bet arī organizēja vai vismaz deva klusējošu piekrišanu Dānijas nelielās ebreju kopienas diskrētai evakuācijai uz Zviedriju pāri Kopenhāgenas šaurumam. Ikdienas dzīves pārrāvums un iedzīvotāju polarizācija, ko būtu izraisījušas cilvēku medības galvaspilsētas ielās, bija cena, ko Bests nevēlējās maksāt, lai tikai pievienotu tūkstoši upuru kontinenta mēroga programmai, kas paredzēja vairāku miljonu nogalināšanu. Dānija bija paraugskolnieks okupēto nāciju klasē tādā mērā, ka dāņu elites aprindās radās reālas bažas par to, kā pret Dāniju izturēsies pēc kara Sabiedroto uzvaras gadījumā. Tad Bests ķērās pie sarunām ar dāņu "pagrīdi" par abpusēji saskaņotu demonstratīvu sabotāžas darbības programmu, kas paredzēja redzamu, bet nekaitīgu sprādzienu sērijas sarīkošanu, ar ko pietiktu, lai pārliecinātu Sabiedroto galvaspilsētas par dāņu pretošanās garu, bet kas tomēr nedarītu pietiekamus postījumus, lai kavētu vācu transporta sistēmas darbību un spiestu okupantus veikt atbildes represijas, kas iekustinātu terorisma un atbildes terorisma spirāli, apdraudot abpusēji izdevīgo *Aufsichtsverwaltung*. Taču Kopenhāgenas ebreju evakuācija iegāja vēsturē kā viena no visvaronīgākajām un humānākajām pretošanās epizodēm visā okupētajā Eiropā.

Hronoloģija

Otrs parametrs ir hronoloģija jeb, precīzāk, karadarbības ilgums un attālums līdz karadarbības zonai. Austrumu frontē militārais konflikts bez pārtraukuma turpinājās no 1941. gada jūnija līdz 1945. gada aprīlim, iekustinot arvien radikālāku vardarbības spirāli karojošo pušu starpā un pret starp veseri un laktu nokļuvušiem civiliedzīvotājiem un vācu frontes aizmugurē intensīvi darbojošajiem partizāniem. Itālijas neērtais stāvoklis iepriekš aprakstītajā ģeogrāfiskajā tipoloģijā ilustrē hronoloģiskā faktora nozīmi. Līdz 1943. gada septembrim Itālija bija okupācijas vara un austrumu frontē un Balkānos karoja vienā frontes pusē ar Vērmahtu. Pēc Itālijas kapitulācijas līdz pat 1945. gada aprīlim pussalu šķērsoja lēni atkāpjošās frontes līnija, arī šeit, līdzīgi kā citur, polarizējot plašu vardarbību. No sacelšanās Neapolē līdz partizānu cīņām Toskānas kalnos un Emīlia-Romanja reģionā militārās operācijas pārvērtās vietējos pilsoņu karos, vācu karaspēkam un Salo Republikas palīgspēkiem nogalinot vairāk nekā desmit tūkstošus civiliedzīvotāju. Itālija labāk nekā jebkura cita valsts ilustrē atšķirību starp antifašismu

un pretošanos. Līdz 1926. gadam Benito Musolīni (*Benito Mussolini*) bija praktiski neitralizējis sava režīma politisko opozīciju. Antifašisms neizgāja ārpus politisko emigrantu aprindām, un valsts sabiedrisko domu drīzāk raksturoja atbalsts, nevis plaša opozīcija un sabotāža. Sabiedroto un pēc tam arī vācu invāzija izraisīja pavisam atšķirīgu reakciju, un atklātā vardarbība un militārā konflikta zonas pārvietošanās mobilizēja partizānu kustību, kas gan apmēru, gan stratēģijas ziņā drīzāk atgādināja situāciju Balkānos nekā okupētajās Rietumeiropas valstīs. Gadu vēlāk Sarkanās armijas ienākšana Centrāleiropas dienvidu daļā izraisīja īslaicīgas, bet intensīvi vardarbīgas sadursmes ass valstīs Ungārijā, Rumānijā un Slovākijā. Šajā sakarā acīmredzamas grūtības sagādā Ungārijas “pretošanās” 1945. gada aprīlī salīdzināšana ar Norvēģijas pretošanos 1940. gada aprīlī.

Rietumeiropā pretošanos pirmām kārtām raksturo tās fiziskā distance no kaujas lauka. 1940. gada maijā un jūnijā Nīderlandē kaujas ilga piecas dienas, Beļģijā – 19 un Francijā – 40. Tas ir pārāk īss laiks, lai varētu rasties organizēta, nemilitāra pretošanās. Līdz karadarbības atsākumam 1944. gada jūnijā pretošanās pārsvarā aprobežojās ar izlūkošanu, bēgšanas maršrutiem, pagrīdes presi vai tautas zemessardžu gatavošanu D-dienai un H-stundai. Radikālos grupējumus, kuri rīkoja sprādzienus vai šāva uz vācu kareivjiem, vairākums pagrīdes laikrakstu nosodīja, uzskatot, ka šāda stratēģija no militārā viedokļa ir bezjēdzīga un, izraisot drakoniskas represijas, nevajadzīgi izšķiež cilvēkresursus. Sabiedroto ierašanās pavēra pavisam jaunu un ļoti vardarbīgu lappusi, pretošanās vienībām atklāti iesaistoties kaujā un partizānu karam pieņemot visaptverošus apmērus. Plaša mēroga civiliedzīvotāju slaktiņi, piemēram, Francijā Oradūras (*Oradour*) ciematā, kur tika nogalināti 642 civiliedzīvotāji, vai Verkūrā (*Vercors*), kur vācu armija atkāpjoties apslaktēja partizānu sacelšanos, notika tikai pēc invāzijas, kas daļēji izskaidrojams ar ārkārtas situācijas diktētu karaspēka vienību pārsūtīšanu no Austrumu frontes, no kurienes tās importēja brutālās pretsacelšanās metodes. Līdzīgi vardarbīgas epizodes norisinājās t. s. *Bulge* kaujas laikā Beļģijas Ardēnos 1944. gada decembrī un 1945. gada janvārī. Rietumeiropā partizānu karš galvenokārt bija lauku fenomēns, kas laika ziņā sakrita ar regulārās armijas uzturēšanos konkrētajā reģionā. Lielām pilsētām, kā Parīzei un Briselei, potenciāli asiņainas atbrīvošanas cīņas gāja secen.

Pēdējais svarīgais hronoloģijas aspekts ir pretošanās “beigas”. Polijā, Ukrainā un Baltijas valstīs pretpadomju partizāni turpināja darboties līdz pat četrdesmito gadu beigām. Daļā Centrāleiropas un Austrumeiropas, īpaši Balkānos, tostarp arī Grieķijā, pilsoņu kara, etniskās tīrīšanas, īpašumu atsavināšanas un politiskās vardarbības cikls nebeidzās 1945. gadā. Šajā ziņā gadu desmita no 1938. līdz 1948. gadam otrā puse bieži vien ir zīmīgāka nekā periods līdz 1943. gadam.

III. Beļģija, Nīderlande, Latvija?

Atrast vietu Latvijai iepriekš ieskicētajā ļoti shematiskajā kartē ir sarežģītāk, nekā tur ievietot Beļģiju un Nīderlandi. Pirmais elements ir laiks. Eiropas austrumu daļā 20. gadsimta pirmajā pusē valstiskuma robežām un koncepcijai bija raksturīgs plastiskums, kas nav gluži salīdzināms ar robežu un valstu nostabilizēšanos Rietumos gadsimtu agrāk. Latvija 1920. gadā zināmā mērā kā “vēsturiska nejaušība” izpeldēja no Pirmā pasaules kara un tam sekojošā Krievijas pilsoņu kara atvara, kļūstot par ātri gaistošu demokrātiju, kas 1934. gadā pārvērtās nacionālistiskā diktatūrā. Arī Beļģija un Nīderlande radās kā “vēsturiskas nejaušības”, pirmā 1830. gadā, kad izgāzās Eiropas restaurācijas kārtība pēc Napoleona, bet otrā – 1581. gadā, kad sagadīšanās dēļ ūdensceļi aizšķērsoja ceļu spāņu inkvizīcijai. Taču abu šo valstu rīcībā bija attiecīgi viens un pieci gadsimti, lai iegūtu iekšpolitisko un starptautisko legimitātīti, nostiprinātu savu identificēšanos ar nacionālām institūcijām un sociālās saliedētības formām.

Par to, ka valstis var veidot un likvidēt, Hitlers un Staļins 1939. gadā acīmredzot bija vienisprātis (var pieminēt, ka Nevils Čemberlens (*Neville Chamberlain*) un Eduards Daladjē (*Édouard Daladier*) gadu pirms tam Minhenē arī, šķiet, bija līdzīgās domās). Tas deva pamatu ļoti īpatnējai kara hronoloģijai Latvijā, kur cita citu nomainīja trīs okupācijas – Padomju Savienības okupācija no 1939. gada vasaras līdz 1941. gada vasarai, nacistiskās Vācijas okupācija no 1941. līdz 1944. gadam un tad vēlreiz Padomju Savienības okupācija no 1944. gada līdz 1991. Šī īpatnējā hronoloģija nedod pietiekamu pamatu, lai Latvijas kara pieredzi liktu vienā kategorijā ar, piemēram, Polijas pieredzi, Polijai pilnā mērā saņemot iznīcināšanas kara (*Vernichtungskrieg*) triecienu. 1939.–1941. gadu staļinizācijas politika bija nežēlīga, taču aplēstais upuru skaits (34 000?) nekādā ziņā nav salīdzināms ar Polijas iedzīvotāju likteni un upuru skaitu šajā zemē vācu okupācijas laikā šajā pašā periodā. Latvijas kā *Reichskommissariat Ostland* protektorāta liktenis nav arī salīdzināms ar citu komisariāta jurisdikcijā esošo teritoriju, piemēram, Polijas, Baltkrievijas vai Ukrainas, likteni. Liekas, ka vairāk kopīgu iezīmju ar Latvijas pieredzi vācu okupācijas laikā ir citiem politiskajiem veidojumiem, tādiem kā Slovākijai vai ass lielvarai Ungārijai – arī šeit upuru skaits bija relatīvi mazs un vietējie iedzīvotāji ar entuziasmu iesaistījās karā un vietējās ebreju kopienas iznīcināšanā. Dažos aspektos Latvija kopā ar Beļģiju un Nīderlandi ierindojama to valstu sarakstā, pret kurām nacistiskie okupanti piekopa “dzīvosim, redzēsīm” politiku, uztverot tās kā nacistu impērijas reģionu, kurš pirmām kārtām ir jānomierina, ekonomiski jāekspluatē un jāatbrīvo no ebrejiem, bet kura galīgais liktenis – visas teritorijas vai tās daļas integrācija ģermāņu reihā, nacifikācija, *Gleichschaltung* vai teritorijas kolonizācija – vēl nebija izlemts. Iekļaujot Latviju šajā kategorijā, pret to, šķiet, netika pilnībā vērstā tāda brutalitāte, kāda bija vērojama citās *Reichskommissariat Ostland* daļās,

ši teritorija arī neieslīga pilsoņu kara ellē, kāda plosījās Balkānos vai atsevišķos Ukrainas reģionos.

“Dzīvosim, redzēsīm” – tā nebija attieksme, kādu varēja gaidīt no staļiniskās Padomju Savienības. Gan 1940., gan 1944. gadā sovjetizācija tika veikta strauji un nežēlīgi, pilnībā nomainot politisko un sociālo eliti, ekonomisko un administratīvo struktūru. Lielu karaspēka vienību un policijas klātbūtnē un, 1944. gadā notiekot vienlaicīgi ar uzvarošo, bet vardarbīgo Sarkanās armijas pēdējo ofensīvu pret nacistisko ienaidnieku, Padomju Savienība iekarošanu nenoliedzami veica militārās okupācijas formā, un tā izraisīja plašu – vai vismaz ilgstošu – pretošanos, kas iezīmē ļoti atšķirīgu ainu no britu un amerikāņu karaspēka uzvarošā marša pa Eiropas tālajiem rietumiem tai pašā laikā.

Tomēr, ja no mūsu piedāvātās nacistiskās okupācijas tipoloģijas var izdarīt kādu galveno secinājumu, tad tas ir stratēģisko mērķu un īstermiņa hronoloģisko horizontu sakritība. Karadarbības laikā okupācijas politika un izvēle starp pretošanos un kolaborāciju vienmēr ir nedroša nākotnes zīlēšana. 1948. gadā šī neskaidrība Eiropā noteikti bija zudusi. Konfliktam, kurš kļuva pazīstams kā “aukstais karš”, bija raksturīgs karadarbības trūkums Eiropā (neskatoties uz nelielu partizānu aktivitāti Latvijas mežos) un akmenscieti nospraustas robežas, papildus nostiprinātas vēl ar dzeloņstieplēm, sargtorņiem un šautkāriem robežsargiem. Latvija bija izbaudījusi īsu neatkarības brīdi, bet tad tā atkal nonāca kontinentālu dimensiju imperiālas varas skavās, kur tā palika lielāko jaunāko un mūsdienu vēstures perioda daļu. Partizāni un nacionālie kaujinieki loloja gaistošas cerības par nacionālo neatkarību, taču aukstā kara lielvaru nemainīgās pretstāvēšanas ledus laikmetā mazāk nekā jebkad varēja gaidīt, ka atgriezīsies tādi ārkārtēji apstākļi, kādi 1920. gada likvidētajā Eiropas kārtībā bija darījuši iespējamu Latvijas neatkarību. Padomju Savienība darīja to, ko dara visas imperiālās varas, sociāli ekonomiskajā jomā uzmācīgāk nekā daudzas citas impērijas, taču attiecībā uz kultūras autonomiju un zināmiem federālisma elementiem Padomju valsts arhitektūrā – nenoliedzami ar lielāku toleranci un izdomu, mēģinot iekarot impērijas iedzīvotāju sirdis un prātus, iesaistīt daļu vietējās elites, gūt zināma veida atbalstu modernizācijas projektiem un valsts sociālisma ideoloģijai. Padomju Savienība ar zināmiem panākumiem šādi bija rīkojusies pilsoņu kara laikā Armēnijā, Ukrainā un daļēji pat arī Latvijā. Latvijas Padomju Sociālistiskās Republikas Komunistiskajā partijā bija ne tikai krieviski runājoši locekļi; to nevar salīdzināt ar tādu pilnībā nelikumīgu salmu marioneti, kāda bija Vidkunda Kvislinga partija nacistu okupētajā Norvēģijā. Iespējams, sociālistiskā republika neguva Latvijas iedzīvotāju atbalstu (bet vai to jebkad spēj sasniegt parlamentāra republika nomināli neatkarīgās Rietumeiropas zemēs?), taču tā guva zināmu funkcionālas leģitimitātes formu. Funkcionējošas Latvijas sabiedrības dinamiku no 20. gadsimta piecdesmito gadu vidus, kad kopumā tika panākta padomju “normalizācija”, līdz 20. gadsimta deviņdesmito gadu

sākumam nevar jēgpilni salīdzināt ar nedrošu un vardarbīgu politisko ekonomiku ārvalsts okupācijas apstākļos starptautiska konflikta laikā.

Rezumējums

Rietumeiropai savā 20. gadsimta vēstures uztverē ir nepieciešams pilnībā apzināties, ko 1989.–1991. gadā notikušais noslēgums ir devis Eiropas vēsturei. Nacistisko un staļinisko noziegumu pielīdzināšana ir morāli apšaubāma, īpaši ņemot vērā Rietumeiropas vēsturisko pieredzi un Padomju Savienības izšķirošo lomu nacisma sakāvē un komunistiskās ideoloģijas kā atbrīvošanas spēka nozīmi koloniālajās impērijās. Taču nav noliedzams, ka ir konceptuāli pamatoti Latvijas vēsturiskajā pieredzē salīdzināt trīs citu citai sekojošas militārās iekarošanas un ārvalsts okupācijas epizodes 1939., 1941. un 1944. gadā, pat ja divreiz okupants bija Padomju Savienība un vienreiz – nacistiskā Vācija. Padomju Savienības īstenotās politikas Latvijā piesardzīgs salīdzinājums ar nacistu politiku Nīderlandē nav *a priori* morāli nosodāms.

Tomēr konceptuālā skaidrība, liekas, izgaist, ja caur “okupācijas” prizmu aplūkots periods aptver pusgadsimtu, nevis trīs reizes pa diviem līdz pieciem gadiem. Latvijas vēsturiskajā apziņā ir jāiestrādā vēl viena noslēguma nozīme, cita veida papildu cenzūra. Tāpat kā nav iespējams kā okupāciju izprast otomaņu valdīšanas gadsimtus Grieķijā vai Bulgārijā, Latvijas Padomju Sociālistiskās Republikas funkcionēšanu nav iespējams reducēt uz pastāvīgu ārvalsts okupācijas stāvokli. 20. gadsimta vēsturi nevar reducēt tikai uz stāstu par neliešiem un viņu upuriem, ne arī tikai uz pastāvīgu ar teroru un represijām uzturētu apspiestības stāvokli. Intelektuālajā ziņā daudz izaicinošāka realitāte ir plašs atbalsts autoritārajai varai – vāciešu, itāļu, ungāru, spāņu un krievu atbalsts pašu zemē izaugušajai diktatūrai, kā arī – lai gan nacionālistiem tas var šķist neiedomājami – flāmu fašistu atbalsts vācu varai, Alžīrijas musulmaņu elites atbalsts Francijas varai, Latvijas progresīvistu, internacionālistu un modernistu atbalsts padomju varai. Arī Latvijas, tāpat kā jebkuras citas valsts, iedzīvotāji pat uzspiestā padomju valstiskuma ietvarā vienmēr ir bijuši savas vēstures sastāvdaļa un veidotāji. Tas, kā padomju vara iekaroja Latvijas iedzīvotāju sirdis un prātus un kā Latvijas iedzīvotāju sirdis un prāti tika iekaroti vai izmantoja padomju valsts piedāvātās iespējas, ir jāiekļauj historiogrāfijas dienas kārtībā vismaz tikpat lielā mērā kā deportācijas un politisko tīrīšanu statistika. Izaicinājums Latvijai šajā ziņā neatšķiras no izaicinājuma, ar kādu saskaras vairākums citu Eiropas valstu, kurās autoritārā vara guva plašu tautas atbalstu un kurās demokrātija izrādījās trausla un bieži vien diezgan nepopulāra politiskā sistēma.

Eiropai šobrīd jāpieņem vēl viens pēdējais kopīgais izaicinājums. Liekas, ka veidojas trausla vienprātība par to, ka Beneša dekrēti un Madagaskaras plāni nacionālo

minoritāšu izraidīšanai, pārvietošanai vai vēl sliktākai rīcībai pret tām nav īstais ceļš. Eiropas 20. gadsimta vēstures liela daļa ir bijusi asiņu orgija, jo pārāk daudzi ir ticējuši “minoritāšu problēmas” galīgajam risinājumam. Nācijas valsts laikmets ir beidzies, un sadzīvošana ar minoritātēm nozīmē sadzīvošanu ar pretrunīgām atmiņām – Francijai un tās Alžīrijas izcelsmes pilsoņiem tās ir atmiņas par koloniālo varu, rasismu, brutālām represijām un pilsoņu karu, Slovērijas un Rumānijas maģāriem tās ir atmiņas par sakāvi un diskrimināciju; tās ir atmiņas par robežu pārvietošanu, par elītu nomaiņu, par nāciju un impēriju izzušanu un atdzimšanu. Tās ir sarežģītas un pretrunīgas atmiņas. Padomju Savienības uzvara 1945. gadā paglāba Eiropu no nacistiskās distopijas. Padomju vara atnesa zināmu sociālo progresu un modernizāciju lielai daļai Eiropas, taču tā atnesa arī liela mēroga brutalitāti, autoritārismu un nabadzību. Tādas koncepcijas kā okupācija, kolaborācija, pretošanās, kas izstrādātas īsajam 20. gadsimta vēstures periodam no 1939. līdz 1945. gadam un kam ir veltīta nesamērīgi liela daļa mūsu historiogrāfiskās produkcijas, var tikt piesardzīgi attiecinātas uz atšķirīgām situācijām, periodiem un reģioniem, un tas ir pat jādara. Tomēr mūs gaida izaicinājums izstrādāt jaunas koncepcijas, kas ļautu izprast, kā Eiropas sabiedrības funkcionēja, kad karš bija beidzies, apstākļos, kas radikāli atšķīrās gan no iepriekš valdošajiem, gan no tiem, kādi izveidojās Eiropā pēc 1991. gada. Tikai ar jauniem piemērotiem instrumentiem mēs varētu izprast mūsu tagadni un vienmēr trauslo demokrātijas un miera stāvokli mūsu kontinentā.

Danute Dūra

Komentārs

Paldies profesoram Lagrū par iespēju ieskatīties vairs it kā neesošā dzelzs aizkara otrā pusē! Šis būs mans skatījums no Eiropas malienas.

Skats no tālajiem Rietumiem tiešām ir diezgan atšķirīgs. Tomēr man grūti sevi nostādīt tālo Austrumu pozīcijā, it īpaši tagad, kad esmu tikko atgriezies no Centrālāzijas, kur daudz laika pavadīju sarunās par 1989.–1991. gada pārmaiņu nozīmi un vērtējumiem. Atšķirībā no bijušās Padomju Savienības rietumu daļas, kur Baltijas valstu izstāšanās no PSRS un pievienošanos NATO un Eiropas Savienībai vērtē kā vēlamu paraugu citām postpadomju valstīm, Centrālāzijas iedzīvotāju vairākums par PSRS sabrukumu nav sajūsmā. Baltijas valstis tiek vainotas PSRS sagraušanā, kas pārējās PSRS daļas iedzīvotājiem nesušas dzīves līmeņa kritumu, iespēju ierobežojumus, ekonomiskus zaudējumus un vietām pat pilsoņu karu. Esot pa vidu starp tālajiem Rietumiem un tālajiem Austrumiem, šķiet, ka

abi šie skatījumi ir kaut kādā mērā līdzīgi. Vai tiešām Austrumeiropa ar savu skatījumu atrodas tālajā vidū?

Mēs, eiropieši, piecus gadus pēc lielākās Eiropas Savienības (ES) paplašināšanās esam neparastā situācijā: vienotas Eiropas izveide ir radījusi īpašu vēsturiskās atmiņas kontekstu, kas kļuvis par ne vien politisku, bet Eiropas pamatvērtību izaicinājumu. Cik toleranta, iekļaujoša un atvērta Eiropa izrādīsies atšķirīgam skatam uz vienu no tās vēstures centrālajiem notikumiem – Otro pasaules karu?

Vecā Eiropa cīņas ap vēsturisko atmiņu Baltijas valstīs vēro ar aizdomām un ieņem nogaidošu pozīciju. Tomēr šis aizdomīgums ir abpusējs. Baltieši ar aizdomām raugās uz Eiropas atturību un aizvien vairāk jūtas kā dubultupuri, kuriem nebija iespējas izteikties Padomju Savienībā un kuros joprojām nevēlas ieklausīties. Austrumeiropas acīs Rietumu demokrātija pēc 1989. gada ilūziju izzušanas aizvien vairāk izskatās pēc liekulības: tā gan norāda, ka katra indivīda un grupas atmiņai ir sava vieta, tomēr Austrumeiropas valstīm šo vietu nav viegli iegūt.

Ir saprotams, ka 1989. gads kļuva par lielu izaicinājumu. Ir saprotams, ka Rietumeiropai Padomju Savienība nozīmēja mieru un stabilitāti pēckara situācijā. Ir saprotams, ka no mūra otras puses tas izskatījās pavisam citādi. Un, ja mēs, eiropieši, patiesi gribam nojaukt mūsu apziņā palikušās savstarpējās neizpratnes un aizdomu mūra atliekas, ir svarīgi vienam otrā ieklausīties.

Piekrītu profesoram Lagrū, ka, lai saprastos, būtiski ir noskaidrot pamatjēdzienus. Šķiet, ka okupācijas jēdziens kļuvis par vienu no latviešu vēsturiskās apziņas stūrakmeņiem, bet vienlaikus arī par klupšanas akmeņiem. Okupācijas fakta atzīšana vai neatzīšana kļuvusi par teju katra sabiedrības locekļa mērauklu, sākot no galvaspilsētas mēra un beidzot ar pamatskolas skolēnu.

Bet – ko tieši sabiedrība grib noskaidrot, kad jautā, vai kāds atzīst okupācijas faktu? Ko sabiedrība cer sagaidīt? Vai vēsturisku faktu uzskaitījumu (“karaspēks šķērsoja robežu”)? Vai ētisku vērtējumu (“rīkojās nosodāmi”)? Vai tiesisku atzinumu (“starptautisko tiesību pārkāpums”)? Vai vienkārši emocionālu gandarījumu? Vairāk vairogu, aiz kura slēpties no citiem jautājumiem?

Latvijā latviešu masu medijos valdošais tonis ir: “Mums ir savs stāsts; ir jāliek Rietumiem, un it īpaši Austrumiem, to sadzirdēt un, ja ne pieņemt, tad vismaz saprast!” Man kā Latvijas pilsonei šobrīd šķiet īpaši svarīgi neaizmirst, ka arī mums pašiem jācenšas saprast iemeslus un motivāciju, kāpēc mūsu redzējumi tā atšķiras.

Austrumeiropas centieni pārskatīt savu vēsturi, ko Rietumos reizēm pārprot kā ķecerību vai apšaubāmu manevru, patiesībā ir centieni “pāršķirt lappusi”. Bet lappusi nevar pāršķirt neizlasītu līdz galam, un, lai to izdarītu, ir nepieciešami vairāki priekšnoteikumi:

- pietiekami izglītota sabiedrība;
- pietiekami atvērta sabiedrība, kas gatava iesaistīties diskusijā;
- prasme diskutēt – visplašākajā nozīmē;

- iespējams – jauni vēstures avoti (ņemot vērā padomju varas ilgstošo klātbūtni);
- kā norādīja arī profesors Lagrū – jauni jēdzieni un pieejas vēsturiskās realitātes analīzē.

Iespējams, viens no lielākajiem izaicinājumiem šajā sarunā būs jaunas kopīgas valodas veidošana. Okupācija, aneksija, inkorporācija – visi šie jēdzieni attiecas uz 1940. gadu. Bet kādus jēdzienus lietot saistībā ar 1960., 1970., 1980. gadu? Kaut faktiski Latvija palika okupētas valsts statusā līdz Padomju Savienības/Krievijas karaspēka izvešanai, šķiet dīvaini ar vienu un to pašu terminu raksturot laika posmu, kad, kara apstākļos iznīcinot valsts neatkarību, tika sagrauta sabiedrības līdzšinējā struktūra, un periodu, kad sabiedrības uzmanības centrā atradās deficīta preču iegāde. Presē pavīd dažādi tēlaini apzīmējumi kā “padomju normalitāte”, “pelēkā zona” un citi. Tomēr šī ir piespiedu tēlainība; to radījis apspriestu un vispārpieņemtu apzīmējumu trūkums.

Ceru, ka Latvijas sabiedrība drīzumā spēs nolikt malā aizvainojumu un bailes un uzdos sev neērtos jautājumus. Kāda ir Latvijas iedzīvotāju un varas iestāžu līdzatbildība Latvijas neatkarības zaudēšanā? Kāda ir Latvijas iedzīvotāju iesaiste okupācijas režīmu noziegumos (sadarbība, pretdarbība, bezdarbība)? Kā notika Latvijas iedzīvotāju dažāda līmeņa sadarbība ar okupācijas režīma varas iestādēm? Kā okupācija mainīja Latvijas iedzīvotāju savstarpējās attiecības? Kā cilvēki pielāgojās dzīvei pēckara apstākļos? Cik lielā mērā padomju varas iestādes kooptēja Latvijas sabiedrību? Kā izpaudās pretestība padomju varai? Cik lielā mērā Latvijas sabiedrība jutās okupēta 1940., 1960., 1980. gados?

Šķiet, ka bez šo jautājumu uzdošanas vispirms sev dialogs neveidosies nedz ar “nesaprotošajiem” Rietumiem, nedz “nedzirdīgajiem” Austrumiem. Latvijas vēsturnieki, īpaši Latvijas Vēsturnieku komisijas dalībnieki, šos jautājumus ir sākuši pētīt. Tomēr ir skaidrs, ka vēstures zinātne un sabiedrības vēsturiskā apziņa nav viens un tas pats. Tādēļ man šķiet svarīgi vēl vairāki jautājumi:

- Kā veidojas vēstures zinātnes un sabiedrības vēsturiskās apziņas mijiedarbība?
- Kā vēstures mācīšana skolā var veicināt atvērtu un kritisku diskusiju plašākā sabiedrībā pašlaik un nākotnē?
- Kā vēsturiskā apziņa veidojas tik plašās sabiedrībās kā vienotā Eiropa? Kā tajā ienest ilgo padomju varas pieredzi, vienlaikus saglabājot līdzsvaru?

Iespējams, mūsu spēja atbildēt uz šiem jautājumiem tālos Rietumos un tālos Austrumos spētu apvienot vienā Eiropā, kur katram piemineklim atrastos vieta.

Occupation: History and Perception. A View from the Far West

Summary

Professor Pieter Lagrou begins his historically and geographically wide-ranging report with the observation that he would have to justify in Western Europe his participation in the Riga conference by disclaiming any inclination to equate Nazi and Soviet crimes, which for most would be tantamount to rehabilitating Nazism. The considerable lack of understanding and trust between Eastern and Western Europe concerning *Vergangenheitsbewältigung* can be explained on the basis of at least three contextual elements.

The first is the considerable deficit of historical awareness in much of West Europe concerning the far-reaching changes in East Europe 1989–1991. These events have not as yet obtained a firm place in the mental map of West European history. The collapse of the Communist regimes was not celebrated unanimously as the liberation and reunification of Europe. The Iron Curtain had provided the West Europeans with a certain sense of security by dividing the historical German enemy and keeping the Slavic and Asiatic hordes at bay. The second element has to do with a different sense about historical closure. In West European historical consciousness Nazism is a dark but closed chapter. Despite all D-Day commemorations, movies and history books, Communism is perceived as the rescuer from Nazi racism and deserves its just due. From the West European point of view, the Soviet Union secured peace and provided a sense of security. For many Europeans, Communism meant a hope for a brighter future. The end of the Soviet era did not change the established view, or – changed it for worse. The third element is the question of national minorities, which only recently has returned to the European agenda and demands strict observation of their rights even if they represent the remnants of a past imperial order. The fact that about a third of the population in Estonia and Latvia consists of Russian speakers is thus inevitably connected to these countries' coming to terms with their past.

An excursus into the historical experiences of Belgium and the Netherlands provides insights into the differences and the possible bases of comparison with the experience of Latvia. Belgium, with its two German occupations, in World War I and II comes closest: both are small states with a mixed ethnic background. During much of their contemporary history both were coastal parts of a continental empire, though Belgium has had a 171 year experience of national statehood, excepting the two German occupations, and Latvia only two twenty-year periods. Earlier historical experiences are not a good means of comparison; the two German occupations in the twentieth century are. But, asks Lagrou, does it make sense to compare the fate of Latvia and Belgium in World War II or to compare conceptually the Nazi occupation in Belgium with the Soviet occupation in Latvia? A much broader analysis of the geographic and chronological dynamics of Nazi policies in World War II is needed to do that.

In Nazi ideology, East Europe was a central region, for it represented German *Lebensraum* of the future. This area, especially Poland, Ukraine and Belarus had to be emptied of its inhabitants in a war of annihilation. The war swept the area several times, unleashing waves of refugees, mass killings and retributions of unprecedented scale, as well as internecine warfare. The Balkans represented a different area, whose occupation was more necessitated by a strategic need to prevent British landing than creating *Lebensraum*. The hunger in Greece and the ethnic warfare in Yugoslavia were more the results of cynical neglect than a deliberate policy. In Yugoslavia, the occupation exacerbated ethnic tensions and degenerated into unprecedented slaughter. In this situation, the small Communist parties became an effective and believable endogenous power. In Yugoslavia and Albania they formed the only locally organized European Communist regimes. In Greece such a development was disrupted by British intervention. The third area consisted of a diversified group of Central and Western European countries, mostly under German supervisory rule, but leaving many of the local institutions intact. In Belgium, military rule was in effect during the occupation; in the Netherlands a civilian Nazi administration was installed. The two paramount German imperatives in this diverse area were: insuring military security by avoiding radical policies and obtaining maximum economic benefit. The deportation of Jews to centers of mass annihilation in the East proved disruptive, but it was a part of the Nazi ideological agenda. A similarly disruptive event was the deportation of workers to German factories after the recruitment of volunteers failed.

Chronology, or the length of warfare and the distance to the combat zone, is another important element to be considered. In the eastern front, warfare lasted without interruption from June 1941 to April 1945. It created an ever-escalating level of violence that involved both of the warring sides, the civilian populations and the Soviet partisans behind German lines. In Western Europe, initial warfare lasted a relatively short time and allowed no time for organized armed resistance to come about. Only the return of warfare in 1944 to Western Europe marked the return of violence as resistance fighters became involved in fighting and unleashed brutal anti-insurgency measures. Last but not least, the end of resistance is an important aspect of chronology. In Poland, Ukraine and the Baltic states anti-Soviet partisans continued their activities until the late 1940s. Also in other parts of Eastern, Central and Southern Europe political violence did not end in 1945.

In comparisons between Latvia on the one hand and Belgium and the Netherlands on the other, one must take into account the time allotted to national political and social development and consolidation. Latvia arose as a historical "accident" out of the maelstrom of World War I and the Russian Civil War. In 1934, Latvia turned from an ephemeral democracy into a nationalistic dictatorship. The Netherlands and Belgium, too, arose as historical "accidents" in their time, but the former has existed for close to five hundred years, Belgium a century and a half. This allowed establishment of internal and external stability and legitimacy, which was not the case in Latvia. Hitler and Stalin both shared the view that

states can be created and liquidated. The unique situation of three occupations in Latvia is a result of their policies. This fact alone, however, does not give sufficient reason to compare Latvia's war experience with that of Poland, which bore the brunt of a war of annihilation, or with the situation in Ukraine and Belarus. Latvia seems to share its experience more with Slovakia and the Axis power Hungary. Here, too, the number of victims was relatively small. Their local inhabitants became enthusiastically involved in the war and participated in the annihilation of the local Jewish community. In some aspects Latvia, together with Belgium and the Netherlands, shares the characteristics of countries, which Germans wanted to stabilize and economically exploit, whose Jewish population they wanted to eradicate, but whose eventual fate they had placed in the "wait-and-see" category. It certainly did not experience the same brutality as other parts of Ostland or civil conflicts that raged in Ukraine and the Balkans.

"Wait and see," however, was not the Soviet attitude. In contrast to the victorious British and American liberation of the European Far West, in 1944 Latvia was again taken over by military force and underwent thorough Sovietization – full replacement of the political and economic elites and a complete change of the economic and administrative structures. This takeover resulted in a long armed war of resistance. The Cold War froze the borders and left Latvia in the hand of the Soviet empire, which eventually did what most empires do – it tried to win over the hearts and minds of the local population. The Communist Party of Latvia did not consist only of Russian speakers, and it cannot be compared with a totally illegitimate marionette government, such as that of Vidkun Quisling in Nazi-occupied Norway. Possibly the Soviet government did not gain broad popular support, but it obtained a certain form of functional legitimacy. Certainly, from the mid-1950s to the early 1990s Latvia cannot be reasonably described as a precarious and violent political economy under foreign occupation during an international conflict.

In sum, Western Europe must fully recognize what the closure of 1989–1991 has added to European history and deal with it. Equating Nazi and Stalinist crimes is morally questionable when the historical experience of Western Europe and the decisive role of the Soviet Union in the defeat of Germany are taken into account. The role of Communist ideology as a liberating force in colonial empires must also be considered. Yet it is conceptually legitimate to compare in the Latvian case the three successive occupations. A guarded comparison of Soviet policies in Latvia with Nazi policies in the Netherlands is not *a priori* morally reprehensible. However, conceptual clarity seems to evaporate if the period viewed through the prism of "occupation" is half a century long. The functioning of the Latvian SSR cannot be reduced to a continued occupation of a foreign power and continuing state of victimization. Even under the enforced Soviet statehood, the people of Latvia were part of its history and its shapers. The agenda of historiography must include not only deportations and political reprisals but also an appraisal of how the people used the chances offered and how they participated in the life of the Latvian SSR. Europe is facing another common

challenge – living with national minorities and thus controversial memories. Europe needs to work out new conceptions that would allow it to understand how the societies of Europe functioned after the end of World War II in conditions that were radically different from the preceding period. It also must deal with the conditions that came about after 1991.

Danute Dūra's comment from the "European margin" is balanced with views she brought back from her recent visit in from Central Asia. In the western part of the former Soviet Union the secession from the USSR and the ascension to NATO and the European Union is viewed as a desirable model for other post-Soviet states. In contrast, a majority of the Central Asian population is not happy about the demise of the Soviet Union and blames in particular the Baltic states for the Soviet regime's collapse and the accompanying decrease in living standards in the rest of the country. The two views, from the Far West and the Far East seem in some ways similar. Is East Europe with its views located in some Far Middle?

Western Europe views the historical memory battles in the Baltic with suspicion. The Baltic is in turn suspicious about the reluctance of West European unwillingness to listen, just as it was not listened to in the Soviet Union. It is clear that 1989 poses a great historical challenge and that the view from both sides of the dividing wall is different, but it is incumbent on both the West and the East to break down the residual walls of mutual distrust and listen to each other.

It is important, as Professor Lagrou notes, that there has to be a conceptual and terminological framework. It seems that the term "occupation" has become a stumbling block for Latvian historical consciousness. The recognition or non-recognition of the occupation is used as a political benchmark without a clear conception of what it means.

While East European attempts at reevaluating their history are viewed with suspicion in the West, they are actually attempts at reading the unread page to the end and turning the leaf. To do so, a sufficiently educated and open-minded society is needed that can engage in a meaningful exchange of opinion. There is also a need to access possible new historical sources and develop new conceptions and approaches for historical analysis. A new common language is necessary as well. Terms such as "occupation," "annexing," and "incorporation" refer to the situation of Latvia in 1940, but are they applicable to the following decades of extended Soviet rule? The Latvian society will also have to overcome its inner suspicions, prejudices and anxieties and start addressing many of the unanswered uncomfortable questions about the role of the inhabitants of Latvia during the occupations. These questions have to include: the co-responsibility of its members in the loss of independence; their participation in the crimes of the occupation regimes; their cooperation or collaboration with the regimes.

Without such a social discourse taking place in Latvia, a discourse will not be possible either with the West or the East. Latvian historians have made a good beginning, but

historical research and social awareness of history are not the same. Therefore, it is also necessary to explore the mutual interactions of history and historical awareness; the role of schools in encouraging open and critical discussion; the ways in which historical awareness is formed in such large societies as united Europe and – how to bring the long Soviet experience to bear on it. The ability to find answers may enable us to bring the Far West and the Far East together in one Europe where each monument has its proper place.

**OKUPĀCIJA, KOLABORĀCIJA UN
PRETOŠANĀS AUSTRUMEIROPĀ**

**OCCUPATION, COLLABORATION AND
RESISTANCE IN EASTERN EUROPE**

Jurijs Šapovals (Юрій Шаповал)

Kā “nacionalizēt” padomju periodu Ukrainas vēsturē?

Raksta mērķis ir sniegt īsu pārskatu par situāciju savas vēstures veidošanā Ukrainā pēc PSRS sabrukuma. Es, protams, pieskaršos arī šīs konferences galvenajai tēmai – okupācijai, kolaborācijai un pretošanās cīņai.

Situācija pēc 1991. gada augusta

Pēc neatkarības iegūšanas 1991. gadā Ukraina saskārās ar problēmām, kas tādā vai citādā mērā skāra visas valstis, kuras bija bijušās Padomju Savienības republikas.

Viena no tādām problēmām bija nacionālās vēstures veidošana. Tā nebija vienkārši šaura speciālistu loka problēma, bet tika (un tiek) sabiedrībā pietiekami plaši apspriesta un izraisīta (un izraisa) ne mazums asu diskusiju. Turklāt gan dažādu vektoru politisko spēku pārstāvji, gan inteliģence un pat profesionāli pētnieki uzsver nepieciešamību atjaunot “vēsturisko patiesību”.

Patiesībā situācija ir gluži parasta: lai leģitimizētu jēdzienus “neatkarīgā Ukraina”, “Ukrainas valsts”, vēsturnieku publikācijās un it īpaši skolu un augstskolu mācību grāmatās atspoguļoja konkrētus laikmetus, notikumus un personas un sniedza piemērus savas vēstures pastāvēšanai ar saknēm tālā senatnē. Lai veidotu ukraiņu nacionālo pašapziņu, no “nacionālās vēstures” tika atlasīta un izgaismota visiem kopēja pieredze, pozitīvas rakstura īpašības, vērtības un normas. Īsāk sakot, tika veikti dziļi politisko un ekonomisko satricinājumu brīžiem raksturīgi mēģinājumi pagātnē atrast uzvedības modeļus un vērtību orientierus nākotnei.

Pēc 1991. gada augusta kļuva skaidrs, ka vēsturi nedrīkst rakstīt kā līdz šim. Kā atzīmēja Jaroslavs Gricaks (*Ярослав Грицак*), “nav nozīmes, par kādu konkrētu shēmu ir runa – padomju, modernistisko vai tradicionālo. Tādā vai citādā mērā tās visas ir cietušas neveiksmi. Katrai pēc 1991. gada rakstītai vēsturei pēc definīcijas ir jābūt revizioniskai”¹.

Protams, ne visas jau neatkarīgajā Ukrainā rakstītās vēstures bija “revizioniskas”, taču izmaiņas notika. Ukrainas historiogrāfijā bija vērojama stabila dinamika. Ukrainā tika pārpublicēti agrāk angļu, vācu un franču valodā izdotie tās pagātnē veltītie

populārzinātniskie un zinātniskie pētījumi. Parādījās daudz pašu Ukrainas speciālistu sagatavotu pētījumu, kā arī liels skaits mācību grāmatu skolām.

Tas bija svaigi, interesanti un labi. Slikti bija tas, ka neatkarīgās Ukrainas mācību grāmatās drīz atklājās padomju kanona sindroms. Tas pirmām kārtām izpaudās tā, ka mācību grāmatu autoru skatījumā ukraiņu nācija nepārtraukti cīnījās pret kaut kādiem okupantiem un iekarotājiem. Jaunradei neatlika laika. Tādējādi mācību grāmatas audzināja domāšanu konfrontējošās kategorijās.

Otrs nozīmīgs mācību grāmatu – un, kā vēlāk atklājās, arī zinātniskās literatūras – trūkums bija tas, ka tās izrādījās nespējīgas konsolidēt Ukrainas pilsoņus uz vēstures interpretācijas pamata.

Fakts, ka gadsimtiem ilgi dažādas Ukrainas daļas bija atradušās dažādās robežu pusēs, atstāja tik izteiktas pēdas reģionālās pašapziņas tipos, ka gandrīz visu Ukrainai liktenīgu vēsturisku notikumu un ievērojamu vēsturisku personību novērtējums dažādu reģionu kolektīvajā skatījumā ir atšķirīgs. “Saskares punktu” tikpat kā nav, tāpat kā nav arī vispārārtītas vēsturiskās evolūcijas shēmas.

Nativisma naratīvs veidojas saskaņā ar šādu šablonu: Kijevas (nu jau Ukrainas) Krievzeme – Galīcijas–Volīnijas lielvara – šļahta un kazaki Lietuvas Lielkņazistē un Reč-Pospolītā – ukraiņu zemju koloniālais statuss Krievijas un Austroungārijas impērijā – Ukrainas Tautas Republika 1917.–1920. gadā, getmana Skoropadska Ukrainas lielvalsts, Rietumukrainas Tautas Republika – “padomju okupācija” – OUN (Ukrainas Nacionālistu organizācija (*Організація Українських Націоналістів, ОУН*)) – UPA (Ukrainas Sacelšanās armija – *Українська Повстанська Армія, УПА*) varonība – ukraiņu disidenti – neatkarības iegūšana.

Alternatīvajā shēmā prioritāšu izvietojums ir atšķirīgs: kaut kāda kopīga senkrievu tautība – lietuviešu – poļu veiktā kolonizācija – Perejaslavļas Rada un apvienošanās ar Krieviju 1654. gadā – sabiedriski politiskās kustības – Oktobra revolūcija un pilsoņu karš – Ukrainas Padomju Sociālistiskās Republikas izveide – Lielais Tēvijas karš, uzvara pār nacismu – Padomju Savienība kā pasaules kodollielvalstu kluba locekle un kā varens ģeopolitiskais faktors – PSRS sabrukums.

Attiecīgi arī “varoņu panteons” ir atšķirīgs. Abu šo shēmu trūkums ir lineārisms un vienkāršošana. Ukrainā, trūkstot integrējošai ideoloģiskai valsts stratēģijai, interpretāciju savstarpējā konkurence ir faktiski nekontrolējama un pakļaujas jebkurai politiskai ietekmei.

Padomju pagātnes specifika

Arī padomju pagātnes traktējumu jomā situācija ir diezgan sarežģīta. Kopumā to varētu raksturot šādi: tas, kas PSRS tika darīts uz hipertrofētas šķiru cīņas pamata, tagad ļoti

bieži tiek traktēts “koloniālā jūga” un “okupācijas režīma” kategorijās. Pie šīs tēmas es vēl atgriezīšos.

Moše Levins (*Моше Левин*) nemaz ne tik sen savā grāmatā *Padomju laikmets* (*Советский век*) atzīmēja, ka antikommunisms vien nevar būt atslēga uz pilnasinīgu, vispusīgu padomju pagātnes izpratni. Vērtējot to, ko Ukraina pārdzīvoja PSRS perioda laikā, daudzi pētnieki par pamatkritēriju ir izvēlējušies tieši antikommunismu. Tas savukārt radīja pretreakciju. Ukrainā ļoti skaidri sāka iezīmēties diskurss, kas glorificē padomju pagātni un noraida tās pārskatīšanu.

Šķiet, visbriesmīgākais šā virziena adeptu izteiktais apvainojums ir viņu apgalvojums, ka Ukrainā it kā atdzimstot fašisms. Lūk, ko, piemēram, raksta vēstures zinātni doktors Anatolijs Fomins (*Анатолий Фомин*) savā Maskavas žurnālam *Brīvā Doma* (*Свободная мысль*) sagatavotajā rakstā ar nosaukumu “Ukraina maina varoņus” (*“Украина меняет героев”*):

Padomju Savienības sabrukums ievadīja [...] periodu, kura galvenā iezīme ir atteikšanās no tēvzemes kara historiogrāfijas antifašistiskās tradīcijas, cenšoties rehabilitēt fašismu. Vairākās valstīs kara vēstures pārrakstīšana profašistiskā garā tiek veikta ar valsts institūciju atbalstu un līdzdalību. Šādu valstu skaitā minamas Baltijas valstis un tām pieslienās arī Ukraina.²

Ukrainā šajos grēkos Fomins vaino prezidenta Viktora Juščenko (*Виктор Ющенко*) dibināto Nacionālās piemiņas institūtu, kā arī atsevišķus vēsturniekus, tai skaitā šā raksta autoru un Staņislavu Kuļčicki (*Станислав Кульчицкий*)³. (Starp citu, interesanti, ka Luganskā (*Луганськ*) dzīvojoša vēsturnieka raksts ir iesniegts izdevumam Maskavā, lai gan Ukrainā ir izdevumi profesionāliem vēsturniekiem un pastāv publiskās polemikas iespējas.)

“Sašķeltība” pētnieku un pasniedzēju aprindās sašķēļ arī sabiedrības vēstures apziņu. Otrs tās radītais drauds ir nepārprotami etnocentriska pieeja pagātnē, kas jau tagad uzskatāmi kļūst par galveno šķērsli pilnasinīgas vēstures procesa ainas radīšanai. Ukrainas etniskā vēsture, ja runājam ne tikai par ukraiņu, bet arī par ebreju, Krimas tatāru un citiem etnosiem, visos laikos ir bijusi dramatiska – pirmām kārtām ģeopolitisko faktoru darbības ietekmē, bet arī etnisko elītu vājuma un nekoordinētās darbības dēļ. Taču, no metodikas viedokļa, tāpat kā uzsvērtā “viktimizācija”, arī neatlaidīga vēstures “etniskošana” nebūt nav labākais ceļš pagātnes (tostarp arī padomju pagātnes) reproducēšanai visā tās pilnībā un daudzšķautņainībā.

Atsevišķa tēma ir politiskās ainavas problēma, kas Ukrainā demonstrē visas ideoloģizācijas pazīmes. Lielos vilcienos pieminēšu tikai toponīmijas jautājumus, jo tieši ap šo jomu izvietojas politiskie priekšstati – zīmes, kas nosaka kultūru saderību vai nesaderību, tradīciju un jauninājumu savstarpējās attiecības politikā, kā arī kultūras un psiholoģisko atšķirību areālu robežas.

Pilsētu karšu un plānojuma “pārrakstīšana” Ukrainā aizsākās jau no pirmajām neatkarības dienām. Tika sagaidīta nepārprotama “patriotiskās” komponentes dominēšana. Taču radikāla “ukrainiskuma” apliecināšana, toponīmijā un piemiņas politikā gandrīz pilnībā atsakoties no padomju mantojuma, bija vērojama tikai Ukrainas rietumu apgabalos (un arī ne visur).

Ukrainas austrumu daļā vērojama pavisam atšķirīga aina. Piemēram, Luganskas apgabala kartē ir saglabājušās gan Kirovska, gan Sverdlovska, gan Stahanova, gan Artjomovska. Apgabala galvaspilsētas rajoni nes Artjomova, Ļeņina un Oktobra vārdu.

Doņeckas galvenajā ielā var aplūkot pieminekļus Tarasam Ševčenko (*Тарас Шевченко*) un Ļeņinam, padomju tanku, kā arī pieminekļus operdziedātājam Anatolijam Solovjaņenko (*Анатолій Соловьяненко*), bijušajam apgabala partijas pirmajam sekretāram Dehtjarevam (*Дехтярев*), sportistam Sergejam Bubkam (*Сергію Бубка*) un tāpat arī Krievijas dziedātājam Josifam Kobzonam (*Иосиф Кобзон*).

Kijevā situācija ir nedaudz atšķirīga, reizēm groteska. Piemērs tam ir diskusijas par Ļeņina ielas pārdēvēšanu: mēģinājumi dot ielai Simona Peļuras (*Симон Петлюра*) vārdu atdūrās pret komunistu pretestību, savukārt atdot ielai Ivana Fundukleja (*Иван Фундуклей*) vārdu nevēlējās pat “guberņas” mantojuma atbalstītāji. Kompromiss tika atrasts Bogdana Hmeļņicka (*Богдан Хмельницький*) personā. Un arī tikai tāpēc (lasiet uzmanīgi!), ka vieni viņā saskatīja cīnītāju par Ukrainas neatkarību, bet citi – savienības ar Krieviju atbalstītāju.

Vairākām ielām Kijevas centrā ir paralēli nosaukumi – vecais un jaunais. Kijevā joprojām pastāv Pavļika Morozova (*Павлик Морозов*) iela, un šī pioniera, kurš ziņoja pats par saviem vecākiem un PSRS kļuva par jaunās morāles simbolu, vārdā nosaukta šķērsiela. Tādējādi Kijevas kartē vērojamas dažādu laikmetu pēdas, un tā iemūžina savstarpēji antagonistiskas personas un notikumus.

Toponīmijā saglabājušās padomju laika slāņa paliekas ir pastāvīgu diskusiju tēma, kurās Ukrainas centrālajā daļā dominē “likvidācijas”, bet austrumu daļā – “saglabāšanas” tendences.

Tas viss akcentē sekojošo: varai, kurai vienota Ukraina un kopīga vēstures atmiņa nav tikai tukšas frāzes, ir jāizstrādā konsekventa valsts līmeņa piemiņas politika un jāņem vērā profesionālu pētnieku viedokļi. Šādas politikas trūkums izraisa konfrontāciju un dažāda veida barbariskus ekscesus. Piemēram, nesen tika apgānīts Kijevas centrā Ševčenko bulvārī joprojām stāvošais Ļeņina piemineklis. Protams, pieminekli jau sen vajadzēja aizvākt, tad arī nebūtu noticis šāds ekscess, no kura komunisti izveidoja skaļu pret Ukrainu vērstu propagandas kampaņu.

Kurš ir okupants?

Tie, kuri par padomju pagātni spriež “okupācijas” kategorijās, neizbēgami atduras pret vairākiem šķēršļiem, kas nevar neizraisīt šaubas. Pirmkārt, nedrīkst aizmirst, ka UPSR robežās ukraiņi ieguva savu valstiskumu (neskatoties uz tā dekoratīvo raksturu, Ukraina kļuva par ANO locekli un ieguva teritorijas, par kurām bija sapņojusi ne viena vien cīnītāju par neatkarīgu un vienotu Ukrainu paauzde) un demarķēja savu vēsturisko teritoriju. Neskatoties uz Komunistiskās partijas piekopto stingro “antinacionālistisko” kursu, ukraiņiem radās zināmas iespējas attīstīt savu valodu un kultūru, ukraiņu valodā izdot grāmatas un periodiku mūsdienu apstākļiem neiedomājami lielos metienos. Neraugoties uz rusifikācijas politiku, ukraiņi saglabāja savu entonīmu, savus kopīgos mītus un vēsturisko atmiņu. Augstu cenu prasošās modernizācijas gaitā tika sagatavots miljoniem ukraiņu speciālistu, kuri papildināja funkcionālās elites, tai skaitā arī padomju nomenklatūras, rindas un valsts drošības orgānu personālu.

Šajā saistībā, atbildot uz jautājumu, vai Ukrainā ir nepieciešams okupācijas muzejs, 2007. gadā es citēju kādu intelīgences pārstāvi, kurš bija teicis: “Gadījās tā, ka okupanta zābaks piederēja okupētajiem.”⁴ No tā izriet pamatjautājums: kurš tad īsti ir “okupants”? Protams, ja runājam par Ļeņinu, Staļinu un dažādiem Kremļa iesūtītajiem cilvēkiem Ukrainā un par politiskajiem inkvizitoriem kā Pāvels Postiševs (*Павел Постышев*), Lācars Kaganovičs (*Лазарь Каганович*), atbilde ir skaidra. Bet vai var par “okupantiem” nosaukt nevis eseri Mihailu Muravjovu (*Михаил Муравьев*), kurš 1918. gadā patiešām uz laiku okupēja Ukrainu, bet, piemēram, Vladimīru Zatonski (*Володимир Затонський*), Aleksandru Šumski (*Александр Шумский*), Vlasu Čubarju (*Влас Чубар*), Vasīliju Šahraju (*Василь Шахрай*), Afanasiju Ļubčenko (*Афанасій Любченко*), Nikolaju Skripņiku (*Микола Скрипник*), Vasīliju Boženko (*Василий Боженко*), Juriju Kocjubinski (*Юрій Коцюбинський*), Sidoru Kovpaku (*Сидір Ковпак*), Demjanu Korotčenko (*Дем'ян Коротченко*), Alekseju Kiričenko (*Олексій Кириченко*), Nikiforu Kalčenko (*Никифор Кальченко*), Aleksandru Ļaško (*Олександр Ляшко*), Pjotru Šeļestu (*Петро Шелест*), Vladimīru Ivaško (*Владимир Ивашко*) un pat Vladimīru Ščerbički (*Владимир Щербицкий*)? Bijušie ukraiņu eseri Šumskis un Ļubčenko, darbodamies komunistiskajās struktūrās, tiecās realizēt savu Ukrainas modeli. Pirmais no viņiem tika represēts un slepeni nogalināts 1946. gadā, bet otrs – nošāvēs 1937. gadā. Skripņiks un Šeļests, abi ortodoksāli boļševiki, tika apsūdzēti “nacionālistmā”. Pirmais no viņiem – izglītības tautas komisārs – 1933. gada jūlijā nošāvēs savā darba kabinetā; Šeļests bija Ukrainas komunistu vadītājs laikā no 1963. līdz 1972. gadam, 1972. gadā viņš tika nosūtīts uz Maskavu, bet pēc tam aizsūtīts pensijā tikai par to, ka pauda simpātijas pret ukraiņu tradīcijām un valodu un pieprasīja cienīt Ukrainas kā savienotās republikas statusu.

Es minēju tikai dažus piemērus. Šo uzskaitījumu varētu turpināt, turklāt šajā sarakstā būtu ukraiņi, kas ir darbojušies (ļoti augstos un ne tik augstos amatos) ne tikai partijas un valsts pārvaldes struktūrās, bet arī drošības un iekšlietu orgānos un armijā. Šādus piemērus ne saskaitīt. Un vai visi šie cilvēki ir “okupanti”? Izrādās, ka mēs bijām mūsu pašu tautiešu “okupēti”? Interesanta “okupācija”, ja “okupē” paši vietējie.

Tur jau tā lieta, ka idejas par sociālo taisnīgumu un alternatīva, t. i., pro-komunistiska, Ukrainas valstiskuma izveidošanu ne vienmēr atnesa ļeņinieši–stāļinieši uz durkļa asmens. Šeit, Ukrainā, bija cilvēki, kuri bija pārliecināti, ka Ukrainas Tautas Republikas modelis neatbilst visas sabiedrības interesēm. Un tādas pretīgas tendences kā UNP līderu savstarpējie strīdi un naidi, viņu nespēja kontrolēt situāciju (atcerēsimies ebreju grautiņus) un īstenot pieņemtos lēmumus un pat likumus – tas viss vienkārši grāva republikas autoritāti. Bolševistisko totalitārismu un brežņevisko “bezasiņu” autoritārismu Ukrainā nostiprināja ne tikai “no centra” iesūtītie, bet arī paši ukraiņi. Tā ir nepatīkama problēma, kas īsti pat nav izpētīta, bet jau tiek ignorēta.

Šos “autohtonos” darbiniekus nevajag ne attaisnot, ne mazgāt baltus. Taču viņus vajag atcerēties, nevis ignorēt. Tad – lai nesētu jaunas pretstāvēšanas sēklas – mēs saskatīsim loģiku tajā tālajā asiņainajā vēsturiskajā pretstāvēšanā, kurā Ukraina tika ierauta 1917.–1920. gadā. Tad mēs iemācīsimies nevienkāršot skatījumu uz pagātni, kam Ukrainas centrālajā un austrumu daļā (atšķirībā no, piemēram, Baltijas, Gruzijas un pat Ukrainas rietumu daļas) bija sava specifika.

Golodomors, holokausts, OUN un UPA

Tāda pati specifika piemīt tām parādībām, par kurām Ukrainas 20. gadsimta trīsdesmito un četrdesmito gadu vēstures kontekstā visbiežāk tika runāts un rakstīts tieši pēdējos gados. Runa ir par golodomoru (*Голодомор*), t. i., par ukraiņu iznīcināšanu ar bada palīdzību 1932.–1933. gadā un par ebreju masu iznīcināšanu Otrā pasaules kara laikā. Padomju laikā pilnībā saprotamu iemeslu dēļ abām šīm problēmām netika pievērsta uzmanība.

Taču abos gadījumos es gribu vērst uzmanību uz pašu ukraiņu lomu. Par golodomoru, tāpat arī par holokaustu ir rakstīts ļoti daudz. Taču attiecībā uz pirmo no tiem ir ārkārtīgi maz publikāciju par to, kāda loma tajā bija pašiem ukraiņiem, kuri darbojās un ieņēma vadošus amatus partijas orgānos un Valsts politpārvaldē (ГПУ), kā arī struktūrās, kas bada tragēdijas laikā atņēma iedzīvotājiem pēdējo maizi un pārtiku. Protams, starp tiem, kuri pieņēma principiālus lēmumus par represīvām akcijām, ukraiņu skaits bija niecīgs, taču viņi tur bija.

Otrajā kontekstā ukraiņi diezgan bieži tiek minēti kā noziegumu pret ebrejiem līdz autori. Šeit ir vietā atcerēties, ka Hitlera iebrukuma priekšvakarā Ukrainā bija vairāk

nekā 30 miljonu iedzīvotāju. Sarkanās armijas rindās karoja vairāk nekā pieci miljoni ukraiņu. Pēc speciālistu domām, ar nacistiem sadarbojās un “ebreju jautājuma galīgajā atrisināšanā” viņiem palīdzēja aptuveni 11 000 Ukrainas cilvēku.⁵

Teiktais jau uzreiz dod pamatu secināt – nevajag vienkārši nepārtraukti atkārtot “golodomors” un “holokausts”. Ir jāizpēta katrs konkrēts noziegums katrā konkrētā vietā un jānoskaidro tā izpildītāju vārdi.

Tas Ukrainai ir nozīmīgs secinājums, jo pēdējos gados priekšplānā ir izvirzījusies vēl kāda tēma. Tā ir kādreiz aizliegtā vai vienpusīgi traktētā Ukrainas Nacionālistu organizācijas (OUN) un Ukrainas Sacelšanās armijas (UPA) darbības tēma.

Runājot par UPA, mēs nedrīkstam aizmirst, ka tā nebija klasiska armija. Pēc oficiāliem padomju datiem, UPA rindās bija līdz 100 tūkstošiem cilvēku. Taču šajā skaitā iekļauti tikai tie, kuri ir bijuši iesaistīti UPA struktūrās, bet ne tie, kuri organizācijā darbojās tikai kādu īsu brīdi. Sākot ar 1947. gadu, UPA diez vai vispār vajadzētu dēvēt par “armiju”, jo šī struktūra tika radikāli pārveidota; šajā laikā drīzāk tā būtu jāuzskata par bruņotu nacionālistisku pagrīdi.

Nav šaubu, ka tā bija pretošanās kustība, kuras mērķis bija totalitārisma iznīdēšana tā nacistiskajā un padomju veidolā un neatkarīgas Ukrainas valsts izveide. Taču šā spēka diskreditācijai PSRS tika iedarbināts spēcīgs propagandas mehānisms. Ukraiņu nacionālisti un UPA dalībnieki tika attēloti kā kolaboranti un sadisti. Taču, ja runājam par sadarbību ar nacistiem, jārunā par konkrētiem, pārbaudītiem faktiem, nevis vispārīgi. Tāpat arī, ja runājam par UPA paveiktajiem noziegumiem, jārunā konkrēti, jo Ukrainā ir publicēti dokumenti, kas atklāj, ka NKVD/NKGB specgrupas uzdevās par UPA vienībām.

Ukrainā pēdējo gadu laikā ir publicēts arī ne mazums dokumentu par OUN un UPA darbību, tiek izdota sērija ukraiņu valodā *UPA hronika (Лімонос УПА)*. Tomēr šī tēma joprojām ir asas polemikas un publicistisku diskusiju objekts. Tas lielā mērā notiek tāpēc, ka vēsturē iejaucas politika.

Prezidents Viktors Juščenko veicināja spēcīgu ar golodomoru saistītu kampaņu, tika sagatavots neveiksmīgs likumprojekts, kurš par golodomora noliegšanu vai par kritiskiem izteikumiem šajā sakarā paredzēja nāves sodu. Juščenko piešķīra Ukrainas Varoņa nosaukumu UPA virspavēlniekam Romānam Šuhevičam (*Роман Шухевич*) un nesaprotamu iemeslu dēļ arī viņa dēlam Jurijam Šuhevičam (*Юрій Шухевич*), kas izraisīja neizpratni. Visbeidzot, Juščenko mēģināja panākt izlīgumu starp UPA un Sarkanās armijas veterāniem, taču drīz no šiem centieniem atteicās.

Visas šīs aktivitātes izraisīja histēriju komunistu un citu Juščenko nesimpatizējošu politisku spēku vidū; viņš tika apsūdzēts nacionālistu attaisnošanā un vēstures pārrakstīšanā. Bet Reģionu partija (*Партия Регионов*) virzīja likumprojektu par Ukrainas “pašas” vēstures rakstīšanu, pieaicinot šim mērķim “piemērotus vēsturniekus”. Nav grūti iedomāties, kāda būs šī vēsture.

Noslēgumā vēlos uzsvērt, ka padomju perioda vēstures nacionalizācijas process mūsdienu Ukrainā nav vienkāršs. No vienas puses, šajā procesā valda brīvība un valsts struktūras neiejaucas. No otras puses, šo procesu ievērojami sarežģī tas, ka Ukrainas vēstures apziņa joprojām ir sašķelta un tuvākajā laikā nav cerību uz radikālām šīs situācijas izmaiņām.

Atsauces un komentāri

- ¹ Грицак Ярослав. Як викладати історію України після 1991 року? // Українська історична дидактика: Міжнародний діалог. Фахівці різних країн про сучасні українські підручники з історії. – Київ: Генеза, 2000, с. 65.
- ² Фомин Анатолий. Украина меняет героев. // Свободная мысль, 2008, # 11, с. 121–122. (“Развал Советского Союза положил начало... периоду, главную особенность которого составляет отказ от антифашистской традиции отечественной историографии войны с потугами реабилитировать фашизм. В ряде стран переписка истории войны в профашистском духе осуществляется при поддержке и участии государственных институтов. К их числу относятся страны Балтии и примкнувшая к ним Украина.”).
- ³ Turpat, 128.–129. lpp.
- ⁴ “Сапог оккупанта, случалось, принадлежал оккупированным”.
- ⁵ Sk.: Подольский Анатолий. Проблема коллаборации на Украине в период Холокоста: некоторые аспекты исследования и историографии. // Друга світова війна і доля народів України. – Київ, “Зовнішторгвидав”, 2007, с. 385.

Aivars Stranga

Komentārs

Daži vārdi par kolektīvo atmiņu Eiropā. Avišai Margalits (*Avishai Margalit*) savā ievērojamajā darbā *The Ethics of Memory*¹ raksta, ka kopīga atmiņa (*shared memory*) var veicināt kopīgas sabiedrības (*shared community*) veidošanos, savukārt šai *shared community* var būt kopīgas solidaritātes jūtas (*sense of solidarity*), kas var pat radīt priekšstatus par nepieciešamību rūpēties par šīs sabiedrības locekļiem. Solidaritāte un rūpes citam par citu, kolektīva atbildība, kopēja sabiedrība ar kolektīvu atmiņu (atmiņas – solidaritāte – rūpes citam par citu) – tas ir ļoti pievilcīgs, lai arī vārda labākajā nozīmē diezgan ideālistisks, koncepts. Īpaši mums, baltiešiem, kuri nereti joprojām jūtas nedroši, pat būdami Eiropas Savienībā un NATO.

Kā radīt šo kopējo atmiņu? Skaidrs, ka atmiņa nav kaut kas pats par sevi dots, “objektīvs”. Atmiņa ir apzinātas darbības rezultāts, tai skaitā – arī Eiropas institūciju, ieskaitot Eiropas

Parlamenta, darbības rezultāts, piemēram, nosakot Eiropai kopējās jaunās piemiņas dienas. Tāda ir 23. augusts, kurš piemin komunistu un nacistu sazvērestību ne tikai pret sešām konkrētām Eiropas valstīm (Poliju, Lietuvu, Latviju, Igauniju, Somiju, Rumāniju), bet sazvērestību pret mieru kopumā. Piemiņas dienas, piemiņas pasākumi, memoriāli, muzeji un tamlīdzīgi – tas viss ir apzināti veidotas piemiņas politikas sastāvdaļa. Kā labi zināms, kopīgu atmiņu nereti daudz sekmīgāk veido nevis politiķi vai akadēmiķi, bet mākslas darbi (tiesa, ja vēsturnieki ir apveltīti ar izcilu stāstnieka talantu, viņu darbi var kļūt gandrīz tikpat populāri un ietekmīgi kā mākslas darbi – kā piemēru var minēt Normana Deivisa (*Norman Davies*) grāmatu *Europe. A History*). Eiropas Parlaments kā institūcija patiešām darītu labu darbu, ja veicinātu, lai, piemēram, skolās būtu pieejamas vismaz divas filmas, kuras var veicināt kopējas atmiņas veidošanu spēcīgāk nekā daudzas konferences. Viena no tām, protams, ir Andžeja Vajdas (*Andrzej Wajda*) *Katina*, kā arī jaunā režisora Edvīna Šnores – gan ne Vajdas līmeņa – *Padomju stāsts*.

Būtisks ir jautājums, ko iekļaut kopējās atmiņas minimumā. Šāds minimums patiešām ir nepieciešams, jo pārāk pārslogota atmiņa vienkārši "nedarbosies", tā nekļūs par īsti kolektīvu atmiņu. "Minimuma" radīšana ir arī viens no Eiropas institūciju apzinātas darbības uzdevumiem. "Minimumā" obligāti ir iekļaujami divi lielākie 20. gadsimta apzināti plānotie noziegumi – genocīdi: holokausts, kurš jau ir kļuvis gan par atmiņas kopuma, gan par tās minimuma neatņemamu sastāvdaļu, gan golodomors – apzināti izraisītais politiskais bads Ukrainā, kas 1932.–1933. gadā paņēma varbūt pat pāri par trim miljoniem upuru.² Lēmumi, kas tika pieņemti Maskavā 1932. gada oktobrī–decembrī par bada izraisīšanu, būtu jāstudē Eiropas universitātēs, tāpat kā mēs studējam nacistiskās Vācijas lēmumus par holokaustu (piemēram, Vanzē (*Wannsee*) konferenci). Kopējās atmiņas minimumā savai vietai jābūt arī diviem citiem lielākajiem 20. gadsimta noziegumiem – armēņu iznīcināšanai Otomaņu Turcijā 1915. gadā un 1937. gada lielajam teroram PSRS.

Taču – vai kopējo atmiņu drīkst veidot tikai kā atmiņu par briesmīgiem noziegumiem, genocīdu? Par to jāšaubās. Kopējā atmiņa darbosies daudz veiksmīgāk, ja tajā būs vieta, piemēram, atmiņai par Austrumeiropas tautu kultūru, mākslu kā neatņemamu Eiropas vēstures sastāvdaļu. Vai dažādi avangarda strāvājumi Eiropas mākslā savu pirmo izpausmi nerada tieši Austrumeiropā? Poļu–lietuviešu gleznotājs un komponists Mikalojs Konstantīns Čurļonis (*Mikalojus Konstantinas Čiurlionis*, 1875–1911) te būtu pieminams kā viens no pirmajiem, un viņam noteikti ir jāatrodas kolektīvās atmiņas minimumā.

Nobeigumā daži vārdi par pretrunīgajām attiecībām starp vēsturi (to, kas ir noticis), atmiņu (to, ko mēs atceramies no notikušā) un to, ko mēs vēlamies aizmirst. Par to, cik svarīga nāciju dzīvē ir apzināta aizmīšana (*oublier*), jau 19. gadsimta 80. gados runāja un rakstīja Ernests Renāns (*Ernest Renan*), it sevišķi savā slavenajā lekcijā Sorbonas universitātē 1882. gada 11. martā "Kas ir nācija?" ("*Qu'est-ce qu'une nation?*"). Atmiņu politiku viņš apzīmēja kā apzinātu (t. sk. – valstisku institūciju) darbību par labu tam, lai kaut ko atcerētos un neļautu aizmirst vai lai kaut ko neatcerētos. Tas, ka golodomors vai

Baltijas valstu okupācija 1940. gadā – kā Molotova–Ribentropa pakta rezultāts – šobrīd sāk ieņemt savu vietu eiropiešu kolektīvajā atmiņā, ir reti labvēlīgs visu triju minēto sastāvdaļu – vēstures, atmiņas, atmiņu politikas – savstarpējās mijiedarbības rezultāts. Taču reti kurā konferencē mēs pieminam Baltkrieviju, kuras vēsture, īpaši nacistu okupācija no 1941. līdz 1944. gadam, ir bijusi vienkārša baisma.³ Taču tā noteikti vēl nav iesakņojusies Eiropas kopējā atmiņā, nemaz nerunājot par to, ka tā nav kļuvusi par Eiropas institūciju atmiņu politikas sastāvdaļu. Tas, ka Baltkrievija nav ES valstu saimē, varbūt pat uzliek mums lielākus pienākumus neaizmirst baltkrievu vēsturi.

Atsauces un komentāri

¹ Cambridge MA, 2002.

² Kā to ir pamatoti atzīmējis Timotijs Snaiders, sliktu pakalpojumu golodomora – tāpat kā jebkura cita masu nozieguma – piemiņai nodara pārspīlējumi, piemēram, Ukrainas prezidenta V. Juščenko paziņojums, ka golodomora upuru skaits ir 10 miljoni (!). Pārspīlējumi var radīt tikai neticību pašam genocīda faktam. Snyder Timothy. *Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin*. – New York, 2010, 404. lpp.

³ Timotijs Snaiders to ir pat nosaucis par visbriesmīgāko vietu uz pasaules šajos gados, kad katrs piektais civiliedzīvotājs aizgāja bojā. – Turpat.

How to “Nationalize” the Soviet Period in the History of Ukraine?

Summary

Professor Jurii Shapoval addresses the problem of creating a national history in post-Soviet Ukraine. It has been a topic of broad public discussion and even dissention ever since in August 1991 it became clear that the previous histories are untenable and that any new national history had to be “revisionist.”

Though not all new histories were “revisionist,” Ukrainian history writing during this period has been dynamic and has produced not only original research but also a large number of textbooks for schools. These, however, have revealed two problems: many textbooks followed a Soviet canonical syndrome of a confrontational history, and they failed to consolidate Ukrainian citizens on the basis of history. The latter is explained by the long periods when various parts of Ukraine were under different jurisdictions and developed their own historical consciousness, including their own perspectives even on potentially unifying historical personalities. The two major historical narratives of Ukraine differ in major points, one stressing the Ukrainian nativist line, the other – the close

connections of Ukraine and Russia. In the absence of an integrating state ideology, interpretations differ widely.

Coming to terms with the Communist past has been controversial. Simple anti-Communism, chosen by many historians, has been countered by a discourse that glorifies the Soviet past to the point of claiming that Fascism is being reborn in present-day Ukraine. This polarization among historians leads to a polarized historical perception in the population. It is further exacerbated by an ethnocentric approach to the past.

The historical splits become visible when toponymy is considered. Post-Soviet Ukrainization of place names has been strongest in the West, but was almost non-existent in the East, where many Soviet monuments and street names were left standing. The situation is mixed in Kiev: some streets there still have parallel names, and the renaming of Lenin Street was a contentious matter. All this underscores the need for developing an official policy of memory by taking into account the views of professional historians. The lack of such a policy has led to excesses.

In questions of “occupation,” one encounters several stumbling blocks. It must not be forgotten that, as Soviet Ukraine, the country developed its statehood and regained its historical territories. Despite the Communist Party’s anti-nationalistic policies, Ukrainians had a chance to develop their language and culture. In the course of Soviet industrialization many Ukrainians became specialists, who at the same time augmented the ranks of Soviet *nomenklatura*. Thus it is impossible to count all of the prominent Ukrainians in the Communist Party, in state government, in the interior and the security apparatus, in the army. Both Bolshevik totalitarianism and Brezhnev’s authoritarianism were to a great extent secured by Ukrainians themselves and not by “occupants.” If that term is applied, Ukraine was “occupied” by Ukrainians.

The role of Ukrainians in the two recently studied and discussed major crimes of Holodomor and Holocaust, which were not a topic of discussion during the Soviet era, has likewise not been researched in sufficient detail. Though the number of Ukrainians who made the important decisions to starve Ukrainians in the Holodomor was relatively small, they were involved. Ukrainians are not infrequently mentioned as co-authors of the crimes against the Jews, but the relative numbers must not be forgotten. It is estimated that some 11,000 Ukrainians out of 30 million were active Nazi collaborators in the “Final Solution.” It is evident that it is necessary to research concrete crimes in concrete places and to name specific names rather than deal with them in general.

This is also necessary in the case of the formerly forbidden topic Organization of Ukrainian Nationalists (OUN) and the Ukrainian Insurgent Army (UPA). It was, doubtless, a resistance movement that opposed both the Nazi and Soviet totalitarianism and wanted to establish an independent Ukrainian state. It is known that a strong Soviet propaganda apparatus was used to discredit them and portray them as pro-Nazis and sadists. It is also documented that special Soviet NKVD/NKGB units posed as UPA partisans. Therefore it

is necessary to investigate the alleged crimes by the nationalists on the basis of concrete facts. The introduction of politics in these matters has exacerbated the polarized debates. Former President Yushchenko's activities to give special recognition to Holodomor and to rehabilitate the UPA called forth a sharp reaction of the communists and other opponents, accusing him of rewriting history. On the other hand, the opposition Party of the Regions has been advancing a law about writing a Ukrainian history with the help of "suitable historians."

Professor Aivars Stranga's comments are directed at collective memory in Europe. Proceeding from Avishai Margalit's ideas about shared memory and shared community, he asks how such shared memory can be created. Memory is the result of a conscious effort. In the case of common European memory it also means the action of European institutions, such as the European Parliament's decision to designate 23 August as the European Day of Remembrance for Victims of Stalinism and Nazism. Shared memory can be also be effectively created by well-written histories, such as Norman Davies's *Europe. A History*, or works of art, such as Andrzej Wajda's film *Katyn*.

European institutions should also consciously develop a "minimum" of shared memory, for an overloaded memory will not function. Both the Ukrainian Holodomor and the Jewish Holocaust must be part of the minimum. The Armenian genocide and the Great Terror in the Soviet Union should have a place in it as well. However, a shared memory must not only consist of horrible crimes; it must also include positive cultural achievements as inseparable parts of European history, such as the early avant-garde work of Mikalojus Konstantinas Čiurlionis.

Citing Ernest Renan's conclusion that conscious forgetting is as important for shaping a nation's collective memory, Stranga pleads for not forgetting Belarus and its most tragic history in 1941–1944, which up to now has not yet become part of common European memory.

Pjotrs Madajčiks (Piotr Madajczyk)

Okupācija: vēsture un vēstures uztvere Polijā

Iesākumā īsa pamatinformācija par okupācijas, kolaborācijas un pretošanās vēsturi Polijā. Šī problēma kļuva nozīmīga pēc Pirmā pasaules kara, t. i., kopš mūsdienīgas, neatkarīgas nācijas valsts rašanās. Mēs esam pieredzējuši interesantas diskusijas par Polijas sabiedrības attieksmi pret Vāciju, Krieviju un Austroungāriju līdz 1918. gadam. Tas bija sadalītās Polijas laiks – 18. gada beigās šīs trīs minētās valstis bija savā starpā sadalījušas Polijas valsti. Tomēr šīs diskusijas skar arī citas mūs interesējošas problēmas.¹

Otrā pasaules kara laikā Polija piedzīvoja agresiju un okupāciju galvenokārt no divu valstu – Vācijas un Padomju Savienības – puses. “Galvenokārt” es saku tāpēc, ka Polijai bija arī divas mazāka mēroga problēmas – ar Slovēkiju un Lietuvu. No šīm divām nozīmīgākā ir Polijas–Lietuvas problēma saistībā ar īslaicīgo Viļņas reģiona okupāciju 1939./40. gadā. Es nevēlos šeit runāt par Polijas–Lietuvas domstarpībām – par to, vai tā bija vai nebija okupācija (Lietuva nebija atzinusi Viļņas reģiona pievienošanu Polijai 1922. gadā). Poļu izcelsmes iedzīvotāji to uztvēra kā okupāciju, un viņi bija etniskais vairākums šajā reģionā.² Tā bija īslaicīga okupācija (no 1939. gada 26. oktobra līdz 1940. gada 15. jūnijam), un tās laikā poļu sabiedrība ļoti vienoti nostājās pret Lietuvas varas institūcijām. Lietuvas rīcībā bija pārāk maz laika, lai mēģinātu dabūt savā pusē atsevišķas poļu grupas, iesaistot tās kolaborācijā. Tādējādi šajā kontekstā poļu vēsturiskajā atmiņā dalījums ir ļoti skaidrs: Lietuvas veiktā okupācija, aktīva un pasīva poļu pretošanās. Daudzās publikācijās un sabiedriskās diskusijās ir pausta ļoti līdzīga nostāja: tā bija okupācija, tas bija nepareizs un netaisnīgs solis, taču tā bija labāka par vācu vai padomju okupāciju un nav ar tām salīdzināma.

1939. gada 1. septembrī Polija piedzīvoja vācu un 17. septembrī – padomju agresiju. Poļu vēsturiskajā atmiņā ar 23. augustu datētais un 24. augustā Maskavā parakstītais Molotova–Ribentropa pakts ir vissvarīgākais nesenās vēstures atmiņu objekts līdzās 1945. gada Jaltas konferencei, Katiņas slaktiņam, 1944. gada Monte Kazino (*Monte Cassino*) ieņemšanas kaujai Itālijā, kur krita daudzi poļu karavīri, un 1944. gada Varšavas sacelšanās cīņām Varšavā.

Abu šo totalitāro lielvaru okupācijas politika daudzējādā ziņā bija ļoti līdzīga, taču atsevišķos nozīmīgos aspektos tā atšķīrās.³ Gan Maskava, gan Berlīne izmainīja savu okupēto zemju teritoriālo un iedzīvotāju struktūru. Vācija Polijas rietumu daļu pievienoja Trešajam reiham, bet atlikušajā teritorijā izveidoja vācu pārvaldītu ģenerālgubernatūru (*Generalgouvernement*). Padomju Savienība anektēja Polijas austrumu daļu. Vācijas lēmums formāli bija vienpusējs uzvarētāja lēmums. Padomju Savienība centās aneksiju veikt tā, lai tā izskatītos pēc okupēto teritoriju iedzīvotāju brīvprātīgas pievienošanās. Faktiski Vācijas un Padomju Savienības lēmumi bija ļoti līdzīgi, jo tās bija totalitāras valstis, kas nepieņēma iedzīvotāju brīvu izvēli, bet gan uzspieda viņiem savu gribu ar ārkārtīgi spēcīga terora palīdzību.

Maskava savā rīkotajā plebiscītā izmantoja pastāvošās problēmas poļu un nacionālo minoritāšu starpā Polijas austrumu reģionos, līdzīgi kā nacistiskā Vācija citās zemēs izmantoja vācu minoritātes. Šai Padomju Savienības piekoptajai etniskās kūdišanas politikai bija nozīmīgas sekas – daudzi poļi apsūdzēja šīs minoritātes (ukraiņus, ebrejus, baltkrievus) valsts nodevībā un kolaborācijā ar padomju okupantiem.

Abas totalitārās valstis pielietoja vienādus terora instrumentus: masu nāves sodus, koncentrācijas nometnes, iedzīvotāju masveida deportācijas un piespiedu darbu. Arī dzīves apstākļi abu okupāciju apstākļos bija līdzīgi: valdīja bads un nabadzība. Vācu okupācijas terors pirmām kārtām vērsās pret poļu sabiedrības augšslāni, pēc tam (sākot ar 1940. gadu) arvien spēcīgāk un virzoties uz “galīgo risinājumu” – pret ebrejiem. Padomju okupētajās teritorijās situācija bija sarežģītāka. Padomju politikā apvienojās šķiru un etniskie aspekti, tiecoties uz poļu, ebreju vai ukraiņu izcelsmes “šķiras ienaidnieka” iznīcināšanu. Poļu gadījumā šī politika bija vērsta uz Polijas valsts politisko un sociālo struktūru sagraušanu (līdzīgi tas bija Baltijas valstīs). Katiņa – Padomju Savienības veiktā poļu virsnieku slepkavība – ir jāskata tieši šajā kontekstā. Mērķis bija nevis iznīcināt poļu nāciju, bet likvidēt poļu sabiedrības augšslāni (virsniekus, valsts ierēdniecību, zinātniekus) un pārējos poļus asimilēt daudz nacionālajā Padomju impērijā. Vācu terors skāra apmēram 10 miljonus Polijas pilsoņu, bet padomju terors – aptuveni 1,8 miljonus.⁴

Politiskā situācija Polijā līdz pat 1989. gadam nepieļāva brīvu diskusiju par vēsturi. Tomēr 1989. gads poļu vēsturiskajā atmiņā neiezīmēja būtiskas pārmaiņas. Pārmaiņas bija sākušās jau daudz agrāk. 20. gadsimta beigās (1992. gadā veiktā aptaujā) vairākums poļu (79%) uzskatīja, ka 1939. gadā padomju politikas galvenais mērķis bija Polijas austrumu teritorijas iekarošana. Līdzīgs skaits poļu (67%) vācu un padomju okupācijas vērtēja kā “ļoti līdzīgas” jeb, precīzāk sakot, “vienlīdz šaušalīgas”. 21% aptaujāto uzskatīja, ka padomju varas pārvaldītajās teritorijās dzīves apstākļi bija grūtāki nekā vācu pakļautībā (6% bija pretējos uzskatos). Vairākums tomēr domāja, ka apstākļi bija ļoti līdzīgi. Vienlīdz liels aptaujāto īpatsvars (15%) uzskatīja, ka ļaunāks

bija attiecīgi vācu vai padomju terors, bet vairākums abus terorus vērtēja kā līdzīgus. Vēstures uztvere pa to laiku nav mainījusies.

Priekšstats par vācu un padomju okupāciju līdzību tomēr pilnībā neatbilst vēsturiskajai patiesībai. Abu valstu politika bija noziedzīga, un kara sākumposmā prasīja līdzīgu upuru skaitu. Taču vēlāk Vācijas politika kļuva radikālāka. Vācijas politika kopumā izraisīja daudz vairāk cilvēku bojāeju. Ilgu laiku precīzs padomju un vācu okupācijā bojā gājušo skaits nebija zināms. 2009. gada augustā tika apkopoti precīzāki dati par upuru skaitu Polijā:

- vācu okupācija prasīja 5,47–5,67 miljonu Polijas pilsoņu, ieskaitot 3 miljonu ebreju izcelsmes iedzīvotāju, dzīvības;
- padomju okupācijas dēļ bojā gāja līdz 150 tūkstošiem Polijas pilsoņu.⁵

Atšķirība ir acīmredzama. Vācu okupācijas mērķis bija “zemākas kategorijas cilvēku” (*Untermenschen*) iznīcināšana: īstermiņā šī politika bija vērstā pret ebrejiem, ilgtermiņā – pret poļiem (pret poļiem vērstā politika netika līdz galam izstrādāta). Šī atšķirība atklājas jaunākajās sabiedriskās domas aptaujās. 2009. gada augustā respondentiem tika vaicāts, kurš viņu ģimenes loceklis gāja bojā Otrā pasaules karā: 18% minēto upuru bija krituši cīņā pret vāciešiem 1939. gada septembrī, 22% – cīņā pret vāciešiem pēc 1939. gada septembra, 20% – partizānu karā pret vāciešiem, 18% – vācu terora dēļ, 12% mira no slimībām un bada, 11% minēto upuru nogalināja padomju terors, bet 5% – ukraiņu terors.⁶

Poļu vēsturiskajā atmiņā ļoti spēcīgs ir stereotips par “Poliju kā valsti bez kolaborantiem”. Vācu politika nedeļa iespēju kolaborācijai no poļu puses. Vācu terors poļos ļoti strauji iznīdēja gatavību politiskai kolaborācijai. Polijā ir notikušas tikai dažas politiski nenozīmīgas tiesas prāvas saistībā ar kolaborāciju ar vācu varas iestādēm.⁷ Pretrunīgāks ir jautājums par dažu Polijas pilsoņu grupu kolaborāciju ar mērķi gūt materiālu labumu, īpaši uz ebreju īpašuma rēķina. Atsevišķi Polijas pilsoņi arī izmantoja vācu varas iestādes, lai risinātu personiskas dabas konfliktus, ziņojot par konflikta pretējo pusi gestapo.

Maskava ļoti drīz centās “šķiras ienaidnieku” (politiķu, amatpersonu, armijas un policijas virsnieku, zemes īpašnieku, rūpnieku) iznīcināšanu iekļaut valsts nodevības un kolaborācijas kontekstā. Apsūdzības “valsts nodevībā” tika vērstas pret Polijas pilsoņiem, kuri tika šantažēti vai neatzina padomju valsts intereses. Padomju varai tomēr svarīgāk bija iegūt atsevišķu Polijas pilsoņu aprindu atbalstu un panākt viņu kolaborāciju.

Interesants piemērs, kas ļauj salīdzināt padomju un vācu varas politiku, ir Ļvovas situācija pretstatā Krakovai. 1939. gada 6. novembrī vācieši arestēja Krakovas universitātes mācībspēkus un ieslodzīja viņus Saksenhauzenes koncentrācijas nometnē. Vācu okupanti tiecās iznīcināt poļu kultūru, slēdzot augstskolas, muzejus,

bibliotēkas, teātrus un koncertzāles. Padomju vara Ļvovā savukārt ļāva universitātei turpināt mācības, rakstniekiem, tādiem kā Tadeušs Bojs Zeļenskis (*Tadeusz Boy-Zeleński*), deva iespēju turpināt rakstīt un uzsvēra savu cieņu pret poļu kultūru.⁸ Vācieši iznīcināja visievērojamākā poļu dzejnieka Ādama Mickēviča (*Adam Mickiewicz*) pieminekļus Krakovā un Poznaņā. Padomju vara tai pašā laikā rīkoja Mickēviča piemiņas nedēļu. Tomēr vienlaikus daudzi “nodevēģi” Polijas pilsoņi tika sodīti ar nāvi, nosūtīti uz koncentrācijas nometnēm vai izsūtīti uz Padomju Savienības austrumu vai dienvidu apgabaliem.

Te jāatzīmē Polijas sabiedrisko un zinātnisko diskusiju vājā vieta. Tā ir “nodevības” un “kolaborācijas” diferenciācijas problēma. Šiem abiem vārdiem poļu valodā ir ļoti līdzīga, iespējams, pat vienāda nozīme. Attiecībā uz vācu okupāciju šī problēma nav aktuāla. Šai kontekstā pastāv tikai ikdienas kolaborācijas jautājums (piemēram, ģenerālgubernatūrā) no Polijas pašvaldību puses. Taču tā nebija politiskā kolaborācija. Kopumā pastāv skaidrs dalījums starp “okupantiem”, “nodevēģiem” un “pretošanās kustību”. Padomju okupācijas zonā situācija bija atšķirīga. Atsevišķi poļi uzskatīja, ka sadarbība ar padomju varu ir Polijas interesēs. Citiem vissvarīgākais aspekts bija atšķirība starp padomju un vācu okupāciju. Aleksandrs Vats (*Aleksander Wat*) šo laiku un rakstnieku tikšanos Ļvovā atceras ar šādiem vārdiem: “Nacionālā vienotība. Tajā pusē ir vācieši, uzlidojumi, iznīcība, šeit mēs varam dzīvot, vērtēt padomju dzīves īstenību, justies drošībā...”⁹

1939. gada beigās Staļins izlēma, ka Polijas valsts ir pilnībā jāiznīcina, un savā politikā nosvērās par labu ukraiņiem un baltkrievi. Kāds vācu diplomāts rakstīja: “Staļins izteicās, ka galīgajā Polijas jautājuma risinājumā esot jāizvairās no visa, kas nākotnē varētu radīt nesaskaņas starp Vāciju un Padomju Savienību. No šīs perspektīvas neatkarīgas atlikušās Polijas daļas atstāšana viņam liekoties maldīga.”¹⁰ Šī politika piedzīvoja pirmās izmaiņas 1940. gada sākumā un vēlāk, pēc Francijas sakāves (1940. gada vasarā), mainījās atkal.

Polijas vēsturiskās atmiņas kontekstā padomju politika joprojām ir smaga problēma. Arī Polijas valsts institūcijām Otrā pasaules kara laikā bija problēmas ar padomju okupāciju. Rekomendācijās attiecībās ar okupantiem balstīties uz patriotismu dažreiz ir minēti divi okupanti, bet dažreiz – tikai vācu okupants. Nosacījumi, kas patriotiski noskaņotiem poļiem bija jāievēro vācu un padomju okupācijas apstākļos, atšķīrās. Daži vēsturnieki padomju okupāciju Polijā salīdzina ar vācu okupāciju Francijā¹¹. Diskusijas par to joprojām turpinās. Pēc 1989. gada notikušajās diskusijās ar padomju politiku saistītos cilvēkus sabiedriskā doma bieži vien vērtē kā nodevēģus.

Vēstures diskusijās īpaša problēma ir poļu komunisti. Laikā no 1939. gada septembra līdz Vācijas iebrukumam Padomju Savienībā 1941. gadā viņi galvenokārt atbalstīja padomju politiku un izvairījās no konfrontācijas ar vācu okupantiem. Pēc

1941. gada jūnija viņi aktīvi iesaistījās cīņā pret vācu okupantiem, taču piekrita padomju interešu likšanai pirmajā vietā. Sabiedriskajās diskusijās un – mazākā mērā – zinātniskajā polemikā vērojama izteikta tendence uzlūkot viņus kā nodevējus. Ļoti labs piemērs tam ir Pjotra Gontarčika (*Piotr Gontarczyk*) grāmata *Polska Partia Robotnicza. Droga do władzy 1941–1944* (Polijas Strādnieku partija. Ceļš uz varu, 1941–1944). Šajā grāmatā izdarīti šādi nozīmīgi secinājumi: 1) poļu komunisti rīkojās naidīgi pret nekomunistiskajām poļu pagrīdes organizācijām; 2) poļu komunisti pakļāvās Padomju Savienībai un lika tās intereses pirmajā vietā.

Tas ir saistīts ar jautājumu, kā vērtēt komunistiskās Polijas valdības kara noslēguma fāzē un pēckara periodā. Kā vērtēt tādu valsts formu un cilvēkus, kuri tajā aktīvi darbojās? Polijā 20. gadsimta pēdējā gadu desmitā par to ir notikušas diskusijas. Laikā no 1944. līdz 1947. gadam nepastāvēja neatkarīga Polijas valsts; faktiski tas bija otrs padomju okupācijas periods. Poļu komunistu nākšanai pie varas būtisks priekšnosacījums bija padomju militāro spēku un drošības policijas klātbūtne. Daži šo valsts formu ir nodēvējuši par “protektorātu” vai par “garnizonvalsti”. Poļu komunistu Edvards Očabs (*Edward Ochab*), kurš 1956. gadā uz īsu brīdi bija Polijas Strādnieku partijas pirmais sekretārs, kādā intervijā žurnālistei teica: “Meitiņ, ko gan tu saproti. Tā bija garnizonvalsts.”¹² Tas nozīmēja: mums nebija nekādas teikšanas, lēmumus pieņēma Padomju Savienība. Daži vēsturnieki runā par “satelītvalsti” vai velk paralēles ar Kongresa karalisti – kas tika izveidota pēc Napoleona sakāves 1815. gadā un ko pārvaldīja Krievijas cars. Visradikālākais savā vērtējumā ir Tomašs Štrembošs (*Tomasz Strzembosz*). Viņš periodu no 1944. līdz 1989. gadam apraksta kā “specifisku okupāciju” un visas sadarbības formas ar šo režīmu uzskata par “kolaborāciju”. Dažreiz tā bija politiskā kolaborācija, dažreiz – neizbēgama ikdienas kolaborācija.¹³ Lielākā Polijas sabiedriskās domas daļa šo radikālo vērtējumu neatbalsta. Polijas sabiedrībai tipiskāku viedokli pārstāv Kristīna Kerstena (*Krystyna Kersten*), kura specifisko situāciju apraksta šādi: Polija bija neatkarīga, taču ne suverēna valsts.¹⁴

Jaunākās Polijā izdotās vēstures grāmatas parasti saista vācu un padomju agresiju un abu šo totalitāro valstu veikto okupāciju.¹⁵ Lielākā Polijas sabiedrības daļa nepieskaita Poliju pie uzvarētājiem Otrajā pasaules karā. 2005. gadā veiktā sabiedriskās domas aptaujā tikai 27% respondentu piekrita apgalvojumam, ka Polija bija uzvarētājs šajā karā, 33% tam piekrita daļēji, 22% respondentu šo apgalvojumu noliedza, bet 18% nebija noteikta viedokļa.¹⁶ Bez tam 76% respondentu 17. septembrī gaidīja atvainošanos no premjerministra Putina.¹⁷

Atsauces un komentāri

- ¹ Polijā ir vērojama tendence jēdzienu “kolaborācija” attiecināt uz iepriekšējiem gadsimtiem, tostarp arī pielietot, analizējot Polijas sabiedrības attieksmi 19. gadsimtā.
- ² Polijā inkorporētajā Viļņas reģionā lietuviešu izcelsmes iedzīvotāju bija vairāk nekā 10%, Viļņas pilsētā 1916. gadā lietuviešu bija mazāk par 3%, vēlāk to īpatsvars kritās zem 1%.
- ³ Sk. Szarota Tomasz. Kollaboration mit deutschen und sowjetischen Besatzern aus polnischer Sicht – damals, gestern, heute, in: Joachim Tauber (Hrg.), “Kollaboration” in Nordosteuropa. Erscheinungsformen und Deutungen im 20. Jahrhundert. – Wiesbaden, 2006, S. 324–341.
- ⁴ Nowy bilans ofiar drugiej wojny. // Dziennik, 26.08.2009.
- ⁵ Nowy bilans ofiar drugiej wojny. // Dziennik, 26.08.2009.
- ⁶ Sondaż 2. Na frontach. W armiach. I w cywilu. // Gazeta Wyborcza, 21.08.2009, http://wyborcza.pl/1,75248,6948804,Na_frontach__W_armiach__I_w_cywilu.html
- ⁷ Sk. Szarota T. Kollaboration..., S. 331–333; Jerzy Kochanowski. “Selbst mit dem Teufel, Hauptsache in ein freies Polen”. War während des Zweiten Weltkrieges ein gemeinsames Vorgehen von Polen und Deutschen gegen UdSSR dankbar?, in: Tauber J. (Hrg.), “Kollaboration”... – S. 289–304.
- ⁸ Por. Madajczyk Cz., R. Torzecki. Świat kultury i nauki Lwowa (1936–1941), [w:] Kaźń profesorów lwowskich. Lipiec 1941, Wrocław 1989; Szarota T. Kollaboration... – S. 327.
- ⁹ Winklowska Barbara. Boy we Lwowie 1939–1941. – <http://www.lwow.com.pl/boy3.html>.
- ¹⁰ Szarota T. Kollaboration... – S. 326. (“*Stalin trug folgendes vor. Bei der endgültigen Regelung der polnischen Frage müsse alles vermieden werden, was in Zukunft Reibungen zwischen Deutschland und Sowjetunion gebären könnte. Unter diesem Gesichtspunkt erscheine ihm die Belassung eines selbständigen Restpolens abwegig*”).
- ¹¹ Szarota T. Kollaboration... – S. 329-330.
- ¹² “Córuś, co ty wiesz. Polska to jest państwo garnizonowe”, Dyskusja, turpat, 263. lpp.
- ¹³ Strzembosz T. Czyny i rozmowy, [w:] Polemiki wokół najnowszej historii Polski. – Warszawa, 1994, p. 300–306 (artykuł z 1992). Līdzīgi Jan Nowak Jeziorański (ibid..., s. 314–316). “Kto przykłada rękę do jakiegoś dzieła, traktuje je jako swoje”.
- ¹⁴ Kersten K. Ile winy komunistów, ibidem – p. 307–313. Cytat p. 308.
- ¹⁵ Roszkowski W. Historia Polski 1914–2001. – Warszawa, 2002.
- ¹⁶ Czy Polska wygrała wojnę. Komunikat z badań, Centrum Badania Opinii Społecznej, Warszawa, maj 2005.
- ¹⁷ Polacy chcą przeprosin za napaść. // Rzeczpospolita, 29.08.2009.

Kaspars Zellis

Komentārs

Polijas okupācijas problemātikas uztverē mēs varam saskatīt gan daudz kopīga, gan kardināli atšķirīga. Vispirms gan būtu jānorāda uz divām Latvijas īpatnībām, kas ietekmē sabiedrības vēsturisko apziņu:

- 1) nosacīti šobrīd Latvijā mēs varam runāt pārdīvām vēsturiskās apziņas vidēm – latviešu un t. s. “krievvalodīgo” vidi, no kurām pēdējā diemžēl īpaši neatšķiras no Krievijas oficiālā viedokļa par Otrā pasaules kara notikumiem. To apliecina, ne tikai latviešu politiku un mediju retorika, bet arī pēdējos gados tapušie pētījumi¹;
- 2) sabiedrības vēsturiskā apziņa praktiski minimāli tiek ietekmēta ar historiogrāfijas jaunākajām atziņām. Galvenie iemesli: plašākai sabiedrībai ir maz saprotamas t. s. “populārzinātniskās literatūras”; Latvijas vēsturē akūts diskursa trūkums, kas pievērstu sabiedrības uzmanību vēstures problemātikai. Tādējādi no sabiedrības vēsturisko apziņu veidošanas tiek izslēgts būtisks elements – vēstures pētījumi. Šādā situācijā pastāv arī reāli draudi, ka vēsturiskā apziņa varētu ietekmēt vēstures zinātni, bet nevis otrādi.

Otrā pasaules kara gados Latvija līdzīgi kā Polija piedzīvoja divas okupācijas². Arī okupācijas veicēji mums bija vieni un tie paši – komunistiskā Padomju Savienība un nacistiskā Vācija. Respektīvi, no tā izriet nepieciešamība šo okupācijas režīmu politiku izvērtēt. Profesors I. Feldmanis savulaik izvirzīja un turpina aizstāvēt konceptu par divu ļaunumu – nacisma un komunisma – paradigmu³ Latvijā Otrā pasaules kara gados, ko nevar ignorēt, pētot šā laika norises. Domāju, šis skatījums caurauž mūsu jaunāko historiogrāfiju. Tomēr šāds skatījums, kas var šķist pašsaprotams vēsturniekam, rada grūtības sabiedrības binārajai vēstures uztverei. Faktiski šajā gadījumā tas nozīmē, ka sabiedrībai pašai jāatbild uz jautājumu, kurš no okupācijas režīmiem bija “ļauņaks”, bet kurš – “labāks.” Polijā ir līdzīga dilemma, tomēr socioloģiskie dati liecina, ka par lielāko ļaunumu tiek uztverts vācu okupācijas režīms⁴, Latvijā ir otrādi. Kādēļ?

1. Vispirms jāņem vērā pirmā agresora faktors, kas mums bija Padomju Savienība. Vairākas nacistu okupācijas laika politikas izpausmes (piem., terors pret padomju varas atbalstītājiem, militārā kolaborācija u. c.) tiek relativizētas uz komunistu politikas jeb t. s. “Baigā gada” rēķina.⁵ Saprast to ir nepieciešams, bet vai varam un vai vajag to attaisnot? Tas ir jautājums, uz ko jāvērtē bezkaislīgi atbildēt nākotnē. Strīdīga ir hipotēze, ka latvieši savu izvēli bija izdarījuši jau kara laikā un par to liecinot kaut vai latviešu stāšanās leģionā.⁶ Protams, vēstures izpratnei jāņem vērā arī sabiedrības viedoklis, bet tas jāuztver kritiski, vai nedaudz virs tūkstoša brīvprātīgo var kalpot kā rādītājs; dezertieru un piespiedu mobilizēto bija neskaitāmas reizes vairāk. Bija gadījumi, kad Latvijas pagastos brīvprātīgos dēvēja par “vājprātīgajiem”, piedevām nacistu pastiprinātās šausmu propagandas kampaņām vajadzēja atgādināt par Baigo gadu, jo sabiedrībā sāka nostiprināties baumas par to, “ka boļševiki, kopš kļuvuši par angļu un amerikāņu sabiedrotajiem, neesot vairs tik mežonīgi”. Tas nebūt neliecina par propadomiskā noskaņojuma pieaugumu: latviešu sabiedrība dzīvoja ilūzijās, cerot uz Anglijas un ASV palīdzību, ko arī aktīvi centās apkarot nacistu propaganda. Runājot par Rietumu sabiedroto politiku pret Baltijas valstīm, nacisti, kā izrādījās vēlāk, sniedza kopumā objektīvu

informāciju. Tikai sabiedrība tai neticēja, jo ticība vāciešiem bija zaudēta vēl pirms leģiona formēšanas.

2. Līdzīgi kā Polijā arī Latvijā Otrais pasaules karš neatnesa gaidīto brīvību, bet gan totalitārā padomju režīma nostiprināšanos. Otrais faktors, kas veicina Vācijas kā “mazākā ļaunuma” uztveri, ir sabiedrības apziņā radītais priekšstats, ka Otrais pasaules karš Latvijā beidzās nevis 1945. gada 8. maijā, bet 1990. gada 4. maijā.⁷ Šeit, domājams, pareizāk būtu runāt par padomju režīma pastāvēšanas laiku, piedevām, ja atzīstam, ka pēc okupācijas 1940. gada jūnijā sekoja aneksija.⁸ Šāds skatījums lielai Latvijas sabiedrības daļai faktiski ļauj pārnest kolaborācijas faktu – iestāšanās kompartijā vai komjaunatnē, dienests Padomju armijā, dalība vietējos varas orgānos utt. Latvijas kā okupētas valsts statuss savukārt palīdz novelt līdzatbildību par neseno vēsturi uz t. s. “okupantiem” – respektīvi, no PSRS iebrāukušajiem migrantiem. Vai neadekvāta jēdzienu lietošana nevar novest vai arī jau ir novedusi pie īsti neadekvātas vēstures izpratnes?

3. Svarīgs aspekts ir arī Krievijas oficiālā nostāja pret notikušo, kas ne tikai Polijai, bet arī Baltijas valstīm nevēlas atvainoties par pastrādātajiem noziegumiem. Latvijas bijusī prezidente V. Vīķe-Freiberga 2005. gada maijā intervijā britu *BBC* izteicās: “Mēs neprasām no Krievijas mums atvainoties. Mēs prasām, lai viņi atzītu tos noziegumus, kas tika pastrādāti Staļina laikā.”⁹ Tā, protams, ir politiska retorika, ja atzīs noziegumus, tad arī atvainosies. Tomēr, kā rāda šābrīža situācija – Krievijā notiek pretējs process, proti, šo noziegumu attaisnošana. Tas nevar neradīt bažas par līdzīga veida recidīvu atkārtēšanos nākotnē, kas nenoliedzami satrauc arī Latvijas sabiedrību.¹⁰

Ievērināts un cieņpilns ir 2009. gada 1. septembrī Polijas prezidenta Leha Kačinskā (*Lech Kachinsky*) spertais solis, atzīstot par vēsturisku kļūdu valsts līdzdalību Čehoslovākijas sadalīšanā 1938. gada oktobrī, kad poļi sagrāba Tešenas apgabalu. Sprotams, ka šis paziņojums tika veikts, lai sagaidītu no Polijā vizītē esošā Krievijas premjera V. Putina līdzīgu paziņojumu par padomju veikto agresiju 1939. gada septembrī, bet kas tā arī nesekoja.

Vai Latvijas varai nebūtu jāspēr līdzīgs solis, atzīstot savas kļūdas, pārlietu izdabājot Staļina režīmam 1939.–1940. gadā? Faktiski šeit būtu jārunā par tā laika politiskās elites atbildību, kas sabiedrību tīši vai netīši padarīja par svešu varu upuriem. Interesanta šajā gadījumā ir zināmas sabiedrības daļas reakcija uz G. Krūmiņa rakstu laikrakstā *Diena*,¹¹ kurā autors mēģina pierādīt K. Ulmaņa sadarbību ar padomju varu 1940. gadā. Raksta komentētāji autoru nodēvēja gan par “tādu, kas neizprot tā laika situāciju”,¹² (globālajā tīmeklī veltot asākus epitetus), gan par “svētuma zaimotāju”, “Maskavas rokaspuiši” utt.,¹³ kas, domāju, ir skaidrojams ne ar vēlmi saglabāt mītu par “labajiem Ulmaņa laikiem”, cik vēlmi saglabāt upura identitāti. Atzīstot Ulmaņa sadarbības faktu, sabiedrībā zūd priekšstats par viņu kā “mocekli”, bet Ulmaņa un Latvijas liktenis 1940. gadā lielas daļas sabiedrības apziņā ir identiski jēdzieni.

Ja Polijā vismaz 27% sabiedrības uzskata, ka viņu valsts uzvarēja Otrajā pasaules karā, tad latviešu sociālajā apziņā viennozīmīgi ir nostiprinājies valsts kā kara upura tēls. Respektīvi, sabiedrībā dominē viedoklis, ka Latvijai, sākoties karam, nebija vairs alternatīvu – “tā bija bezizejas stāvoklī, neatkarības zaudēšana vairs bija tikai laika jautājums”.¹⁴ Arī līdz pat 80. gadu beigām, līdz Padomju Savienības sabrukuma sākumam, latviešu vēsturisko identitāti veido sava veida upura komplekss.¹⁵ Šāda uztvere ir gan izdevīga – tā ļauj visu vainu par notikušo uzvelt agresoriem vai minoritātēm¹⁶, vienlaicīgi nivelējot pašu līdzatbildību. Vienlaicīgi tā ir arī bīstama – tā rada apziņā mazvērtības sajūtu un mentāli sagatavo cilvēkus iespējamām analogiskām situācijām.

Rezumējot vēlētos diskusijai izvirzīt šādus jautājumus:

1. Vai Latvijai ir piemērots divu ļaunumu paradigmu koncepts vai tomēr ir jārunā par mazākā ļaunuma paradigmu? Kad rodas nacistiskās Vācijas kā mazākā ļaunuma izpratne sabiedrībā?
2. Vai mēs lietojam neadekvātus jēdzienus, piemēram, runājot par padomju okupāciju līdz 1990. gadam vai otrreizējo okupāciju 1944./45. gadā? Vai neadekvātu jēdzienu lietošana nevar novest pie neadekvātas vēstures uztveres?
3. Vai Latvijas gadījumā par Otrā pasaules kara gados notikušo nevajadzētu runāt ne tikai no upura/cietēja pozīcijām, bet arī izvērtēt iekšējos faktoros, kas par tādiem mūs padarīja?

Atsauces un komentāri

¹ Sk. 20. gadsimta vēstures pretrunīgo jautājumu pasniegšana Latvijas skolās un muzejos. (Sorosa fonda–Latvija finansēts pētījums). – Rīga, 2008.; Ārvalstu ietekme uz sabiedrības etniskās integrācijas procesu Latvijā. (Austrumeiropas Politisko Pētījumu centra pētījums). – Rīga, 2007, 48.–53. lpp.; Dribins L. Latvijas vēstures faktors sabiedrības integrācijas procesā.// Pretestība sabiedrības integrācijai: cēloņi un pārvarēšanas iespējas (etnicitātes, valsts un pilsoniskās sabiedrības mijiedarbības analīze). (LU FSI pētījums). – Rīga, 2006, 40.–46. lpp. u.c.

² Latvijas historiogrāfijā sastopams viedoklis par trīs okupācijām: padomju – 1940. g., nacistu – 1941. g. un otrreizējo padomju okupāciju – 1944.–45. g. (Vai iespējams otrreiz okupēt jau anektētu teritoriju, kura ne mirkli nav atguvusi savu suverenitāti?)

³ Feldmanis I. Vācu okupācija Latvijā (1941–1945): izpētes aktuālās problēmas un risinājumi. // Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. 11. sēj. – Rīga, 2004, 59. lpp.

⁴ Resp., represiju balance, attieksme pret poļu kultūru u.c. sk. Madajczyk. Occupation: History and Perception in Poland.

⁵ “Nebūtu bijis Baigā gada, nebūtu bijis Latviešu leģiona.” Sk. Lācis V. Latviešu leģions. – Rīga, 2006, 54. lpp.; J. Sinkas (TB/LNNK) uzstāšanās 2.12.1999. Saeimas debatēs par grozījumiem likumā “Par svētku un atceres dienām” [resp., jautājums par 16. martu kā Latviešu leģiona piemiņas dienu] – “Sarkanā armija, kas kopā ar čeku bija bijusi atbildīga par “Baigo gadu”, atkal tuvojas Latvijas austrumu robežai un nesa uz saviem pleciem asiņaino staļinismu atpakaļ uz mūsu tēvu zemi.[.] jaunie latviešu karavīri, zemnieku, strādnieku un pilsētnieku dēli, piedzīvojušu latviešu virsnieku

vadīti, cerēja, ka varēs glābt savu Latviju, pasargāt to no sarkanā mēra un pēc tam atbrīvot to arī no brūnā, kā jau tas reiz bija bijis brīvības cīņās 1919. un 1920. gadā.” Sk. <http://www.saeima.lv/steno/1999/st0212.html>

Faktiski par vienīgo nosodāmo latviešu kolaborācijas recidīvu ar nacistiem tiek atzīta piedalīšanās holokaustā.

- ⁶ Veidemane E. II pasaules karš: cita versija. (Intervija ar prof. I. Feldmani)//NRA, 2009. gada 10. maijs.
- ⁷ Latvijas Valsts prezidentes Vairas Vīķes-Freibergas paziņojums sakarā ar 2005. gada 9. maiju. // Latvija un Otrā pasaules kara beigas Eiropā: 60. gadadienas dokumentācija 2005. gadā. – Rīga, 2005, 25. lpp.
- ⁸ Bleiere D. u.c. Latvija Otrajā pasaules karā (1939–1945). – Rīga, 2008, 194.–195. lpp.
- ⁹ Cit. pēc. “Prezidente: Latvija neprasa Krievijai atvainoties par Baltijas valstu okupāciju.”/ <http://www.apollo.lv/portal/news/72/articles/47180>.
- ¹⁰ Piem., sabiedrības reakcija uz Krievijas–Gruzijas konfliktu 2008. g. augustā.
- ¹¹ G. Krūmiņš. 1940. gads. Pateiktais un nepateiktais. // Diena, 2009. gada 28. febr.; sk. arī E. Zirnīs. Komunistu sponsors. // SestDiena, 2009. gada 14. febr.
- ¹² Gordons F. Trūkst izpratnes par apstākļiem. // Latvijas Avīze, 2009. gada 24. febr.
- ¹³ Par vai pret rakstā minēto faktu pareizību publiskajā telpā neizteicās neviens Latvijas vēsturnieks!
- ¹⁴ Bleiere D. u.c., Latvijas vēsture 20. gadsimts. – Rīga, 2005, 186. lpp.
- ¹⁵ Zināmas paralēles šeit var vilkt ar Austrijas t.s. *Opferdoktrin*.
- ¹⁶ Līdzīgi kā Polijā, kur nodevēju tēls tiek piedēvēts ukraiņiem, baltkrievi un ebrejiem, Latvijā analogiski pārmetumi tika uzvēlti ebrejiem un krievi. Tas, ka šādam uzskatam ir mazs sakars ar vēsturisko realitāti, pierāda nesen izdots darbs *Latvijas ebreji un padomju vara. 1928–1953*. – Rīga, 2009.

Occupation: History and Perception in Poland

Summary

Professor Piotr Madajczyk points out that in World War II, Poland’s main aggressors and occupiers were Germany and the Soviet Union. The 1939 Molotov–Ribbentrop Pact, the 1941 Katyn massacre, the 1944 Monte Cassino battle, the 1944 Warsaw uprising and the 1945 Yalta conference are the most important recent Polish memory objects.

The policies of both occupying powers were in many points similar, but they differed in some important aspects. Both powers changed the demographic structure of Poland and used extreme terror to achieve their ends. Germany did it by unilateral decree; the Soviet Union tried to make its occupation appear as the will of the people of the occupied areas. Both used similar instruments of terror: mass executions, concentration camps, mass

deportations, forced labor. Both occupations were accompanied by hunger and poverty. The Germans started with the elimination of the Polish elites and ended with the “final solution” against Poland’s Jews. The Soviet Union’s policy combined elements of ethnic cleansing and class struggle by eliminating Polish, Ukrainian and Jewish “class enemies” and destroying Poland’s political and social structures. Terror affected some 10 million Polish citizens; Soviet terror – approximately 1.8 million.

Open discussion of these matters was not possible in Poland until 1989, although Polish historical memory had started to change much earlier. A 1992 survey indicates that 79% viewed the aim Soviet policy as the conquest of Poland’s eastern territory, and 67% considered both German and Soviet occupations as “very similar.” This popular view, however, does not completely reflect the historical facts. At first, the occupation policies of both aggressors were similar and resulted in a comparable number of victims. German policy, however, soon became much more radical. A 2009 survey of victims indicated that 5.46–5.67 million Polish citizens, including 3 million Jews, perished under German occupation, whereas the Soviet occupation resulted in a loss of up to 150,000 citizens. A 2009 survey about family members lost during the occupations showed that by far the greatest losses were suffered in fighting the Germans or from German terror.

The stereotype that “Poland is a state without collaborators” is firmly established in Polish historical memory. German policies allowed no Polish collaboration, and their terror eliminated any desire to collaborate. There have been only a few, politically insignificant, court cases concerning collaboration. More controversial are questions about collaboration to gain material advantage or to settle personal disagreements. Soviet policies turned foremost against the elites, as well as political opponents, including them in the context of collaboration and treason. On the other hand, the Soviet regime attempted to gain the support and collaboration of certain groups of Polish citizens. A comparison between German and Soviet policies shows that Germans were bent on destroying Polish culture, while the Soviets allowed Polish culture to continue in the occupied areas, even as they executed, imprisoned or deported “treasonous” Polish citizens.

In the Polish language “treason” and “collaboration” are nearly synonymous. This is not a problem in the context of German occupation. In this case “occupants,” “traitors” and “resisters” are clearly delineated. The situation was more differentiated in the Soviet occupation zone, and discussions about collaboration continue. The public opinion, though, oftentimes regards people connected with Soviet policies as traitors. Polish communists constitute a special problem: at first they supported Soviet policies and avoided confrontation with the Germans; after 1941 they participated in fighting the Germans but placed Soviet interests first and were hostile toward non-communist Polish resistance groups. Public and, to a lesser degree, scholarly discussions tend to view them as traitors.

A related question concerns the later Polish state and its status vis-à-vis the Soviet Union. The radical view, not supported by most, considers it a “protectorate” or “garrison

state” under complete control of Moscow. It is more typical, however, to view the Polish state under Communism as an independent but not a sovereign state. A 2005 survey indicated that 27% of the respondents considered Poland a victor in the war; 33% supported that view partly, but 22% disagreed with it. In August 2009, 79% expected an apology from Russian premier Vladimir Putin on 17 September.

Kaspars Zellis points out two characteristics of Latvian historical memory as compared to that in Poland: (1) the continued presence of two memory environments, the Latvian and the “Russian speaking” one, the latter not differing much from the official Russian point of view; (2) the minimal impact of the newest history research on historical perceptions in the society.

Latvia and Poland share the experience of two occupations carried out by the same two occupation powers. The paradigm of two evils – Nazism and Communism, first proposed by Professor Inesis Feldmanis, predominates in Latvian historiography. Such a view, however, creates difficulties for the polarized social perception of history in Latvia and leaves open questions about the relative nature of each of the evils. In Poland, the public opinion seems to consider the German occupation as the greatest evil; in Latvia, it seems to be the opposite. This may be caused by several factors: (1) The Soviet Union was the first aggressor in Latvia, thus allowing Nazi crimes to be relativized against Soviet crimes. It is debatable that Latvians had made this choice already during the war. It was rather the illusory hope for help from the Western Allies that dominated Latvian thinking at that time. (2) As in Poland, the end of the war did not bring freedom but established a lasting Soviet regime. This allowed the German occupation to appear as the lesser evil. At the same time, a large part of Latvian society can be accused of collaboration with the Soviet regime, even though mitigating its co-responsibility by blaming the “occupiers.” (3) While Latvia and Poland expect Russia to admit the crimes of the Soviet regime, the official policy of Russia does the opposite – it justifies the Soviet crimes.

The apology of Polish President Lech Kachinsky for Polish participation in the division of Czechoslovakia in 1938 is a noteworthy conciliatory step. Perhaps Latvia should make a similar step by admitting that its elites were too forthcoming to the Stalinist regime in 1939/40. That Latvia is far from such a step, however, is illustrated by the vehement reactions to a historian’s article about President Ulmanis’s collaboration with the Soviets in 1940. The reactions ranged from accusations that the author did not understand the historical situation, to denunciations of him as a “blasphemer” or “henchman of Moscow.”

If in Poland at least 27% consider that their state came out victorious in World War II, the mentality of victimhood is firmly established in Latvian minds. On the one hand such a mentality makes it possible to minimize one’s own responsibility by assigning the guilt to the aggressors or minorities; on the other it creates a sense of inferiority and mentally prepares people for similar situations in the future.

**OKUPĀCIJA, KOLABORĀCIJA UN
PRETOŠANĀS BALTIJĀ**

**OCCUPATION, COLLABORATION AND
RESISTANCE IN THE BALTIC**

Tomass Hīo (*Toomas Hiio*)

Okupācija: vēsture un vēstures uztvere Igaunijā

Domājot, runājot, diskutējot un rakstot par okupāciju, neizbēgami tiek definēts, ko nozīmē vārds “okupācija”. Parasti tas ir vienkārši – okupācija ir starptautiskajai likumdošanai piederošs termins, kas apraksta situāciju, kurā viena valsts ir iekarojusi citu valsti vai tās daļu un šajā teritorijā nodibinājusi savu varu. Saskaņā ar starptautisko likumdošanu “okupācija” ir pārejošs stāvoklis – pēc karadarbības beigām okupētās teritorijas statuss jānosaka starptautiskas vienošanās ceļā. Pirmo reizi starptautiskajā likumdošanā “okupācijas” jēdziens tika definēts un aprakstīts 1907. gadā IV Hāgas konvencijā “Sauszemes kara likumi un paražas”¹.

Jau pirms Otrā pasaules kara šī konvencija bija atzīta kā daļa no vispārējām starptautiskajām tiesībām, tādējādi Nirnbergas tiesā un vēlāk vairāku valstu atteikšanās šo konvenciju atzīt netika uzskatīta par argumentu. Jau 1944. gadā Rafaēls Lemkins (*Raphael Lemkin*) savai slavenajai grāmatai bija devis nosaukumu *Ass valstu vara okupētajā Eiropā – pārvaldes analīze – ierosinājumi kompensācijai*. Līdzās vācu okupācijas institūcijām Rietumeiropā viņš aprakstīja arī varas iestādes Baltijas valstīs un Padomju Savienībā².

Padomju historiogrāfijā plaši tika lietota frāze “vācu fašistiskie okupanti”, un tā bija visiem pazīstama visā Padomju Savienības pēckara pastāvēšanas laikā. Padomju Savienībā neatkarīgas historiogrāfijas nebija. Visi šāda veida saukļi tika apstiprināti attiecīgajā Komunistiskās partijas Centrālkomitejas nodaļā. “Vācu fašistiskie okupanti” bija oficiāls sauklis līdzās “vācu fašistiskajiem iebrucējiem”.

Vācu okupācijas vara paziņoja, ka Padomju Savienībai atkarotajās teritorijās starptautiskie līgumi nav spēkā, jo Padomju Savienība bija beigusi eksistēt kā starptautiskās likumdošanas subjekts.³ Pret Padomju Savienību izvērstā kampaņa bija *Weltanschauungskrieg* jeb karš starp antagonistiskām politiskajām un ideoloģiskajām sistēmām ar mērķi iznīcināt Padomju Savienību kā tādu. Taču pret Baltijas valstīm attieksme bija citāda nekā pret pārējām Padomju Savienības daļām. Lai gan vācu militārās okupācijas institūcijas Igaunijā savos dokumentos neatsaucās uz Hāgas konvenciju, to izturēšanās pret Igaunijas likumiem un institūcijām kopumā atbilda šai

konvencijai. Okupācijas iestādēm izdotajās instrukcijās bija teikts, ka Vācijas militārajām institūcijām Igaunijā jāizturas tā, it kā tā būtu “mūsu pašu zeme”.⁴ Šeit gan jāatzīmē, ka nacistiskā vara kā tāda – arī Vācijā – ietvēra noziedzīgas represijas pret politiskajiem pretiniekiem, ebrejiem, čigāniem un garīgi slimiem cilvēkiem. Vācu okupētā Igaunija nebija izņēmums. Tādējādi mēs varam secināt, ka vācu okupāciju Igaunijā vienmēr un visi ir uzskatījuši par okupāciju – gan Nirnbergas tiesa, gan padomju historiogrāfija, kā arī igauņi Igaunijā un brīvajā pasaulē.

Padomju okupācija ir sarežģītāks jautājums. Padomju Savienības uzbrukums Baltijas valstīm 1940. gada jūnijā tika pasniegts kā “latviešu, lietuviešu un igauņu [uzskaitīti krievu alfabēta secībā] brīvprātīga iestāšanās padomju nāciju brālīgajā saimē”. 1940. gada vasarā Baltijas valstu valdībām situācija likās bezcerīga. Pārējā Eiropā bija rodami tikai slikti piemēri – Čehoslovākija bija padevusies, varenā Polija bija sakauta triju nedēļu laikā, Somija pretojās, ciešot milzīgus zaudējumus, Dānija, Norvēģija, Nīderlande un Beļģija bija strauji sakautas un okupētas. Baltijas valstu padošanās ir nodēvēta par “klusu padošanos” jeb “klusu pakļaušanos”.⁵ Taču vienīgā būtiskā atšķirība starp Čehoslovākiju un Baltijas valstīm bija tāda, ka Čehoslovākiju anektēja Vācija, kas kara beigās tika sakauta, bet Baltijas valstis – Padomju Savienība, kura bija uzvarētāja.

Notikumi Baltijas valstīs nepalika pārējai pasaulei nezināmi. Kaimiņvalstu izlūkdienestu materiāli rāda, ka attiecīgās valstis bija labi informētas par to, kas te patiesībā notika. ASV valsts sekretāra vietnieka Samnera Vellsa (*Sumner Welles*) 1940. gada 23. jūlija deklarācija nosodīja notikumus Baltijas valstīs un kļuva par pēckara – jeb aukstā kara – Rietumu lielvalstu inkorporācijas neatzišanas politikas stūrakmeni⁶. Šī politika galu galā vainagojās ar visu Baltijas valstu valstiskuma atjaunošanas atzīšanu.

Baltijas valstu iedzīvotājiem padomju okupācija nebija tikai akadēmiska problēma. Piecdesmito gadu sākumā pēc bruņotās pretošanās galīgas apspiešanas, atslābstot režīmam pēc Staļina nāves, kļuva skaidrs, ka padomju vara te bija ieradies uz ilgu laiku. Ilgstoša padomju varas institūciju klātbūtne vairākumam cilvēku lika pieņemt dažādus kompromisus. Izauga jaunas paaudzes, kuras neatcerējās neatkarības gadus. Taču, neraugoties uz uzlabojumiem, režīms joprojām bija represīvs. Pat vairākums Igaunijas Komunistiskās partijas igauņu tautības biedru neizturējās pret padomju valsti kā pret savu zemi. Zaudētā valstiskuma dēļ neizveidojās padomju igauņu identitāte. Tā ir atšķirība no tā saucamajām tautas demokrātiskajām Austrumeiropā. Taču pats termins “okupācija” atklāti, protams, netika lietots, jo varas iestādes to uztvertu kā noziegumu pret padomju valsti.

Aukstā kara laikā Rietumu lielvaras neatzina Baltijas valstu inkorporāciju. Baltiešu trimdas kopienas savos biedros un savos ārzemēs dzimušajos bērnos uzturēja apziņu par Padomju Savienības okupāciju viņu dzimtajā zemē. Viņi šo apziņu aiznesa arī

līdz attiecīgo valstu līdzpilsoņiem un politiķiem. Baltiešu trimdas kopienu cīņa par savu zemju brīvības un neatkarības atgūšanu bija svarīgs atbalsta arguments Rietumu pasaules piekoptajā neatzišanas politikā pat detantes gados.

Vai Padomju Savienības veiktā okupācija bija okupācija starptautiskajā likumdošanā lietotajā nozīmē? To spriest ir starptautiskās likumdošanas un starptautisko tiesu institūciju kompetencē. Nacistiskā Vācija tika sakauta, un starptautiskais tribunāls tiesāja tās vadītājus. Varētu teikt, ka tā bija uzvarētāju tiesa, taču nevienam nav nopietnu argumentu pret Nirnbergas spriedumiem. Padomju Savienība savukārt vienkārši beidza eksistēt, un tās visu līmeņu vadītāji, kā arī institūcijas un – kas ir ne mazāk svarīgi – “orgāni” turpināja pastāvēt kādā citā formā. Nevalstisko organizāciju mēģinājumi rīkot tā sauktos “sabiedrības tribunālus”, lai tiesātu komunistisko sistēmu un komunistiskās partijas, ir palikuši vienīgi par šaura to organizētāju loka gandarīšanas līdzekli⁷.

Padomju okupācijas laikā tika izdarīts daudz noziegumu pret cilvēci. Saskaņā ar Eiropas konvenciju par likumā paredzēto ierobežojumu nepielietošanu attiecībā uz noziegumiem pret cilvēci un kara noziegumiem, likumā noteiktie ierobežojumi neliedz piespriest sodu par šiem noziegumiem. Igaunijas tiesas ir notiesājušas vairākas personas par noziegumiem pret cilvēci, ko viņi izdarīja, dienot padomju valsts drošības orgānos. Daži no viņiem ir iesnieguši sūdzības Eiropas Cilvēktiesību tiesā pret šiem spriedumiem. Kolka (*Kolk*) un Kislija (*Kislyiy*) prāvā pret Igauniju (2006. gada janvārī) Eiropas Cilvēktiesību tiesa ir paziņojusi:

Tiesa atzīmē, ka, pirmkārt, Igaunija zaudēja neatkarību 1939. gada 23. augustā starp Vāciju un Padomju Sociālistisko Republiku Savienību [...] noslēgtā Neuzbrukšanas līguma un tā slepeno papildprotokolu rezultātā. Sekojot 1939. gadā izvirzītajam ultimātam izveidot padomju militārās bāzes Igaunijā, 1940. gadā valstī ienāca liels padomju armijas kontingents. Valsts likumīgā valdība tika gāzta un vardarbīgi tika izveidota padomju vara. [...] Pēc Vācijas veiktās okupācijas 1941.–1944. gadā Igauniju okupēja Padomju Savienība līdz pat tās neatkarības atjaunošanai 1991. gadā. Līdz ar to Igaunijai kā valstij uz laiku tika liegta iespēja pildīt savas starptautiskās saistības.⁸

Šis ir vēstures pētījumu praktiskā pielietojuma piemērs. Eiropas Cilvēktiesību tiesa atsaucās uz Igaunijas Starptautiskās noziegumu pret cilvēci izmeklēšanas komisijas ziņojumu, kā arī uz citiem Igaunijas vēsturnieku darbiem. Bet mūsu šobrīd apskatāmajā kontekstā ir svarīgi, ka starptautiskās tiesu institūcijas pieņem gan padomju, gan vācu okupāciju kā okupāciju starptautiskā likuma traktējumā.

Plašākā kontekstā redzam, ka vēsturiskajā perspektīvā nav būtiski, vai okupācijas vara sevi ir vai nav definējusi kā okupantu. Otrā pasaules kara laikā vācieši to nedarīja, vismaz ne Austrumeiropā – lai gan vārds “okupēts” bija iekļauts Alfrēda Rozenberga vadītās ministrijas nosaukumā (*Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete*). Arī Padomju Savienība to nedarīja, taču tagad tās abas tiek definētas kā okupācijas varas.

Varam vismaz vienkārši secināt, ka termina “okupācija” lietošana vēsturiskajā perspektīvā ir atkarīga no varas līdzsvara pasaulē un tādējādi arī ir politiski determinēta.

Mēs, vēsturnieki, esam vērojuši, kā bijušie teroristi ir kļuvuši par dziem valstsvīriem un otrādi, un tas mums vienmēr jāatceras. Šajā kontekstā var vilkt zināmas paralēles ar okupācijas – īpaši Baltijas valstu okupācijas – atzīšanu starptautiskajā sabiedrībā.

Reizēm tiek uzskatīts, ka vēsturiski labākais okupācijas fakta raksturojums ir pēc iespējas precīzi skaitļi par cilvēku upuriem un materiālajiem zaudējumiem. Daļēji tā patiešām ir. Paragrāfi par reparācijām ir bijuši svarīga miera līgumu daļa. Zaudētājam vienmēr ir bijis jāmaksā reparācijas un jāsedz uzvarētāja vai uzvarētāju materiālie zaudējumi. Ja par kaut ko ir jāmaksā, nepieciešams zināt precīzus skaitļus. Lielī skaitļi nekad nav precīzi, taču, iekļauti līgumos, tie kļūst par likumdošanas neatņemamu sastāvdaļu. Uz šiem skaitļiem tiek balstītas materiālas prasības. Neviens nekad neuzzinās, tieši cik “padomju pilsoņu”, kā arī ebreju un poļu tika nogalināts Otrā pasaules kara laikā. Šie skaitļi vienkārši ir pārāk lieli, lai būtu precīzi.

Daudzi vēsturnieki, es to vidū, esam veltījuši gadus, lai noteiktu precīzu Igaunijas upuru skaitu Otrā pasaules karā, ieskaitot gan padomju, gan vācu okupācijas režīmu prasītos upurus. Mūsu valsts iedzīvotāju skaits nav liels, visiem mūsu upuriem ir vārds, un tas likās gandrīz vai zinātnisks izaicinājums identificēt visus upurus un saskaitīt visus materiālos zaudējumus. Taču šī darba rezultātiem ir reāla nozīme. Gandrīz visi Igaunijas iedzīvotāji, kuru radnieki vai draugi padomju vai vācu okupācijas laikā gāja bojā, tika deportēti vai izsūtīti uz abu totalitāro režīmu ieslodzījuma nometnēm, daudzos atsaucēs materiālos varēja atrast informāciju par viņu likteni.⁹ Otrkārt, kopš 1945. gada padomju propagandas daudzkārt pārspīlētā vācu okupācijas laikā noslepkavoto vai nogalināto “Igaunijas iedzīvotāju un padomju pilsoņu” skaita vietā stājās ticami skaitļi. Treškārt, Igaunijas varas institūcijas, atbalstot totalitāro režīmu bijušos upurus, var atsaukties uz drošiem datiem.

Bet šeit varam saskatīt vismaz divus diskutējamus jautājumus. Pirmkārt, materiālās prasības pret Padomju Savienību vai pret tās mantinieci vairs nav reālas. Vācija ir vairākas reizes maksājusi kompensācijas nacistu varas laikā pastrādāto noziegumu pret cilvēci upuriem, taču šie risinājumi balstījās uz starptautiskiem līgumiem, kuri savukārt balstās uz Londonas vienošanos un uz Nirnbergas tiesu. Padomju Savienība netika sakauta, un komunistiskais režīms nav ticis tiesāts nevienā starptautiskā tribunālā. Otrkārt, divu okupāciju gadījumā vairākos gadījumos ir grūti definēt upuri. Pie divu okupāciju jautājuma es vēl atgriezīšos.¹⁰

Vācu okupācijas vai, precīzāk, šodienas attieksmes pret vācu okupāciju kontekstā Igaunija ir mazliet atšķirīgā situācijā nekā tās dienvidu kaimiņi. Pirmkārt, Eiropas ebreju

slepkavošana – holokausts – ir kļuvusi par Otrā pasaules karā paveikto necilvēcību simbolu. Daudzu pētnieku, kā arī sabiedrības kopumā attieksme pret dažādām nācijām, vismaz Eiropā un Ziemeļamerikā, bieži vien ir saistīta ar attiecīgo nāciju reālo vai tām piedēvēto dalību holokaustā. Baltijas nāciju pozīcija šajā kontekstā ir neapskauzama. Nav noslēpums, ka padomju propaganda izmantoja šo kārti pret baltiešu trimdas kopienām, un Krievijas propaganda ir centusies un joprojām cenšas to izmantot, lai nepieļautu Baltijas valstu integrēšanos Eiropas Savienībā un NATO.

Otrkārt, Igaunijas pozīcija šajā kontekstā ir divdomīga. Baltijas valstis bieži vien tiek uztvertas kā viens vienots vesels ar galvaspilsētu Rīgā. Ārvalstu pētnieki, rakstot par Baltijas valstīm, reizēm cenšas vispārināt vienas Baltijas valsts piemēru, attiecinot vēsturiskās norises attiecīgajā valstī uz visām trim valstīm.¹¹ Angļu valodā publicētajos vēstures pētījumos sižets bieži gūst virsroku pār faktiem, un, tā kā Igaunija ir mazākā no Baltijas valstīm un mūsu valoda ir vismazāk zināmā, kopējo norišu Baltijā ilustrēšanai minētie fakti parasti netiek ņemti no Igaunijas vēstures. Bez tam visi zina, ka Vanzē (*Wannsee*) konferencē 1942. gada janvārī Igaunija tika pasludināta par “*juden-frei*”¹² teritoriju un fotogrāfijas, kurās redzama ieslodzīto ebreju masu slepkavība Klogas (*Klooga*) nometnē netālu no Tallinas, ir starp pazīstamākajām holokausta fotogrāfijām.

Treškārt, mazs ir to cilvēku skaits, pat pētnieku vidū, kuri zina, ka cariskās Krievijas laikā Igaunijas un Livonijas guberņā – atšķirībā no Kurzemes, Viļņas un Kauņas guberņas – ebrejiem nebija ļauts dzīvot. Tā kā Igaunijā ebreju kopiena bija ļoti maza, antisemitisma jautājums šeit nekad nepastāvēja. 20. gadsimta deviņdesmitajos gados igauņu apsūdzēšana plašā iesaistē holokaustā vairākus Igaunijas iedzīvotājus bija vismaz negaidīta. Tas kļuva par nozīmīgu impulsu vēsturiskajiem pētījumiem, kas tiek veikti ar metodēm *sine ira et studio* un *Wie es eigentlich gewesen*,¹³ un šobrīd mēs varam teikt, ka ir atklāti patiesie fakti par Igaunijas vēsturi vācu okupācijas laikā.¹⁴

Cits aspekts, kas izriet no Igaunijas ebreju kopienas mazskaitlīguma pirms Otrā pasaules kara, ir tāds, ka deviņdesmitajos gados, atdodot īpašniekiem padomju varas četrdesmitajos gados konfiscētos īpašumus, neradās īpašas problēmas ar īpašumu atdošanu Igaunijas ebreju pilsoņiem un iedzīvotājiem.

Saknes tam, kas notika vācu, kā arī padomju okupācijas vai Padomju Savienības ietekmes laikā Austrumeiropā, vismaz daļēji meklējamas norisēs šajā teritorijā pēc Pirmā pasaules kara. Igaunija līdžās Somijai etniskajā ziņā bija visviengabalainākā valsts starp tajā laikā neatkarību ieguvušajām Austrumeiropas nācijām. Nevar apgalvot, ka Igaunijā vispār nebija starpetnisko konfliktu. Piemēram, konflikts starp igauņiem un vācbaltiešiem, kuri pārsvarā bija bijušo augstāko slāņu pārstāvji un 1919. gadā pieņemtā Igaunijas Zemes likuma dēļ zaudēja savu ekonomisko ietekmi, tika apspriests

Nāciju līgā. Taču uz Igauniju nebija attiecināms kādreizējais Rietumu stereotips par Austrumeiropas valstīm kā par zemēm, kur notiek asiņainas sadursmes starp pamatiedzīvotājiem un ārvalstu atbalstītām spēcīgām etniskajām minoritātēm.

Kopš 19. gadsimta igauņu pašapziņai svarīgs ir salīdzinājums ar Somiju. Mūsu valodas ir savstarpēji radniecīgas un mūsu domāšanas veids ir līdzīgs. Taču Somijā nekad nepastāvēja dzimtbūšana, un somiem, neskatoties uz personālūniju ar carisko Krieviju, 19. gadsimta sešdesmitajos gados bija pašiem savs parlaments, sava valūta un savas militārās vienības. Helsinku galvenajā laukumā stāv Aleksandra Otrā piemiņklis. 1919. gadā vairāk nekā tūkstoš somu brīvprātīgo cīnījās Igaunijas Neatkarības karā. Daži igauņi vienmēr ir uzlūkojuši somus kā "vecāko brāli", un daži somi to ir uztvēruši pārāk nopietni. Taču Somijā demokrātiskā iekārta pastāv vismaz 50 gadus ilgāk nekā Igaunijā, un Somijas demokrātija izturēja pret to vērstos uzbrukumus 20. gadsimta trīsdesmito gadu sākumā. Somijas valdošajiem politiķiem pietika valstiskas gudrības necensties īstenot Lielsomijas idejas, kas divdesmitajos un trīsdesmitajos gados bija populāras lielā daļā sabiedrības, tostarp akadēmiskajā jaunatnē. Desmitiem igauņu vīriešu mēģināja iesaistīties Somijas Ziemas karā, neskatoties uz Igaunijas oficiālo neitralitāti. Sākot ar 1943. gadu, kad vācieši Igaunijā uzsāka mobilizāciju, tūkstošiem jaunekļu bēga uz Somiju, lai izvairītos no vācu mobilizācijas un cīnītos pret Padomju Savienību 1944. gadā Somijas armijā izveidotā igauņu pulka rindās.

Tādējādi ir saprotams, ka Molotova–Ribentropa pakta un Igaunijas kapitulācijas kontekstā Somijas piemērs ir ticis plaši izmantots akadēmiskajās, sabiedriskajās un pat politiskajās debatēs. Kāpēc somi spēja pretoties, bet mēs pat nemēģinājām? Šis jautājums joprojām tiek uzdots. Politiskajā līmenī parasti tiek paziņots, ka viens no svarīgākajiem iemesliem bija tāds, ka trīsdesmitajos gados Somijā demokrātija bija noturējusies, taču Igaunijā to bija nomainījis autoritārs režīms.¹⁵ Manuprāt, šis ir pārāk šaurs skatījums. Čehoslovākija bija demokrātiska valsts, taču tā kapitulēja; Polija bija autoritāra valsts, taču tā pretojās. Mazas valsts demokrātija vai autoritārisms nebija arguments starptautiskajā situācijā, kurā starptautiskie likumi lielā mērā tika pārkāpti. Taču, neskatoties uz to, Somijas vēsturiskais piemērs joprojām nodarbina igauņu prātus vairāk nekā jebkuras citas valsts vēsture. Šodienas politiskajās diskusijās var saklausīt tālu tā atbalsi. Gallupa veiktajā viedokļu aptaujā vairākums Igaunijas iedzīvotāju iestājās par obligātā militārā dienesta saglabāšanu – pretēji Latvijas un Lietuvas sabiedrības nostājai. Šo viedokli ietekmē somu vēsturiskā pieredze, pretojoties padomju uzbrukumam 1939. un 1944. gadā. Daudzi mani tautieši tic, ka vēsture atkārtosies vismaz šajā ziņā.

Ja valsti Otrā pasaules kara laikā bija okupējis totalitārs režīms, tad jautājums par vainu ir skaidrs. Personas, kuras bija sadarbojušās ar okupācijas varu, bija vainīgas, un pēc kara tās parasti tika tiesātas par savu noziedzīgo darbību. Divu okupāciju gadījumā situācija ir sarežģītāka. Otrās okupācijas laikā šīs okupācijas vara tiesāja personas, kuras bija sadarbojušās ar pirmās okupācijas varu. Tā notika arī Igaunijā. Vācu varas institūcijas sodīja personas, kuras bija piedalījušās 1940.–1941. gadā veiktajos padomju noziegumos un palikušas Igaunijā. Vairākums iedzīvotāju komunistu vai komunistiski noskaņoto personu arestu un tiesāšanu uzskatīja par pamatotu un uztvēra kā atbilstību par deportācijām un slepkavībām.

Pēc padomju armijas atgriešanās 1944. gadā padomju vara sodīja personas, kuras bija sadarbojušās ar vāciešiem. Vairākums iedzīvotāju padomju varas veikto sodīšanu neuzskatīja par pamatotu. Šie sodi bija vērsti pret lielu iedzīvotāju daļu. Saskaņā ar Staļina laika likumiem ikviens, kurš bija palicis vācu iekarotajā teritorijā, tika uzskatīts par vainīgu vai vismaz turēts aizdomās. Tādējādi to igauņu skaits, kuru ģimenes locekļi bija piedzīvojuši padomju represijas, bija daudz lielāks par to igauņu skaitu, kuru ģimenes bija cietušas no vācu okupācijas.¹⁶

Pēc nacistiskās Vācijas sakāves Rietumos bija pieņemts uzskatīt, ka vienīgā iespējamā kolaborācijas forma Otrā pasaules kara laikā bija kolaborācija ar nacistiem. Divu okupāciju gadījums netika plaši apspriests. Padomju Savienības 1939.–1945. gadā okupētās vai atbrīvotās valstis palika padomju okupācijas varā vai vismaz padomju kontrolē tautas demokrātiju formā.

Lai šo viedokli darītu skaidru, es citēju Eiropas Cilvēktiesību tiesā 2008. gada jūlijā pieņemtā sprieduma lietā Kononovs pret Latviju 130. paragrāfu, kurš droši vien tiek plaši apspriests arī Latvijā: “Nacionālsociālisms kā tāds ir pilnīgā pretrunā ar Konvencijas pamatvērtībām, tādējādi, lai arī kādi tam ir bijuši iemesli, pronacistiskiem uzskatiem vai aktīvai kolaborācijai ar nacistiskās Vācijas spēkiem nevar tikt piešķirta jebkāda leģitimitāte.” Šī pozīcija detalizētāk tika izklāstīta Nīderlandes tiesneša Maijera (*Myjer*) piekrītošajos izteikumos šīs pašas lietas kontekstā: “Es esmu dzimis Nīderlandē neilgi pēc Otrā pasaules kara un izaugu ar pārliecību, ka nacistiem un viņu kolaborantiem nepavisam nebija taisnība un tiem, kuri cīnījās pret nacistiem (tai skaitā pretošanās grupām) pilnībā bija taisnība.” Viņš piebilda, ka nepieņems Latvijas valdības pozīciju jautājumā par “dubultu okupāciju”.¹⁷

Pēc neatkarības atgūšanas Igaunijā pacēlās jautājums par abu okupācijas varu kolaborantu vainu. Šim jautājumam bija vairāki aspekti. Pirmkārt, vācu okupācija bija beigusies pirms gandrīz 50 gadiem un atmiņas par to bija pabalējušas. Padomju vara bija “klātesošais apspiedējs”¹⁸ un gandrīz ikvienam caur vecākiem vai vecvecākiem bija personiska saikne ar padomju represiju upuriem. Otrkārt, ilgās padomju okupācijas laikā tika pieņemti kompromisi un gandrīz ikvienam bija arī kāda personiska saikne

vismaz ar morālu kolaborāciju ar padomju varu. Piemēram, kā partijas vai komjau-natnes biedram. Treškārt, bijušo padomju represiju upuru tiesības tika atjaunotas, un dienas kārtībā izvirzījās jautājums par padomju noziegumu veicēju sodīšanu vai vis-maz par viņu publisko tiesību ierobežošanu. Upuru ciešanas nav iespējams salīdzināt. Tomēr vispārēja rakstura diskusijās šāds salīdzinājums ir kļuvis ierasts.

Mēs nevaram teikt, ka slikti bija tikai vācieši, lai gan tas būtu vieglākais veids, kā iegūt vairākumu mūsu Rietumu sabiedroto simpātijas šajā kontekstā. Valsts ārpolitika nav kaut kas pats par sevi pastāvošs, lai gan daudz amatpersonu un diplomātu tam tic. Ārpolitika ir tikai kopējās politikas sastāvdaļa. Un Igaunijas kopējo politiku ietekmē simtiem tūkstošu to cilvēku balsu, kuri paši vai kuru vecāki vai vecvecāki ir cietuši no padomju represijām. Šajā ziņā ir viegli pieļaut kļūdas. Ja kāds teiktu, ka padomju upuru skaits Igaunijā ir lielāks nekā vācu upuru skaits, viņu apvainotu holokausta noliegšanā vai vismaz revizionismā. Tāpēc kā ietvars Igaunijas Starptautiskajai noziegumu pret cilvēci izmeklēšanas komisijai, kuras darbība noslēdzās 2008. gada decembrī, tika iz-vēlētas starptautiskajos likumos sniegtās noziegumu pret cilvēci, kara noziegumu un genocīda definīcijas. Arī Igaunijas likumdošana rīkojās līdzīgi. Mūsu 2003. gadā pie-ņemtā likums par okupācijas varu represētajām personām izmantoja šo pašu vispā-rējo ietvaru¹⁹.

Divu okupāciju gadījumā bija iespējama situācija, ka personas, kuras pašas bija iz-darījušas noziegumus pret cilvēci, tika represētas attiecīgi vācu okupācijas vai pēckara padomju aneksijas laikā. Bet, ja noziedzīgs ir pats totalitārais režīms, vai visi tā upuri ir nevainīgi? Ja abi okupācijas režīmi ir noziedzīgi, vai tad nevainīgi ir visi viņu upuri? Šajā sakarā Igaunijas Starptautiskā noziegumu pret cilvēci izmeklēšanas komisija savā 2001. gada ziņojumā par vācu okupāciju paziņoja: "Ir netaisni uzskatīt par noziedz-niekiem veselu nāciju dažu tās pilsoņu rīcības dēļ; taču ir vienlīdz netaisni radīt tās noziedzniekiem iespēju patverties aiz upura maskas."²⁰

Igaunijā noziedzinieki nav iekļauti to cilvēku kategorijā, uz kuriem attiecas termins "represētās personas". Taču ir vēl kāds aspekts. Bieži tiek jautāts, kura no abām okupā-cijām bija labāka. Tas ir sarežģīts jautājums, jo Baltijas valstis bija okupējis arī kara uz-varētājs un Rietumu pasaules sabiedrotais. Vienkāršākais risinājums, lai iegūtu mūsu šodienas sabiedroto simpātijas, ir teikt, ka vācu okupācija bija sliktāka. Igaunijas poli-tiķiem risinājums ir uzsvērt mūsu valstiskuma tiesiskās pēctecības nozīmi un parādīt, ka tautas apziņā un starptautiskās likumdošanas līmenī Igaunijas valstiskums turpināja pastāvēt arī okupāciju laikā.

Nobeigumā problēma, kas saistīta ar Igaunijas iedzīvotāju dienēšanu okupējošo valstu armijā. 1940. gadā Igaunija zaudēja valstisko neatkarību, tādējādi Otrajā pasaules karā igauņi necīnījās zem Igaunijas karoga, lai gan nacionālo jautājumu izmantoja gan padomju vara, gan vācieši. Igaunijas iedzīvotāji bija Tallinas atbrīvotāju rindās 1941. gada augustā un 1944. gada septembrī. Abus šos notikumus vienlīdz plaši izmantoja gan vācu, gan padomju propaganda.

Igaunija bija vienīgā Baltijas valsts, kur padomju varai 1941. gadā izdevās īstenot plaša mēroga mobilizāciju. Sarkanajā armijā bija Igaunņu strēlnieku korpuss ar divām divīzijām. Taču arī *Waffen-SS* sastāvā bija Igaunņu divīzija, nemaz nerunājot par Igaunņu pulku Somijas armijā. Tas nebija Igaunijas karš, un tāpēc viena un tā paša cilvēka dienēšana visās šajās armijās kara laikā bez īpašas morālas svārstīšanās nebija nekāds izņēmums.

Taču pēc kara šajā saistībā radās vairākas problēmas, kas pastāv joprojām. Sarkanajā armijā mobilizētie pēckara Igaunijas PSR tika godināti kā varoņi, un padomju vara viņus izmantoja kā personāla rezervi valsts sovjetizācijai un Komunistiskās partijas rindu paplašināšanai. Tai pašā laikā tiem, kuri bija dienējuši vācu vienībās, tika piespriests ieslodzījums nometnēs vai vismaz gadi darba bataljonos, kur dzīves apstākļi nebija daudz labāki kā ieslodzījuma nometnēs. Pēc atbrīvošanas viņi kļuva par otrās šķiras pilsoņiem ar vairākiem personīgas dzīves ierobežojumiem. Viņi nevarēja turpināt studijas, atrast labu darbu, iegūt atļauju saņemt dzīvokli vai doties ārzemju ceļojumā utt.

Varētu domāt, ka pēc valsts neatkarības atjaunošanas starp bijušajiem Sarkanās armijas un Vācijas armijas karavīriem Igaunijā izcēlās asi konflikti. Taču tā nenotika. Vairākums igauņu, kuri cīnījās Otrajā pasaules karā, bija mobilizēti. Situācija, ka viens brālis cīnījās padomju, otrs – vācu pusē, bija vairāk nekā ierasta. Piemēram, manā ģimenē viens no maniem vectēviem 1942. gadā kā mobilizēts padomju karavīrs slimības dēļ nomira Ļeņingradā, bet otrs vectēvs zaudēja dzīvību 1952. gadā par dalību zemessardzes (*Omakaitse*) vienībā vācu okupācijas laikā. Tas bija atkarīgs vienkārši no cilvēka dzimšanas gada – vecākie brāļi jeb vectēvi tika mobilizēti padomju armijā, bet jaunākie brāļi jeb vectēvi – vēlāk vācu armijā.

Igaunijā šobrīd notiek diskusija par diviem jautājumiem. Pirmais – neatkarības laika pēdējā premjerministra un atzīta Igaunijas valstiskuma nesēja Juri Uluotsa (*Jüri Uluots*) 1944. gada februārī, lai gan vācu varas iestāžu spiediena ietekmē, paustais atbalsts 20. gadagājuma vīriešu mobilizācijai. No starptautisko likumu viedokļa, šāda mobilizācija bija nelikumīga – okupācijas vara nedrīkst mobilizēt okupētās teritorijas iedzīvotājus savā armijā vai, kā notika Igaunijā, *Waffen-SS*. Taču Igaunijas gadījums savā ziņā ir mazliet īpašs. Premjerministrs Uluotss savā radio runā atbalstīja karu pret Padomju Savienību, pret padomju represiju atkārtošanos.²¹ Igaunijas pagrīdes, kā arī likumīgo

politiku iecere bija izvairīties no atkārtotas padomju okupācijas līdz kara beigām, kas dotu iespēju starptautiskā miera konferencē atgūt neatkarību. Protams, šāda cerība bija naiva, taču mēs to zinām tagad; 1944. gada sākumā bija tikai labas cerības.

Otrs – Uluotsa 1944. gadā izteiktais aicinājums turpināt mobilizāciju tiem, kas šim aicinājumam sekoja, deva pamatu pieprasīt atzīt viņus par brīvības cīnītājiem. Tas notika apmēram pirms pieciem gadiem. Šo prasību atbalstīja vairākas politiskās partijas. Taču tām vēl nav izdevies panākt nepieciešamā likuma pieņemšanu. Viens no argumentiem pret šāda likuma pieņemšanu bija tāds, ka parlamenta atzītajam terminam “brīvības cīnītājs” ir jēga tikai tad, ja ir iespējams sastādīt pilnu visu brīvības cīnītāju sarakstu, kuri tad saņemtu papildu atbalstu vai vismaz valdības atzinību. Šajā sakarā rodas vairākas problēmas. Ja par brīvības cīnītājiem tiktu atzīti tikai tie vīri, kuri sekoja Uluotsa 1944. gada februāra aicinājumam, tas būtu netaisnīgi attiecībā uz tiem, kuri brīvprātīgi iestājās vācu armijā 1941. gada vasarā – ar cerību atjaunot Igaunijas neatkarību. Viņu motivācija cīnīties par Igaunijas brīvību bija stiprāka nekā to personu motivācija, kuri devās karā tikai mobilizācijas dēļ 1944. gadā. Taču arī Sarkanās armijas rindās karojošie Igaunijas iedzīvotāji cīnījās par savas zemes atbrīvošanu. Viņu motīvu noliegšana dotu iespēju teikt, ka mūsdienu Igaunijas iedzīvotāji nostājas nacistiskās Vācijas pusē. Pret visiem Igaunijas iedzīvotājiem, kuri cīnījās vācu armijā, tāpat kā pret tiem, kuri cīnījās Sarkanajā armijā, nevar izturēties kā pret vienu veselumu. Vēsturnieki un ikviens skaidri domājošs cilvēks var saprast, ka bez vispārējās mobilizācijas vai vienkāršas brīvprātības katram bija savs iemesls doties karā.

Vismaz pasaules vēsture par brīvības cīnītājiem atzīst tikai tos, kuru cīņa vainagojās ar brīvības iegūšanu. Šis jautājums ir politiski pārāk jutīgs gan starptautiskā, gan Igaunijas mērogā, lai tam būtu iespējams rast vienkāršu risinājumu.

Reizēm atskan aicinājumi vēsturi atstāt vēsturnieku ziņā. Attiecībā uz Otrā pasaules karu tas vēl nav iespējams. Igaunijā, kā arī pārējās Baltijas valstīs Otrā pasaules kara uztvere vēl ir saistīta ar pārāk daudz atšķirīgām interesēm. Pirms Otrā pasaules kara vēsture tiek atstāta tikai vēsturnieku ziņā, ir jāatrisina konkrēti politiski jautājumi, lai būtu skaidra nacionālā politika attiecībā uz totalitāro režīmu upuru atbalstu, lai veicinātu padomju un vācu okupāciju izpratni jaunatnē, kā arī lai vēsturiski un morāli izvērtētu okupāciju laikā iedzīvotāju pieņemtos kompromisus.

Atsauces un komentāri

- ¹ Teksts angļu valodā: IV Convention Respecting the Laws and Customs of War on Land. Annex to the Convention. Regulations Respecting the Laws and Customs of War on Land. – Yale Law School. Lilian Goldman Law Library. The Avalon Project. Documents in Law, History and Diplomacy. http://avalon.law.yale.edu/20th_century/hague04.asp (31.10.2010).
- ² Lemkin Raphael. Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation, Analysis of Government, Proposals for Redress. – Carnegie Endowment for International Peace, Division of International Law, Washington, 1944.
- ³ Piemēram, Richtlinien für die Tätigkeit der Feld- und Ortskommandanturen. 18 September 1942. Kommandierender General der Sicherungstruppen u. Befehlshaber im Heeresgeb. – Nord. German Federal Archives (turpmāk "Barch"), RH 22/265, p. 49.
- ⁴ Turpat, 58. lpp.
- ⁵ Ilmjärv Magnus. Silent submission. Formation of foreign policy of Estonia, Latvia and Lithuania. Period from mid-1920s to annexation in 1940. *Studia Baltica Stockholmiensia* 24. *Acta Universitatis Stockholmiensis*. – Stockholm, 2004.
- ⁶ Sk. pilnu publicētu tekstu, piemēram, Statement by the Acting Secretary of State, the Honorable Sumner Welles. July 23, 1940. Embassy of the United States. Vilnius. Lithuania. http://vilnius.usembassy.gov/welles_declaration.html (31.10.2010).
- ⁷ Sk. Pretkomunisma kongresa un starptautiskā sabiedrības tribunāla Viļņā materiāli: Anti-communist congress and proceedings of the international public tribunal in Vilnius "Evaluation of the crimes of communism" 2000. – Compiled by Arvydas Anušauskas, Vytautas Zabiela. Ramona, Vilnius, 2002.
- ⁸ Ceturtā nodaļa. Lēmums par Augusta Kolka pieteikuma Nr. 23052/04 un Petra Kislija pieteikuma Nr. 24018/04 pret Igauniju pieļaujamību. Eiropas Cilvēktiesību tiesa: Fourth Section. Decision as to the Admissibility of Application no. 23052/04 by August Kolk Application no. 24018/04 by Petr Kislyiy against Estonia. European Court of Human Rights. Pieejams: <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?item=54&portal=hbkm&action=html&highlight=Estonia&sessionId=61460010&skin=hudoc-en> (31.10.2010).
- ⁹ Piemēram, represēto personu īsas biogrāfijas 10 sējumos, ko sastādījis Igaunijas Nelikumīgi represēto personu asociācijas "Memento" Igaunijas Represēto personu datu birojs. 1. sējums tika publicēts 1996. gadā, pagaidām pēdējais – 2009. gadā.
- ¹⁰ Arī Igaunijas likumdošanā ir aplūkots jautājums par noziedziniekiem, kuri kļuva par upuriem un ot-rādi. Sk. Okupatsioonirežiimide poolt represseritud isiku seadus [Likums par Okupācijas varu represētajām personām] §§ 2–4. Tulkojums angļu valodā pieejams: <http://www.legaltext.ee/text/en/X80010.htm> (31.10.2010).
- ¹¹ Sk., piemēram, nodaļu "Zwischenkriegszeit und Besatzung in den Baltischen Ländern" (sast. Bernhard Chiari) publikācijā *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg. Bd. 9/2. Die deutsche Kriegsgesellschaft 1939 bis 1945. Ausbeutung, Deutungen, Ausgrenzung. Im Auftrag des Militärgeschichtlichen Forschungsamtes herausgegeben von Jörg Echternkamp*. – München: Deutsche Verlags-Anstalt, 2005, pp. 906–930.
- ¹² Haus der Wannsee-Konferenz. Gedenk- und Bildungsstätte. Protokoll der Wannsee-Konferenz vom 20. Januar 1942, Seite 6 (171). Pieejams: <http://www.ghwk.de/deut/proto.htm> (31.10.2010).
- ¹³ "Bez dusmām un bez pieķeršanās" (Tacitus) un "kā tas patiesībā notika" (Leopold von Ranke).

- ¹⁴ Sk., piemēram, Igaunijas Starptautiskās noziegumu pret cilvēci izmeklēšanas komisijas ziņojumi: Estonia 1940–1945. Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity. Compiled by Toomas Hiio, Meelis Maripuu, Indrek Paavle. – Estonian Foundation for the Investigation of Crimes Against Humanity, Tallinn, 2006.
- ¹⁵ Šādu uzskatu stingri pārstāv Magnuss Ilmjervs (*Magnus Ilmjärv*) (sk. 5. atsauci) un somu vēsturnieks Marti Turtola (*Martti Turtola*) savās grāmatās par Igaunijas prezidentu Konstantīnu Pētsu (*Konstantin Päts*) un armijas virspavēlnieku Johanu Laidoneru (*Johan Laidoner*) (*Presidentti Konstantin Päts. Viro ja Suomi eri teillä* [Prezidents Konstantīns Pēts. Igaunija un Somija atšķirīgajos ceļos]. – Otava, Helsinki, 2002 un *Kenraali Johan Laidoner ja Viron tasavallan tuho 1939–1940* [Ģenerālis Johans Laidoners un Igaunijas Republikas sakāve]. – Otava, Helsinki, 2008). Ilmjerva grāmata ir izdota igauņu valodā 2004. gadā (*Hääletu alistumine. Eesti, Läti ja Leedu välispoliitilise orientatsiooni kujunemine ja iseseisvuse kaotus. 1920. aastate keskpaigast anneksioonini, 2. pārstrādāts izdevums* izdots 2010. gadā), arī abas Turtolas grāmatas ir iztulkotas igauņiski.
- ¹⁶ Drošu liecību par sabiedrisko domu okupāciju laikā, protams, ir maz. Taču divi nesen veikti pētījumi sniedz zināmu ieskatu. Sk. Kuusik Argo. “Public Sentiments during the Period of German Occupation” in Estonia 1940–1945 (sk. piezīmi Nr. 14), pp. 613–638 un Tammela Hiljar. “Estonian’s Views on Events Abroad and in the Soviet Union” in Estonia since 1944. Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity. Compiled by Toomas Hiio, Meelis Maripuu, Indrek Paavle. – Estonian Foundation for the Investigation of Crimes Against Humanity, Tallinn, 2009, pp. 151–162.
- ¹⁷ Bijusī trešā nodaļa. Lieta *Kononov v. Latvia* (Pieteikums Nr. 36376/04). Spriedums. Strasbūra, 2008. gada 24. jūlijs. Eiropas Cilvēktiesību tiesa. Pieejams: <<http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?item=3&portal=hbkm&action=html&highlight=Kononov&sessionId=61462714&skin=hudoc-en>> (31.10.2010). Redaktora piezīme: 2008. gadā Eiropas Cilvēktiesību tiesas Augstākajā palātā lietā *Kononov v. Latvia*. Pieteik. Nr. 36376/04 šis spriedums tika atsaukts: <http://www.unhcr.org/refworld/pdfid/4bf65e0b2.pdf> (01.11.2010.).
- ¹⁸ Sk. Igaunijas Starptautiskās noziegumu pret cilvēci izmeklēšanas komisijas ziņojums: the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity Report – Phase II: The German Occupation of Estonia in 1941–1944, p. xxiii. http://www.mnemosyne.ee/hc.ee/pdf/conclusions_en_1941-1944.pdf (31.10.2010) or in Estonia 1940–1945, p. xxiii.
- ¹⁹ Sk. 10. atsauci.
- ²⁰ Phase II: The German Occupation of Estonia in 1941–1944, p. xxiii.
- ²¹ Intervija ar viņu šī notikuma sakarā 1944. gadā tika publicēta lielākajā daļā Igaunijas laikrakstu. Sk., piemēram, “Praegune aeg on otsustav Eesti olevikule ja tulevikule” [“Šis ir izšķiroši svarīgs brīdis Igaunijas tagadnei un nākotnei”], publicēts laikraksta *Postimees* 31. numurā, 1944. gada 8. februārī.

Ritvars Jansons

Komentārs

Tomasa Hio referāts raisa pārdomas par jēdzienu “okupācija” un “kolaborants” lietošanu, runājot par Baltijas vēsturi. T. Hio min, ka 2006. gadā Eiropas Cilvēktiesību tiesa (ECT) Augusta Kolka un Petra Kisila lietā atzinusi komunistisko okupāciju Igaunijā un ka starptautisko likumdošanas normu kontekstā līdz ar to atzīta gan nacistiskā, gan komunistiskā Igaunijas okupācija. Manuprāt, jautājuma par komunistisko okupāciju Baltijā izskatīšana ECT nav tik viennozīmīga. ECT pamatzdevums nav sprieduma pieņemšana par to, vai starptautisko tiesību pārkāpuma ietekmē notikusi valsts okupācija un vai okupētā teritorijā pastrādāti kara noziegumi un noziegumi pret cilvēci. Tās pamatzdevums ir spriest, vai nacionālā valsts, notiesājot indivīdu, ievērojusi tā cilvēktiesības. Katrā atsevišķā gadījumā spriedums var būt atšķirīgs, un tas ir atkarīgs no tā, vai tiesneši iedzīlīnās starptautiskajās krimināltiesībās, kā arī no tā, vai viņiem ir pieredze šo tiesību piemērošanā.

Atšķirīgs no sprieduma Igaunijas lietā ir ECT 2008. gada 24. jūlija spriedums Krievijas pilsoņa Vasilija Kononova prasībā pret Latvijas Republiku (LR). V. Kononovu LR Augstākās Tiesas Krimināllietu tiesu palāta 2004. gada 30. aprīlī atzina par vainīgu kara noziegumā – deviņu civiliedzīvotāju, tajā skaitā sieviešu, slepkavībā Ludzas apriņķa Mazo Batu ciemā 1944. gada 27. maijā. Savukārt ECT noteica, ka V. Kononova noziegumam piemērojams noilgums, jo to vajadzējis iztiesāt līdz 1954. gadam¹. Šāds spriedums faktiski norāda uz to, ka Latvija minētajā laikā it kā nebija okupēta un it kā varēja brīvi spriest tiesu PSRS pusē karojošiem kara noziedzniekiem.

ECT spriedums un lietas izskatīšana tās Lielajā palātā 2009. gada 20. maijā² ne tikai juristiem, bet arī vēsturniekiem uzdeva vairāk jautājumu nekā atbilžu.

Pirmām kārtām vēsturniekiem interesants ir jautājums, vai V. Kononovs, kurš bija PSRS militārpersona un par padomju diversantu grupas vadītāju no Sarkanās armijas saņēma algu, nozieguma izdarīšanas brīdī – 1944. gada 27. maijā – nacistu okupētajā Latvijā definējams kā okupants. Jautājums izriet no tā, kādu Latvijas okupāciju koncepciju lieto.

Latvijas puse ECT Lielajā palātā izvirzīja tēzi, kas analizējama arī no vēsturnieku viedokļa: 1940. gadā PSRS okupēja LR un nelikumīgi to iekļāva savā sastāvā. Sākoties Otrajam pasaules karam, PSRS ne ar vienu likumdošanas aktu nebija atteikusies no Latvijas un uzskatīja to par savu teritoriju. PSRS atzina, ka Vācija Latviju okupējusi uz laiku un cīnījās par Latvijas atjaunošanu PSRS sastāvā. Līdz ar to nozieguma izdarīšanas brīdī – 1944. gada 27. maijā – LR atradās divkāršā okupācijā – PSRS un Vācijas. Latvijas vēsturnieki norāda, ka 1940. gada 17. jūnijā notikušo Latvijas okupāciju un sekojošo inkorporāciju PSRS sastāvā neatzina vairāk nekā 50 pasaules valstis un līdz ar to okupācija ilga līdz pilnīgai valstiskuma atjaunošanai 1991. gadā. Vēsturniekiem dominējoša pieeja ir trīs okupāciju koncepcija, kas parāda, kā Otrā pasaules kara gados notika Latvijas

komunistiskā, tad nacistiskā un 1944.–1945. gadā atkal PSRS īstenotā reokupācija. Taču arī juristu tēze par dubultokupāciju ir diskutēšanas cienīga. 1944. gadā, kad V. Kononova grupa pastrādāja noziegumu, diversantu grupas Latvijā darbību aktivizēja. Pateicoties sakariem ar PSRS, diversanti zināja par Sarkanās armijas tuvošanos Latvijai. Latvijas partizānu kustības štābs, paredzot sekojošās represijas, savukārt uz PSRS drošības iestādēm sūtīja to Latvijas iedzīvotāju sarakstus, kurus uzskatīja par kolaboracionistiem vai “buržuāziskajiem nacionālistiem”.³ Tātad notika aktīvas darbības PSRS okupācijas varas interesēs vēl nacistu okupētājā Latvijā. No 1944. gada jūlija līdz 1945. gada maijam daļu Latvijas teritorijas pārvaldīja nacistu, bet daļu komunistu okupācijas režīms. Atšķirībā no Igaunijas, kur 1944. gada 22. septembrī Igaunijas Republikai uzticamas militārpersonas Tallinā cīnījās pret abām okupācijas varām un pilsētā uzvilka valsts karogu, Latvijā Otrā pasaules kara laikā šāda simboliska neatkarības brīža nebija.

Latvijas iedzīvotāji 1944.–1945. gadā tika pakļauti piespiedu militārajai kolaborācijai. Viņus iesauca gan Latviešu leģionā, gan Sarkanās armijas vienībās. Par šīm militārās kolaborācijas formām ir jau daudz diskutēts. Manuprāt, ievēribu būtu pelnījušas arī piespiedu militārās kolaborācijas formas, kad Latvijas Austrumu daļas iedzīvotāji no 1944. gada vasaras kā alternatīvu dienestam Sarkanajā armijā izvēlējās dienestu LPSR Iekšlietu tautas komisariātam pakļautos iznīcinātāju bataljonos. Savukārt Kurzemē 1944.–1945. gadā darbojās “SS *Jagverband Ostland*” un citas militāras vienības. To sastāvā latvieši gatavojās diversiju veikšanai, ja Sarkanā armija okupētu visu Kurzemi, bet karadarbība turpinātos. Abos gadījumos Latvijas iedzīvotāji minētajos formējumos stājās lielākoties savas dzīvības saglabāšanas dēļ. Izdzīvot “*Jagverband*” un iznīcinātāju vienībās bija lielāka iespēja nekā frontes kaujās.

Kolaborācija ir otrs jautājums, par kuru vēsturniekus rosina domāt ECT spriedums V. Kononova lietā. Juridiskā pamatproblēma ir tā, ka pēc Otrā pasaules kara sasauktā starptautiskā Nirnbergas tribunāla spriedumi par nacistiskās Vācijas izdarītajiem kara noziegumiem kalpo kā precedents minēto nacistu noziegumu izvērtēšanā arī šobrīd. PSRS komunistiskā režīma Otrā pasaules kara gados izdarīto noziegumu tiesisks izvērtējums nav noticis un, visticamāk, tuvākajā pārskatāmajā nākotnē nenotiks. Līdz ar to juridiska precedenta nav. Domājams, ka precedenta trūkums PSRS komunistiskā režīma noziegumu izvērtējumā ietekmējis ECT, spriežot par starptautisko krimināltiesību saturu un kara vešanas tiesībām. Tieši tāpēc ECT spriedumā V. Kononova lietā parādījās atzinums, ka Sabiedroto spēku izdarītos noziegumus nevar iztiesāt. Savukārt V. Kononova upurus – Ludzas apriņķa Mazo Batu ciema iedzīvotājus ECT definēja kā nacistu kolaborantus, kuru kolaborēšana ar nacistiem izpaudusies kā ieroču saņemšana no vāciešiem paš aizsardzības nolūkiem. Upuri – sievietes – zaudējušas aizsardzību no uzbrukumiem, jo ciema iedzīvotāji it kā vāciešiem nodevuši padomju partizāna majora Konstantīna Čugunova grupu. To vācieši iznīcinājuši. Vēsturniekiem uz Latvijas iedzīvotāju kolaborācijas jautājumu Otrā pasaules kara laikā būtu jāskatās plašāk. Piemērs no tās pašas V. Kononova krimināllietas. Pirmkārt,

gan civiliedzīvotāju nogalinātāja V. Kononova grupa, gan K. Čugunova grupa bija PSRS okupācijas varas pārstāvji. Latvijā dzimušais un augušais V. Kononovs nevarēja nezināt, ka Latviju 1940. gadā okupēja PSRS, un militāru spēku viņš realizē tās interesēs. Savukārt K. Čugunova grupa nebija kāda vienkārši Latvijā radusies partizānu grupa, bet no Krievijas Latvijā konkrētu uzdevumu veikšanai iesūtīta PSRS Aizsardzības tautas komisariāta pretizlūkošanas pārvaldes "SMERŠ" grupa. To, ka "SMERŠ" veica ne tikai pretizlūkošanas, bet arī represīvas darbības, vēsturnieki pierādījuši jau sen. Līdz ar to upuru – Mazo Batu ciema iedzīvotāju – uztverē gan vācieši, gan V. Kononova, gan K. Čugunova grupas dalībnieki bija okupanti. Atšķirībā no lielākās daļas Eiropas valstīm, kur okupants Otrā pasaules kara laikā bija viens, Latvijas iedzīvotājiem bija jāizdzīvo divu okupācijas spēku sadursmē. Pat, ja pieņem, ka ECT, neizmantojot krimināllietas materiālus, pierādījusi faktu, ka Mazo Batu ciema iedzīvotāji vāciešiem nodeva K. Čugunova "SMERŠ" grupu, no vēsturnieka skatu punkta nacistu policijas un K. Čugunova smeršistu militārā sadursme bija divu okupantu cīņa. Tā minētājā brīdī paglāba Mazo Batu iedzīvotājus no K. Čugunova veiktās aplaupīšanas vai draudošajām nacistu represijām par to, ka ciema iedzīvotāji nebūtu ziņojuši par smeršistu ierašanos.

Mazo Batu cieminieku liktenis rāda, kā Latvijas iedzīvotājiem bija jāizdzīvo divu okupantu cīņā. Arī ieročus ciema iedzīvotāji no nacistiem saņēma nevis piederības pie kāda militāra formējuma dēļ, bet paš aizsardzībai. Padomju diversantu un partizānu veiktās civiliedzīvotāju laupīšanas Latvijas Austrumu daļā ir pierādāmas, kā avotu izmantojot pašu partizānu dokumentus. Domājams, ka līdzīgi ieroču izdales gadījumi paš aizsardzībai Latvijas Austrumos nebija retums. Taču šis jautājums vēl prasa izpēti.

Manuprāt, Latvijas iedzīvotāju paš aizsardzība jāšķir no atrašanās regulārās vienībās ar savu komandieri un atšķirības zīmēm. Minētās pazīmes saskaņā ar 1907. gada 18. oktobra IV Hāgas konvenciju "Par sauszemes kara vešanas likumiem un paražām"⁴ raksturo kombatantus. Kā rāda V. Kononova krimināllietas piemērs, Mazo Batu iedzīvotāji nebija regulāra militāra vienība. To nepierāda arī dokumenti. Militāra kolaborācija līdz ar to nevarēja notikt. Ieroči vīriešiem vienmēr nebija blakus. Ciemā sargposteņu nebija. Par to liecina fakti, ka vienu cieminieku V. Kononova vīri sagūstījuši pirtī, citu gultā, bet vēl citu neapbruņotu sašāvuši bēgot. Maz ticams, ka vēsturniekiem izraisīsies diskusijas par nogalināto sieviešu statusu. Kāda "kombatante", piemēram, var būt sieviete grūtniece neilgi pirms dzemdībām. Rezumējot – diskutējami ir jautājumi, vai Latvijas civiliedzīvotāji, kuri 1944. gadā no vāciešiem saņēma ieročus paš aizsardzībai un arī ziņoja par vienu okupantu otram okupantam, ir kolaboranti? Ja ir, tad kādu kolaborācijas formu viņi pārstāv? Piemēram, Latvijas Republikas tiesu prakse nacionālo partizānu nogalinātos komunistiskā režīma drošības iestāžu ziņotājus pēc Otrā pasaules kara uzskata par nevainīgiem upuriem un nozieguma izdarītājus – nacionālos partizānus – nereabilitē. Vai kolaborācijas veidi atšķiras no tā, kuram okupācijas režīmam ziņo, vai no tā, ka okupētā teritorijā darbojas viena vai vairākas okupācijas varas? Manuprāt, jānodala, vai okupācijas varai tika ziņots par cilvēkiem, kuri atbalstīja

neatkarīgas Latvijas Republikas atjaunošanas idejas, vai arī par vienas vai arī otras okupācijas varas oficiāliem pārstāvjiem. Pirmajā gadījumā – analogiski kā citās okupētajās Eiropas valstīs, nav šaubu, ka tā bija kolaborācija arī Latvijā. Otrā gadījumā – ne. Jāņem vērā, ka liela daļa ziņotāju arī pēckara Latvijā neziņoja ideoloģisku motīvu dēļ, bet – režīma spiesti, tā saglabājot savu dzīvību. Taču pēckara Latvijā izvēles iespējas dzīvības saglabāšanai bija daudz lielākas – varēja pievienoties nelegālā stāvoklī esošajiem pretošanās dalībniekiem vai slēpties. Veiksmes gadījumā dzīvību varēja saglabāt vai vismaz novilcināt bojāeju. Otrā pasaules kara gados, kad Latvijā darbojās divu konfrontējošu okupāciju spēki, atsakoties sadarboties ar kādu no okupācijas varām, indivīda izdzīvošanas iespējas bija minimālas.

Par to, ka nepieciešama minēto kolaborācijas jautājumu un ECT sprieduma V. Kononova lietā izdiskutēšana plašākā sabiedrībā, liecina Latvijā veiktā sabiedriskās domas aptauja tūlīt pēc ECT 2008. gada 24. jūlija sprieduma V. Kononova lietā. Lielākā daļa respondentu – 88,64% atzina, ka tiesas spriedums ir absurds, 1,7% domāja, ka lietā viss ir safabricēts, bet 9,66% uzskatīja, ka Latvijai nav pietiekami profesionāli advokāti⁵. Rezultāti liecina, ka sabiedrības vēsturiskajā atmiņā Otrā pasaules kara notikumi joprojām ir ļoti sāpīgi. Nepietiekama kolaborācijas jautājuma izdiskutēšana, it īpaši tad, ja ECT Lielā palāta pieņems Latvijai nelabvēlīgu spriedumu, mūsu valstī tikai palielinās eiroskeptiķu skaitu.⁶ Latvijai eiroskepticisma tālāks pieaugums būtu bīstams, jo eiroskeptiķu īpatsvars pie mums jau ir viens no lielākajiem Eiropas Savienības dalībvalstīs.

Atsauces un komentāri

- ¹ Former third section. Case of Kononov v. Latvia, Application no. 36376/04, Judgment, Strasbourg, 24 July 2008, Referral to the Grand Chamber, 26/01/2009//<http://cmiskp.echr.coe.int> (skatīts 27.10.2009.).
- ² Grand Chamber, Case of Kononov v. Latvia, Application no. 36376/04, Judgment, Strasbourg, 17 May 2010// <http://cmiskp.echr.coe.int> (skatīts 27.10.2009.).
- ³ Strods H. PSRS kaujinieki Latvijā (1941–1945). II daļa. Dokumenti un materiāli. – Rīga: Žurnāla “Latvijas Vēsture” fonds, 2007, 277.–292. lpp.
- ⁴ Convention (IV) respecting the Laws and Customs of War on Land and its annex: Regulations concerning the Laws and Customs of War on Land. The Hague, 18 October 1907//<http://www.icrc.org/ihl.nsf/FULL/195> (skatīts 27.10.2009.).
- ⁵ Aptauja: Eiropas Cilvēktiesību tiesas spriedumu Kononova lietā vērtē negatīvi. 28. jūlijs (2008), Preses relīzes/Tieslietas//<http://www.lv.lv/index.php?menu=doc&sub=pr&id=178869> (skatīts 27.10.2009.).
- ⁶ Redaktora piezīme: 2010. gada 17. maijā Eiropas Cilvēktiesību tiesas (ECT) Lielā palāta paziņoja par savu spriedumu, kurš atcēla zemākās ECT instances 2008. gada 24. jūlija spriedumu V. Kononova prasībā pret Latvijas valsti. (Kononov v. Latvia, Application no. 36376/04). <http://www.unhcr.org/refworld/pdfid/4bf65e0b2.pdf> (skatīts 01.11.2010).

Occupation: History and Perception in Estonia

Summary

Toomas Hiio defines “occupation” on the basis of the 1907 Hague Convention IV, “The Laws and Customs of War on Land.” This convention was recognized as part of international law already before World War II, and in the Nuremberg tribunal and later cases the refusal of several states to recognize it has not been admitted as an argument. Already in 1944, Raphael Lemkin, who created the term “genocide,” used “occupation” in the title of his 1944 book. “German fascistic occupants” was an official Soviet term.

German occupation authorities declared that international contracts are not valid in territories belonging to the Soviet Union. However, the situation was different in the Baltic states. In Estonia, the Germans did not refer to the Hague Convention, but their attitude toward Estonian law and institutions was kept in the spirit of the Convention, except for groups such as their political opponents, Jews, Roma and the emotionally ill. There is no question that the German occupation was always recognized as occupation.

Soviet occupation is more complicated. The invasion in 1940 in the Baltic states was presented as a voluntary joining the brotherly nations of the Soviet Union. The take-over has been described as the “silent submission,” though the world did take notice. The 23 July 1940 declaration by Sumner Welles, U.S. Acting Secretary of State, condemned the events, and his statement became the cornerstone of Western policy of not recognizing the incorporation until the Baltic states regained their independence.

Soviet occupation was not an academic question for the inhabitants of the Baltic states. After the defeat of armed resistance and the post-Stalin “thaw” it became clear that the Soviet system had been established for the long run. This led to various compromises in the society; new generations were born that did not remember the years of independence. The regime remained repressive. Nevertheless, a Soviet Estonian identity never developed.

Was the Soviet occupation such in terms of international law? Some answers are found in rulings of the European Court of Human Rights regarding the appeals of several people convicted of crimes against humanity and war crimes in Estonia. These rulings indicate that the court recognizes both the Soviet and German occupations as occupations in the sense of international law.

Compensatory damages or reparations sometimes are viewed as a characteristic of settlements after an occupation. Despite the fact that successful claims against the Soviet Union or its successor state are not viable, Estonian historians have spent years to determine the exact numbers of victims of the two occupation regimes and the damages caused. Detailed information about Estonians killed, imprisoned or deported by both regimes is available, and Estonian authorities have reliable data for determination of compensation to

the victims. The research also made it possible to correct the overblown Soviet data about the number of German victims.

In the context of today's attitudes toward the German occupation, the situation of Estonia differs to some extent from its two southern neighbors. The Holocaust has become a universal symbol and as such attracts attention to real or ascribed participation of various nations. The situation of the Baltic states therefore is unenviable, partly because Soviet propaganda used and the Russian propaganda still uses alleged participation of Baltic citizens in these atrocities to achieve certain political ends. Estonia's position in this regard is ambivalent. Foreign scholars oftentimes treat the Baltic as a whole and hardly ever refer to Estonian history in making their generalizations. However, it is known that Estonia was declared *judenfrei* at the Wannsee Conference in 1942, and the pictures of Jewish extermination at the Klooga camp near Tallinn are among the best known. On the other hand, it is little known that in the czarist empire Jews were not allowed to settle in the provinces of Estonia and Livonia, and therefore the number of Jews in Estonia was very small and anti-Semitism was never an issue. These facts have now been thoroughly researched and have become widely known.

The roots of today's attitudes in Estonia are to a great extent determined by its historical, linguistic and ethnic ties to Finland. Finland has been looked upon as the "big brother." Finnish volunteers fought in the Estonian Liberation War in 1919, and an Estonian regiment fought with the Finns against the Red Army in 1944. In debates about the Molotov–Ribbentrop Pact and the subsequent capitulation to Soviet demands the Finnish example plays a significant role. Thus Estonia decided not to give up mandatory service in its armed forces.

The question of collaboration, which is clear in the case of a single occupation, becomes complicated in the context of two occupations. The second occupier puts on trial persons who collaborated with the first one. This happened in Estonia under German occupation with persons who had collaborated with the Soviets in 1940–41. These actions were supported by most Estonians as a just retribution for Soviet atrocities. But when the Soviets returned in 1944, they punished those who had collaborated with the Germans, which meant – a large part of the population. Thus the number of those who suffered under the Soviet occupation was much larger than under the German occupation.

After the defeat of Germany, only collaboration with the Germans was viewed as collaboration. This view is still evident in a 2008 decision of the European Court of Human Rights in the case *Kononov vs. Latvia*. In the eyes of the Court, the Latvian court had erred in finding Kononov, leader of a Soviet diversionary group operating behind the German lines, guilty of a war crime in 1944 – killing the inhabitants of a small East Latvian village. In part, the Court argued that the alleged collaboration of the inhabitants with Nazi Germans was sufficient reason to deny their rights under the law.

The question of collaboration with the two regimes became actual after regaining independence. In that context several problems arose: (1) the fact that the events were 50 years

in the past and the memories no longer reliable; (2) the inevitable compromises made with the regime during the long years of the occupation; (3) the demands to punish or at least to restrict the rights of those who had been responsible for the suffering now rehabilitated victims.

It is not possible to compare suffering, but such comparisons have become part of the general discussion. To accuse only the Germans of criminal acts would be the simplest way to gain the sympathies of the Western allies. However, Estonia's foreign policy is not divorced from its domestic policy, which is influenced by hundreds of thousands of those who suffered from Soviet repressions. The comparison of the numbers of Soviet and Nazi victims, however, would lead to accusations that they amount to Holocaust denial or at least revisionism. That is why the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes against Humanity and Estonian legislation have chosen to adhere closely to internationally accepted definitions of crimes against humanity, war crimes and genocide. To avoid the possibility that in a two occupation situation persons who would be criminally liable under one occupation could evade responsibility under another, Estonian legislation has provided that such persons cannot pretend to be classified as "repressed."

The service of Estonians in the armies of two occupying powers in a non-Estonian war is another legacy to be dealt with. Most of the soldiers were draftees. Estonia was the only Baltic country in which the Soviets could carry out a major mobilization in 1941. On the German side, an Estonian *Waffen-SS* division was formed. An Estonian Regiment fought in the Finnish army. The service in various foreign units in a non-Estonian war was understandable. Problems arose, however, after the war. Estonians in Soviet service were honored and used as reserve for the Sovietization of Estonia. Estonians in German service were imprisoned or sent to labor camps, whose conditions were similar to Soviet prison camps. They faced restrictions of personal life after returning. Because most soldiers were drafted, there were no significant conflicts between the two groups of soldiers after independence was reestablished. Discussion, however, is still continuing about the statement in support of mobilization given by Jüri Uluots, former premier and acknowledged representative of Estonian statehood, in February 1944. Though not made without German pressure, his call to fight against the invading Soviet troops was heeded by many Estonians in the hopes of reestablishing their statehood with the support of the Western Allies after the end of the war. The call issued by Uluots has recently also given rise to the demand to recognize the draftees as freedom fighters. Although several political parties have supported the demand, arguments against such a designation have been advanced. It would be unfair of those who had volunteered before the call – also in the hope of reestablishing Estonian independence. But Estonians fighting in the Red Army were also motivated to fight for the liberation of their land. The designation of the one group over others would, furthermore, give rise to the accusation that Estonians are now siding with Nazi Germany. This question is too complicated in international and national terms to be resolved easily and simply.

Calls to leave history to historians are, for the time being, impossible in Estonia and the other Baltic states. Before that is done, concrete political and legislative issues have to be resolved to develop a clear policy about support for victims of both totalitarian regimes, about advancing the understanding of both occupations among the youth, and about evaluating the compromises accepted by individuals during both occupations.

Ritvars Jansons in his commentary points out that the decisions of the European Court of Human Rights cannot be interpreted singularly as recognition of the fact of occupation. The Court addresses only the question whether the human rights of an individual have been violated by the national state. The fact that the interpretations of the Court in this regard can vary is evident in the case of *Kononov vs. Latvia*, which in 2008 was decided in favor of the petitioner because the Latvian court had disregarded the statute of limitation, which had run out in 1954. Thus the Court indirectly indicated that Latvia at that time was not occupied.

The decision and Latvia's subsequent appeal to the Grand Chamber in 2009 raised several historical questions, including the question whether Kononov, who was a Soviet military person and received compensation for his activities, is to be classified as an "occupant" in Nazi-occupied Latvia. In its appeal to the Grand Chamber of the Court, Latvia presented the thesis that in 1940 the USSR illegally had occupied and incorporated Latvia, an act not recognized by more than 50 states. The USSR had not renounced the incorporation, considered Latvia under Nazi occupation as its territory and fought to restore it as part of the USSR. Therefore, at the time when Kononov's crime was committed, Latvia was doubly occupied – by the Nazis and the Soviets. Although the historians mainly support a three-occupation thesis, the double-occupation thesis presented by the lawyers is also worth considering. Soviet diversionary troops behind German lines were performing activities in the interests of the USSR as an occupying power. From 1944 until the end of the war, the inhabitants of Latvia were subjected to military collaboration, being drafted both into German and Soviet military units. There were also other forms of military collaboration, such as Latvians instead of military service chose service in the "destroyer battalions" to battle national partisans, or, on the German side, the *SS Jagdverband Ostland* to perform diversionary acts if all of Latvia came under Soviet occupation. Most joined these units to preserve their lives, since the death rate in front line units was much higher.

Another question raised by the Kononov case is that of collaboration. The Nuremberg Tribunal has served as a precedent for evaluating Nazi crimes to this day. There has been no similar judicial evaluation and hence – no precedent for judging the crimes committed by the communist Soviet regime. That may be one reason why the Court decided that the crimes of Allies cannot be tried and why the victims of Kononov were adjudged to be collaborators of the Nazis, since they had denounced a Soviet diversionary group threatening them and had accepted arms from the Germans for self-defense. Non-reporting, in turn, would have resulted in oppressive Nazi countermeasures. Actually, the inhabitants of the

village were victims in a war between two occupying powers and had no protection against either one. The self-defensive behavior of the village inhabitants as civilians has to be distinguished from that of armed military units.

The principle should prevail that only denunciations of people supporting independent Latvia is to be considered collaboration; denunciations of the official representatives of one or the other occupation regime should not. It is clear that a broader discussion of collaboration and related issues is necessary. After the Court's decision in 2008, an opinion survey showed that 88.4% considered the decision absurd. Lack of broader discussion can only increase the already high presence of "Euro-skeptics" in Latvia. [Editor's note: on appeal, the Grand Chamber in 2010 reversed the previous ruling against Latvia.]

Inesis Feldmanis

Okupācija, kolaborācija un pretošanās kustība Latvijā

Jēdzieni “okupācija”, “kolaborācija” un “pretošanās kustība” ir cieši saistīti ar Otrā pasaules kara vēsturi un pēckara periodu. Pēdējos divdesmit gados tieši kara vēstures izpētē daudzās Eiropas valstīs ir sasniegts ievērojams progress. Līdz nesenam laikam ļoti priecēja krievu historiogrāfija, kas izcēlās ar daudzveidību un daudzām jaunām idejām. Vairāki krievu vēsturnieki atklāti izvirzīja un sekmīgi risināja asas Otrā pasaules kara problēmas, mēģinot tās skatīt pavisam jaunā gaismā. Tagad gan situācija jūtami mainījies. Oficiālā Krievija vēlas panākt, lai Otrā pasaules kara norises lielākoties tiktu interpretētas tāpat kā Staļina laikos. 2009. gada maijā Maskavā nodibināja pat īpašu komisiju cīņai pret vēstures falsifikācijām, kas “kaitē Krievijas interesēm”.¹ Tiekot veidoti “falsifikatoru” saraksti. Kur nu vēl tālāk un trakāk!

Gribot negribot rodas jautājums, vai šādu notikumu ievirzi nav veicinājusi arī citu valstu vēsturnieku pasivitāte noteiktu Otrā pasaules kara problēmu pētniecībā, pakļaujoties tā sauktās uzvarētāju versijas ietekmei.² Pirmām kārtām ar to es domāju vācu vēsturniekus! Dažādu iemeslu dēļ daudzi no viņiem līdz pat pagājušā gadsimta 90. gadu sākumam nerisināja (vai darīja to ļoti reti) tādas tēmas kā Molotova–Ribentropa pakts, Sarkanās armijas noziegumi Vācijas teritorijā kara pēdējā gadā, vācu civiliedzīvotāju bēgšana un izdzīšana utt. No šodienas viedokļa, šāda nostāja ir grūti izprotama un šķiet pat, lai neteiktu vairāk, visai dīvaina un absurda. Tāpēc, ka vācieši izjuta un izjūt vainu par karu un izdarītajiem noziegumiem, taču nebija jāizvairās sniegt objektīvu Otrā pasaules kara ainu. Tas vairākus gadu desmitus nāca par labu vienīgi melīgajai padomju vēstures propagandai.

Arī šobrīd joprojām izskan pārmetumi Vācijas vēsturniekiem. Tā vienā no saviem jaunākajiem rakstiem amerikāņu profesors Ričards Raaks (*Richard Raak*) norāda, ka gandrīz visi vācu vēsturnieki, kuri atrodas valsts dienestā, gadiem izvairās, pamatojoties uz tādiem avotiem kā padomju diktatora Josifa Staļina 1939. gada 19. augusta runa, apspriest PSRS lomu militāro konfliktu izraisīšanā 1939. un 1941. gadā.³ Vācu vēsturnieki šo runu nepamatoti uzskatot par safabricētu. Piebīdīsim, ja atzīst, ka padomju diktators ir teicis šo runu, kurā atspoguļojās viņa iecerētais kara scenārijs,⁴ tad

neizbēgams ir secinājums, ka viņš ir tikpat vainīgs Otrajā pasaules karā cik vācu fīrers Ādolfs Hitlers.

Iespējams, ka tieši Vācijas vēsturnieku nevēlēšanās risināt aktuālas problēmas ir iedrošinājusi vairākus Krievijas vēsturniekus visai smieklīgā veidā censties mazināt Molotova–Ribentropa pakta noziedzības pakāpi. Aizmirstot pat to, ka Padomju Savienība piecdesmit gadus noliedza 23. augustā parakstītā slepenā protokola eksistenci, priekšplānā tiek izvirzīta tēze, ka šim protokolam ir amorfs raksturs, respektīvi, tas satur tādus abstraktus jēdzienus kā “interesu sfēra” vai “teritoriāli politiskā pārkārtošanās”. Viņu apziņāti greizajā skatījumā Molotova–Ribentropa pakts neparedz nekādas reālas teritoriālās izmaiņas vai “interesu sfēru” okupāciju un šajā ziņā būtiski atšķiras no 1938. gada septembrī parakstītās Minhenes vienošanās (Vācija, Itālija, Lielbritānija, Francija), kas tieši nodeva Berlīnes rīcībā līdz tam Čehoslovākijai piederošo Sudetijas apgabalu.⁵

Lieki piebilst, ka šī dīvainā nostāja, lai neteiktu vairāk, neiztur nekādu kritiku. Minhenes vienošanās un Molotova–Ribentropa pakts ir faktiski nesalīdzināmi lielumi. No starptautisko tiesību aspekta, Molotova–Ribentropa pakts bija neskaitāmas reizes noziedzīgāks par nelikumīgo Minhenes vienošanos, kuras mērķis tomēr bija miera saglabāšana. Turpretī 23. augusta pakts atļāva gan vācu fīreram Ādolfam Hitleram, gan arī padomju diktatoram Josifam Staļinam (šo faktu vēsturnieki nez kāpēc bieži ignorē), uzbrūkot kaimiņiem, sākt karu un radīt situāciju, kad izvirzījās pieminētā “teritoriāli politiskā pārkārtošanās”, kam sekoja plašu svešu teritoriju sagrābšana un kaimiņvalstu neatkarības iznīcināšana. Savā pēdējā vārdā Nirnbergas Tribunālā 1946. gada vasarā Vācijas ārlietu ministrs Joahims fon Ribentrops (*Joachim von Ribentropp*) norādīja: “Kad es 1939. gadā atbraucu uz Maskavu pie maršala Staļina, viņš ar mani neapsprida iespēju noregulēt vācu–poļu konfliktu Briāna–Keloga pakta⁶ ietvaros, bet gan lika saprast, ja viņš nedabūs pusi Polijas un Baltijas valstis ar Liepājas ostu, bet vēl bez Lietuvas, tad es varu tūlīt pat lidot atpakaļ. Kara vešana acimredzot tur 1939. gadā netika uzskatīta par noziegumu pret mieru.”⁷

Kas attiecas uz Latvijas vēsturniekiem, tad viņiem šajā situācijā izvirzās divi galvenie uzdevumi. Pirmais – ar saviem pētījumiem bagātināt Otrā pasaules kara vēstures vispārējo ainu, iespēju robežās mēģinot neitralizēt pieminētās negatīvās tendences tās vai citas lielvalsts historiogrāfijas attīstībā. Un otrais uzdevums – nostiprināt zinātniski pamatotu, korektu un mūsdienīgu skatījumu uz Otrā pasaules kara norisēm Latvijā, pilnīgi izskaužot “uzvarētāju versijas” recidīvu ietekmi vēsturisko procesu skaidrošanā, interpretēšanā un novērtēšanā. Piebīdīsim, ka “uzvarētāju versijas” ietvaros, kuras politiskais pamats bija uzvarētāju lielvalstu vienošanās pēc Otrā pasaules kara sodīt un tiesāt tikai nacistu un to sabiedroto izdarītos noziegumus,⁸ karojošo pušu darbība un notikumu norise parasti vērtēta tikai caur nacisma kā vienīgā ļaunuma prizmu, faktiski ignorējot komunisma briesmīgos un barbariskos noziegumus.

Okupācija

Īpaša vērtība Latvijas vēsturnieku darbos pēc neatkarības atgūšanas veltīta Latvijas, arī Lietuvas un Igaunijas okupācijai, uzsverot, ka Baltijas valstis bija vienīgās valstis Eiropā, kas Otrā pasaules kara gados piedzīvoja trīs okupācijas. Pie tā vainīgi bija tā-laika lielākie agresori – Padomju Savienība un nacistiskā Vācija. PSRS Latviju, Lietuvu un Igauniju 1940. gadā okupēja pirmā, nacistiskā Vācija – 1941. gadā, bet 1944.–1945. gadā atkārtoti – Padomju Savienība. Otrā padomju okupācija ilga vairāk nekā četrdesmit piecus gadus – visai garu vēstures posmu – un postoši ietekmēja triju Baltijas valstu paaudžu dzīvi.

Pašlaik Latvijā ir gandrīz pilnībā noformējusies un nostiprinājusies trīs okupāciju koncepcija, kas kļuvusi par dominējošo (bet ne vienīgo) pieeju Latvijas vēstures skaidrošanā Otrā pasaules kara gados un pēckara periodā līdz 1991. gadam. Tas gan nenozīmē, ka Latvijas vēsturnieku vidū valdītu pilnīga vienprātība atsevišķu okupācijas vēstures jautājumu un procesu vērtēšanā. Par vairākām problēmām notiek diskusijas, kas sekmē gan okupācijas koncepcijas pilnveidošanu, gan arī atsevišķu okupācijas vēstures aspektu dziļāku izpēti.

Latvijas historiogrāfijā intensīvi pētīti okupācijas vēsturiskie, mazāk starptautiski tiesiskie aspekti. Vislielākā uzmanība tiek pievērsta 1939. gada 23. augustā noslēgtajam Vācijas un PSRS neuzbrukšanas līgumam un tā sastāvdaļai – slepenajam papildu protokolam, respektīvi, Molotova–Ribentropa paktam, kas sadalīja Austrumeiropu vācu un padomju interešu sfērās, Austrumpoliju, Latviju, Igauniju, Somiju un Besarābiju “atdodot” Padomju Savienībai. Daudzu Latvijas vēsturnieku galvenais secinājums – bez Molotova–Ribentropa pakta Maskavai nebūtu iespējams uzspiest Baltijas valstīm (Lietuvu padomju interešu sfērā iekļāva 1939. gada 28. septembrī) tā sauktos bāzu līgumus, ne arī 1940. gada jūnijā īstenot šo valstu okupāciju.

Kaut gan, un tas īpaši jāuzsver, Berlīnei, kas 1939. gada rudenī ekonomisko apsvērumu dēļ lielā mērā mainīja savu vienaldzīgo nostāju pret Baltijas valstīm un bija ieinteresēta, lai Vācijai arī turpmāk būtu garantēti saimnieciski ieguvumi no Baltijas telpas, 1940. gada jūnija notikumi bija visai negaidīts pārsteigums. PSRS sasteigtā agresīvā darbība Baltijā un arī vienlaikus Rumānijā vairoja īgnumu Berlīnē, radot pat zināmu šoku, jo strauji pasliktinājās arī tās stratēģiskais stāvoklis. Sākumā (runa ir par 16. jūniju) vācu ārlietu ministrs Joahims fon Ribentrops gribēja pat pārbaudīt pretošanās iespējas padomju pasākumiem un lūdza saviem padotajiem sagatavot attiecīgu ziņojumu.⁹ Taču dienu vēlāk viņš (protams, konsultējoties ar fīreru Ādolfu Hitleru) izlēma nesarežģīt padomju–vācu attiecības dēļ notikumiem Baltijas valstīs un cirkulārā vācu sūtņiem norādīja, ka šie notikumi ir vienīgi Krievijas un Baltijas valstu lieta.¹⁰

Rakstot par PSRS iebrukumu Baltijā 1940. gada jūnijā, Latvijas vēsturnieki visai konsekventi lieto starptautisko tiesību speciālistu ieteiktos apzīmējumus – kvazimilitārā okupācija, vardarbīga okupācija miera laika apstākļos vai nelikumīga intervencija, kā arī uzsver, ka okupācijas nelikumību noteica Maskavas agresīvā rīcība. Ļoti svarīgi ir arī PSRS akciju izvērtēt, pamatojoties uz 1907. gada Hāgas sauszemes kara reglamenta kritērijiem. Piemēram, reglamenta 42. pants nosaka, ka būtiskākā okupācijas pazīme ir “teritorijas atrašanās svešas armijas varā”,¹¹ kas pilnīgi atbilst situācijai, kādā nonāca Baltijas valstis. To valdības zaudēja rīcības spēju, reālā vara bija padomju sūtniecību un no Maskavas atsūtīto emisāru rokās.

Maskavas galvenais mērķis bija sagatavot un īstenot Baltijas valstu aneksiju, kas notika 1940. gada augusta sākumā. Taču šī aneksija balstījās uz prettiesiskiem pamatiem – intervenci un okupāciju, to neizdevās iztēlot kā igauņu, latviešu un lietuviešu “brīvpaprātīgu pievienošanos”. Tāpēc tā neizraisīja juridiskas sekas. Nenotika arī suverēnas varas maiņa – anektētās valstis saglabāja savu suverenitāti, bet anektētājs to neieguva. Baltijas valstu starptautiskā subjektivitāte neizzuda. Latvija, Lietuva un Igaunija turpināja *de jure* pastāvēt, ko atzina vairāk nekā piecdesmit valstis.

Šo faktu un vērtējumu gaismā gaužām dīvaini šķiet atsevišķu Lietuvas vēsturnieku (Alvids Nikžentaitis, Česlavs Laurinavičs) izvēlēta nostāja. Samērā nesen viņi izvirzīja tēzi, ka 1940. gada 3. augustā īstenotā Lietuvas aneksija noslēdza Lietuvas okupāciju.¹² Kā pamatoti norāda cits lietuviešu vēsturnieks Toms Baranausks, runājot juridiskajā valodā, tas var nozīmēt tikai vienu: tiek atzīts, ka šī aneksija bija likumīga un kopš 1940. gada 3. augusta Lietuva jau bija likumīga PSRS sastāvdaļa.¹³

Daudzi tiesību vēsturnieki ir vienprātis, ka līdz Otrā pasaules kara beigām starptautisko tiesību praksē piemēroja klauzulu, ka aneksiju var leģitimēt, ja to atzīst starptautiskā kopiena. Baltijas valstu gadījumā tā nebija. Aneksija nebija likumīga, un tāpēc turpinājās šo valstu okupācija līdz pat 1991. gadam. Savā darbā *Nelikumīga aneksija un valsts kontinuitāte: Baltijas valstu inkorporēšanas lieta PSRS* igauņu jurists Lauri Melksoo norāda:

Ņemot vērā to, ka PSRS īstenotā Baltijas valstu aneksija nebija balstīta starptautiskajās tiesībās un ievērojama starptautiskās sabiedrības daļa atteicās formāli atzīt šo iekarošanu, PSRS neveiksme iegūt galējo tiesisko statusu Baltijas valstīs automātiski nozīmē, ka okupācijas režīms kā tāds nebija pārtraukts līdz Igaunijas, Lietuvas un Latvijas neatkarības atjaunošanai 1991. gadā.¹⁴

Ilgā okupācijas vēsture Latvijā nosaka arī tēmu un problēmu daudzveidību. Neapšaubāmi svarīgs un nozīmīgs šīs vēstures aspekts ir okupācijas varu politika, kas analizēta, raksturota un vērtēta neskaitāmos Latvijas vēsturnieku darbos. Sniegtā novērtējuma ievirze – lielākoties izteikti negatīva. Arī latviešu tautas vēsturiskajā atmiņā

okupāciju periods iegūlis kā smags un nomācošs laiks, faktiski kā laiks, kad nebija iespējams pilnā mērā īstenot savas ieceres un iespējas.

Rakstot par pirmo padomju okupāciju, kas ilga tikai vienu gadu, Latvijas vēsturnieki turpina tradīcijas, kas aizsākušās latviešu trimdas autoru darbos. Priekšplānā bieži vien tiek izvirzīta padomju režīma terora izpēte. Šāda pieeja ir saprotama un akceptējama, jo okupācijas varas represijas pret Latvijas iedzīvotājiem bija ļoti nežēlīgas un plaša vēriena. Tās skāra tūkstošiem cilvēku, un, ja runājam par 1941. gada 14. jūnija deportāciju, arī mazus bērnus. Ne velti historiogrāfijā pat sastopams apzīmējums – Baigais gads.

1941. gada vasarā Baigo gadu Latvijā nomainīja “vācu laiks”, ko raksturo visai komplicēta vispārējā situācija, kuras izpratnes atslēga slēpjas vispusīgā notikumu kopsakara izziņāšanā un izvērtējumā. Latvijas iedzīvotāju noskaņojumu un darbību, kā arī viņu nostāju pret vācu okupācijas varu jūtami ietekmēja galvenokārt pirmā padomju okupācija un centieni atgūt zaudēto valsts neatkarību. Līdz ar to sarežģīto “vācu laiku” nevar izprast un kaut cik objektīvi izvērtēt, ja nepatur prātā divas ļaunuma paradigmas – komunismu un nacismu. Tā ir mūsu un reizē pat visas Austrumeiropas vēstures savdabība, kuru nedrīkstam ignorēt.

Konkrētajā vēsturiskajā situācijā, kādu radīja Otrais pasaules karš, vāciešus pat varētu uztvert par mazāku ļaunumu nekā krievus, kuri iemiesoja komunisma un iznīcības draudus. Tam ir objektīvs un racionāls pamats, vispirms mūsu vēsturiskā atmiņa, daudzu latviešu pārliecība, ka “vācu laikā” viņi cieta mazāk nekā “krievu laikos”. Ne velti daudzi latvieši gāja leģionā, jo tobrīd, pat neskatoties uz izteiktu nepatiku pret vāciešiem, Padomju Savienību uztvēra par savu galveno ienaidnieku un nevēlējās pieļaut, lai tā otrreiz okupētu Latviju un deportētu un iznīcinātu tās iedzīvotājus.

Pret šādu nostādni ir grūti ko iebilst, jo latviešu tautas noskaņojums, vajadzības un intereses Otrā pasaules kara gados neapšaubāmi ir svarīgs un neatņemams attiecīgā vēstures posma kopainas izpratnes elements. Tikai ņemot to visu vērā, ir iespējams adekvāti atspoguļot un izvērtēt tās vai citas “vācu laika” norises. Ikviens mēģinājums ignorēt šos būtiskos faktoros vai aizstāt tos ar citiem, mazāk svarīgiem, nozīmē centienus sagrozīt vēsturisko īstenību, padarīt sev vēlamo par esošo. Pavisam nevietā ir ilgi neapstrīdēto uzvarētāju versijas proponēto vērtējumu ietekmē moralizēt un pārņemt latviešiem it kā nepareiza sabiedrotā izvēli, jo toreiz Vācija bija situācijas noteikts, uzspiests un reizē arī viņu vienīgais reālais sabiedrotais. Otrā pasaules kara laikā neviens – pat lielvalstis – nevarēja izraudzīties sabiedrotos pēc ideoloģiskās pārliecības vai morāliem apsvērumiem. Visu noteica vienīgi tās vai citas puses aktuālās intereses. Citādi nekad dienas gaismu nebūtu ieraudzījusi tā saucamā “dīvainā savienība” – Rietumu demokrātisko lielvalstu (ASV, Lielbritānija) un totalitārās Padomju Savienības koalīcija, kas, vēsturiskā perspektīvā skatoties, bija īsta “dieva dāvana” padomju diktatoram

J. Staļinam. Sadarbība ar britiem un amerikāņiem ļāva Maskavai uz vairākiem gadu desmitiem noslēpt vai notušēt savus izdarītos noziegumus. Dažādu apsvērumu, arī pārprastas solidaritātes dēļ, britu premjers Vinstons Čērčils (*Winston Churchill*) un amerikāņu prezidents Franklins Delano Rūzvelts (*Franklin Delano Roosevelt*) bija ieinteresēti klusēt, jo viņi baidījās sarūgtināt un apbēdināt “nabaga tēvoci Džo” [Staļinu]. Vairākos gadījumos viņi pat pieļāva, ka padomju diktators gluži vienkārši par viņiem ņirgājas un viņus apmuļķo.¹⁵

Pašlaik gan vēsturnieku pētījumos par latviešu tautas noskaņojumu un attieksmi pret vāciešiem dažādos “vācu laika” posmos varam izlasīt vienīgi vispārīgas frāzes. Diezgan bieži ir norādīts, ka daudzi latvieši 1941. gada vasarā “mūžsenos ienaidniekus” vāciešus uztvēra un sveica kā atbrīvotājus, jo “pēc boļševiku terora gada vācu valdīšana likās kā sapņu saldums un gaismas atgriešanās”.¹⁶ Taču sajūsma par vāciešiem nebija pārāk ilga, tā strauji noplaka un noskaņojums mainījās, jo vācieši nenodrošināja no viņiem gaidīto. Lai gan viņu attieksme pret baltiešiem bija nesalīdzināmi labvēlīgāka nekā pret citām toreiz Padomju Savienībā dzīvojošām tautām, viņi lielā mērā ignorēja latviešu vitāli svarīgās intereses un vajadzības. Lielummānijas pārņemtie un politikā visai klaji aprobežotie nacisti atbrīvošanas un neatkarības vietā atnesa jaunu brutālu okupāciju, ko raksturoja represijas, kas vērsās pret ebrejiem, komunistiem, padomju aktīvistiem un nacionālās pretošanās kustības dalībniekiem. Daudziem nepieņemama bija arī nacistu īstenotā sociālā un ekonomiskā politika. Ilūzijām gaistot, latvieši arvien vairāk pārliecinājās, ka vienu ļaunumu aizstājis cits. Īsts lūzuma moments noskaņojumā iestājās 1942. gada sākumā. Vairāki vācu izcelsmes dokumenti liecina, ka tieši šajā laikā nacisti atsāka pielietot kādu senu jau starpkaru periodā aprobētu metodi. Viņi nemitīgi slavēja igauņus, kuri tik tiešām daudz ilgāk nekā latvieši saglabāja pozitīvu noskaņojumu pret vāciešiem, regulāri pretnostatot viņus latviešiem un lietuviešiem kā paraugu.¹⁷ Tas gan nemainīja vispārējo situāciju. Arvien noteiktāk latviešu sabiedrībā nostiprinājās uzskats, ko raksturoja nepatika pret vāciešiem un bailes no krieviem. Nokļūšana no jauna viņu pakļautībā lielākoties tika uzverta kā pati nevēlamākā un tautas izdzīvošanai bīstamākā alternatīva. Padomju varas neģēlīgās izdarības un veiktie noziegumi 1940.–1941. gadā ne tuvu nebija aizmirsti; tie spilgti dzīvoja tautas atmiņā.

Pēdējos gados aplūkotās problēmas pētniecības procesā iezīmējušos progresu raksturo vairāku vēsturnieku mēģinājumi, ņemot vērā latviešu izcelsmes zviedru autora Leonīda Siliņa ieteikumu,¹⁸ latviešu tautas noskaņojumu arvien noteiktāk skatīt divu paradigmu – cerības un vilšanās – kontekstā.¹⁹ Tā ir atzīstama iecere, pozitīva tendence, kas var garantēt nākotnē ļoti labus izpētes rezultātus. Pastāv cerības, ka latviešu mainīgā attieksme pret vācu okupācijas varu no blakus tēmas, interesantas epizodes vai nepieciešamas ilustrācijas pārvērtīsies par centrālo un galveno vēsturisko norišu izpratnes atslēgu.

Vispusīgas un adekvātas zināšanas par latviešu tautas noskaņojumu Otrā pasaules kara gados ir organisks priekšnoteikums, lai pietiekami augstā izpētes līmenī varētu risināt vairākas citas "vācu laika" problēmas. Šo saistību labi ir uztvēris un fiksējis amerikāņu vēsturnieks Roberts Vaits (*Robert Waite*). Vienā no saviem rakstiem, minot dažus no pirmajiem vācu okupācijas varas pasākumiem, viņš norāda:

Smagi latviešu nacionālās jūtas aizskāra ielu pārdēvēšana, vācu valodas izvirzīšana pirmajā vietā, 18. novembra svinēšanas aizliegums, Latvijas iekļaušana okupēto padomju teritoriju veidojumā ar nosaukumu "Ostlande". Tas viss kopā jau drīzumā izraisīja pirmās neapmierinātības izpausmes, pretvācisku un pretnacistisku noskaņojumu un darbību. Sevišķi strauji opozīcija pieauga 1942. un 1943. gadā. Pirmkārt, neapmierinātība tika pausta atsevišķu cilvēku izteikumos publiskās vietās, uzrakstos vai pašdarinātos uzsaukumos. Otrkārt, latviešu patrioti Rīgā un citur sāka izdot regulārus izdevumus, kas tika izplatīti pa pastu vai no rokas rokā. Treškārt, radās jaunatnes grupas, kas aicināja atjaunot Latvijas neatkarību un atbrīvot zemi no nacistu okupantiem.²⁰

Ļoti nozīmīgs šajā gadījumā ir arī politiskais un izglītojošais aspekts. Padziļināti un avotu materiālā stingri bāzēti pētījumi par latviešu tautas mainīgo noskaņojumu Otrā pasaules kara gados dotu iespēju sniegt visās cēloņsakarībās un norisēs tik vienotu, loģisku un neapstrīdamu vēstures norišu kopainu, kas varētu pārliecināt arī Baltijas savdabīgo situāciju nepārzinošos ārzemju lasītājus. Kā norāda pazīstamais britu vēsturnieks Normans Deiviss (*Norman Davies*), Rietumos joprojām grūti aptvert to, ka, no Rīgas, Tallinas vai Viļņas skatu punkta raugoties, nacistu ienākšana tika uztverta kā atbrīvošana no padomju tirānijas.²¹

Kas attiecās uz otro padomju okupāciju, tad tās sākuma periodā turpinājās jau 1940. gadā iesāktās nežēlīgās politiskās represijas pret Latvijas iedzīvotājiem. 1949. gada martā vien izsūtīja vairāk nekā 44 000 cilvēku. Pēc dažiem aprēķiniem, līdz 1954. gadam represēto kopskaits pārsniedza pat 200 000.²² Kopš 50. gadu vidus padomju režīma politika vairs nebija tik represīva, tā liberalizējās, bet izteikti pretlatviskā ievirze saglabājās.

Kopumā trīs okupāciju periods iezīmēja Latvijas tautas dzīvī un tās vēsturiskajā liktenī traģisku un reti bīstamu pavērsienu. Gan nacistiskās Vācijas, gan Padomju Savienības īstenotā represīvā politika (holokausts, staļiniskās deportācijas utt.) padziļināja Latvijā intelektuālo vakuumu, kas bija sācis veidoties līdz ar vācbaltiešu izceļošanu 1939. gadā. Padomju okupācijas vara, kas saimniekoja Latvijā 47 gadus, noplicināja tās dabu, sagrāva ekonomiku, iesaistīja iedzīvotājus sociālistiskajā eksperimentā, izvietoja nesamērīgi lielu karaspēka kontingentu, kā arī iepludināja simtiem tūkstošu citautiešu, gandrīz padarot latviešus par mazākumtautību savā zemē. Situāciju vēl vairāk pasliktināja un saasināja neatlaidīgi un mērķtiecīgi īstenotā rusifikācijas politika, objektīvas informācijas nepieejamība, kā arī brīvas pārvietošanās neiespējamība. Divas

paaudzes Latvijā zaudēja saikni ar Rietumu kultūru un iespēju iegūt pilnvērtīgu izglītību. Sākotnēji latviešiem bija apgrūtināti sakari ar tautiešiem, kuri Otrā pasaules kara beigās bija devušies trimdā un atradās dzelzs priekškara otrā pusē.

Kolaborācija

Ar padomju un nacistu okupācijas politiku Latvijā parasti saista tādas parādības kā kolaborācija un pretošanās kustība. Savā ziņā abas šīs parādības bija Latvijas iedzīvotāju atbilde uz vienu un to pašu laikmeta izaicinājumu – Latvijas valsts iznīcināšanu. Īpaši sarežģīta situācija veidojās nacistu okupētajā Latvijā, kad pretošanās kustības un kolaborācijas izpausmes bija tik dažādas un nereti pat savstarpēji cieši savijās.

Par “vācu laiku” runājot, galvenā nelaime faktiski ir tā, ka šo vēsturiskajā domāšanā tik dziļi iesakņojušos jēdzienu galveno saturu un lietošanu lielā mērā noteica ilgus gadus valdošā vienpusīgā uzvarētāju versija. Līdz ar to tie pilnībā un adekvāti neatspoguļo vēsturisko realitāti, pat jūtami to sagroza. Šodien nepieciešams vismaz būtiski precizēt šos jēdzienus, no jauna tos definēt vai sašaurināt to lietošanas jomu.

Ja ieskatāmies vēstures literatūrā, tad visīstākais juceklis, zināmā mērā pat cirks, vērojams vispirms tieši ar kolaborācijas jēdziena lietošanu. Dažādu iemeslu dēļ daudzi mūsu vēsturnieki apzināti izvairās šo negatīvas emocijas izraisošo un pejoratīvu pieskaņu ieguvušo jēdzienu lietot, vērtējot tā vai cita Latvijas politiķa vai sabiedriskā darbinieka rīcību 1940. gada vasarā pēc padomju karaspēka iebrukuma. Noteicošais šajā ziņā bieži vien ir fakts, ka tad par vienu no galvenajiem kolaborantiem vajadzētu dēvēt nevienu citu kā Latvijas Valsts prezidentu Kārli Ulmani, kurš, palikdams savā amatā pēc Latvijas valstij liktenīgā 1940. gada 17. jūnija, sadarbojās ar padomju okupantiem, parakstīja un izsludināja likumus, kuri palīdzēja iznīcināt Latvijas neatkarību. Pazīstamais vācbaltiešu tiesību zinātnieks Dītrihs Andrejs Lēbers (*Dietrich André Loeber*) ir visai atklāts, nesaudzīgs un tiešs: “Akceptējot Augusta Kirhenšteina valdības (izveidota pēc Maskavas pieprasījuma 20. jūnijā) likumdošanu, Ulmanis stiprināja padomju varu un līdz ar to okupācijas režīmu.”²³ Tā bija šobrīd prātam grūti aptverama politiska tuvredzība, kuras kaitējums Latvijas interesēm joprojām ir jūtams. Vairāki Krievijas vēsturnieki un starptautisko tiesību speciālisti veikli izmanto šo sadarbības faktu, lai vispār noliegtu Latvijas okupāciju.

Pavisam cita aina atklājas, ja analizējam pētījumus, kas veltīti “vācu laikam”. Gandrīz vai katrs autors uzskata par svētu pienākumu visai bieži lietot jēdzienu “kolaborācija”, izvērtējot vietējo iedzīvotāju un vāciešu attiecības nacistu okupētajā Latvijā. To ir visai grūti saprast un akceptēt, jo kolaborācijas jēdziens tomēr nav īsti atbilstošs vietējo iedzīvotāju darbības raksturošanai valstīs, kuras pārdzīvoja vairākas dažādas okupācijas. Pilnībā jāpiekrīt latviešu izcelsmes ASV vēsturniekam Andrievam Ezergailim,

kurš negatīvi izsakās “par kolaborācijas jēdziena pielāgošanu vācu okupācijas laikā Austrumeiropā, sevišķi Latvijā”.²⁴

Kolaborācijas jēdziens ir cieši saistīts ar lojalitātes un nodevības problēmu. Latvijas gadījumā tā izvirzās visai specifiskā formā, kas no jauna apliecina minētā jēdziena nepiemērotību. Iedzīvotāju lielākā daļa taču neuztvēra steigā izveidoto padomju valsti par savu, viņi pret to neizjuta nekādu pienākumu.²⁵ Tas ir arī labi saprotams, jo Latvijas PSR faktiski bija nelatviešu valsts: vadošajos amatos un partijā arvien vairāk dominēja krievi un krieviski runājošie.²⁶

Daudzi cerēja, ka nacisti pieļaus zaudētā valstiskuma atjaunošanu. Latvijā tas bija pamatmotīvs sadarbībai ar vācu okupācijas varu. Savukārt tie latvieši, kuri tieši palīdzēja vāciešiem īstenot holokaustu, nebija nekas vairāk kā vienkārši kriminālnoziedznieki.

Ja jēdziens “kolaborācija” tomēr dažam labam autoram ir nepārvarama sirdslieta, tad būtu vēlams to lietot diferencēti, lai precīzāk raksturotu tās vai citas personas darbības veidu un virzību. Šajā gadījumā līdzās tādiem terminiem kā “kolaborācija” (vienkārša sadarbība ar okupantiem) vai “kolaboracionisms” (nodevīga sadarbība) varētu lietot jēdzienu “taktiskā kolaborācija”, ar to apzīmējot tādu sadarbību ar vācu okupācijas varu, kas bija vērsta uz to, lai sasniegtu mērķus, kas tā vai citādi atbilda latviešu tautas interesēm. Apspriešanas vērts ir arī jautājums, vai taktisko kolaborāciju nevarētu uzvert un definēt kā noteiktu pretošanās kustības formu.

Kas attiecas uz otro padomju okupāciju, tad pirmajos tās desmit gados, kad norisinājās bruņota cīņa pret okupantiem (latviešu nacionālie partizāni), jēdziens “kolaborācija” atkal šķiet visai atbilstošs un piemērots (Latvija no jauna atrodas pirmā okupanta pakļautībā), lai raksturotu okupācijas varas un vietējo iedzīvotāju sadarbību. Visai daudzi latvieši dažādu apsvērumu dēļ (ticība komunisma idejai un padomju sistēmas stabilitātei, sociālā revanša vēlme, karjeras iespējas, centieni atrast vietu zem saules, rūpes par ģimeni utt.)²⁷ ieņēma amatus, kas bija saistīti ar tiešu padomju režīma politikas īstenošanu – partijas un padomju struktūrās, milicijā, drošības orgānos un tieslietu sistēmā.

Otrās padomju okupācijas pēdējās desmitgadēs situācija izvērtās savādāka. Bija izaugusi jauna paaudze, daudzi tās pārstāvji pat vairs nebija dzimuši neatkarīgajā Latvijā. Darbs partijas un padomju struktūrās vai “iešana krievos” vairākumam (bet ne tuvu visiem) nelikās īpaši nosodāma rīcība. Runa šajā gadījumā drīzāk bija par konformismu un adaptēšanos neapturamā un visvarenā laika rituma radītajai situācijai, nevis apzinātu kolaborāciju. Par nodevību pret Latviju lielākoties vairs uzskatīja tikai sadarbību ar padomju drošības orgāniem. Drošībnieki un ziņu pienesēji latviešu vidū (ar retiem izņēmumiem) joprojām bija visai nicināma un nīstama kasta. Sadzīvē gan viņus par kolaborantiem nesauca, drīzāk par nacionālo interešu nodevējiem vai krievu roklaižām.

Pretošanās kustība

Nacionālā pretošanās kustība Latvijā divu padomju okupāciju un nacistu okupācijas laikā ir viena no svarīgākajām parādībām Latvijas pagājušā gadsimta vēsturē. Tā faktiski bija unikāls fenomens, kas apliecināja latviešu tautas izturību, nevēlēšanos samierināties ar likteni un darīt visu iespējamo, lai atjaunotu savu valsti. Kopumā pretošanās kustībai bija dažādas izpausmes formas: bruņotā, nevardarbīgā, pasīvā un garīgā (ieکشējā) pretošanās.

Lai arī cik tas būtu dīvaini, Latvijas historiogrāfijā joprojām nav dota pietiekami skaidra un izsvērtā atbilde uz jautājumu, kas bija pretošanās kustība “vācu laikā”, kādas grupas varētu un kādas nedrīkstētu pieskaitīt šai kustībai, lai nediskreditētu pašu kustības jēdzienu. Izvirzītais jautājums ir īpaši svarīgs, jo saistīts ar to, vai mēs konsekvēnti ievērojam Latvijas un tās tautas intereses, vērtējot vēsturiskos notikumus “vācu laikā”. Nereti tomēr šķiet, ka, izmantojot cīņas faktu pret nacistiem, vairākos mūsdienā Latvijas vēsturnieku darbos pilnīgi nevietā tiek afišēta un nepamatoti popularizēta pirmā okupanta līdzskrējēju darbība, kas savā būtībā bija vērsta pret neatkarīgas Latvijas atjaunošanu.

Par sākuma punktu teorētiskas ievirzes pētījumos vienmēr vajadzētu kalpot neapstrīdamajam vēstures faktam, ka Otrā pasaules kara gados Latvija pārdzīvoja divas okupācijas. Līdz ar to Latvijas situācijas savdabība nosaka, ka, runājot vismaz par aktīvo pretošanās kustību, tajā būtu iekļaujamas tikai tās grupas (pieļaujot arī atsevišķus izņēmumus), kas pauda gatavību pretoties abiem okupantiem, par mērķi izvirzīdamas valsts neatkarības atjaunošanu. Šādā skatījumā ārpus aktīvās pretošanās kustības ietvariem paliek vietējā komunistiskā pagrīde un tā sauktie padomju partizāni (daudzi no viņiem bija iesūtīti pāri frontes līnijai no PSRS aizmugures rajoniem), kuri gan cīnījās pret vāciešiem, bet par padomju okupācijas atjaunošanu. No Latvijas nacionālo interešu viedokļa, viņi bija vairāk kolaboranti, nevis pretošanās kustības dalībnieki, ja mēs kolaborāciju un pretošanās kustību mēģinām uztvert kā atšķirīgus attieksmes veidus pret okupācijas varām. Nevar taču apzīmēt ar vienu un to pašu terminu grupas, kuru mērķi bija diametrāli pretēji, un uztvert tās kā Latvijai vienlīdz nozīmīgas. Kāpēc mēs tā saucamo padomju pretošanās kustību nevarētu gluži vienkārši saukt par komunistisko, padomju partizānu un diversantu kustību? Tas taču ir daudz precīzāks un vēsturiskajai īstenībai atbilstošāks apzīmējums, jo šādā variantā tiek akcentēta pakļautība Maskavai un attiecīgo cīņas dalībnieku izteikti negatīvā attieksme pret Latvijas neatkarību.²⁸

Kas attiecas uz pēckara periodu, tad viens no galvenajiem vēsturnieku uzdevumiem ir atsegt cēloņus un iemeslus, kas izskaidrotu latviešu pretošanās kustības noturību un nepārtrauktību līdz pat 20. gadsimta 80. gadu beigām. Šajā ziņā ļoti nozīmīgi ir pētījumi, kas balstās uz savā laikā trimdas historiogrāfijā izstrādāto etnopsiholoģisko metodi un

atbalsta faktoru teoriju. Šo pētījumu gaismā gandrīz visas latviešu tautas iesaistīšanās Trešajā atmodā bija likumsakarīga un neizbēgama, pat liktenīga parādība.

Līdz 20. gadsimta 50. gadu vidum galvenā cīņas forma pret padomju okupantiem bija bruņota pretošanās. Taču tā nedeļa gaidītos rezultātus, jo spēku samērs bija pārāk nevienāds, kas arī noveda pie bruņotās pretošanās apstākuma. Turpretī nevardarbīgā pretošanās padomju okupantiem, kas lielā mērā bija tikai stihiska un neorganizēta, turpinājās visu laiku. Atmosferā šo pretošanās formu Latvijas Tautas fronte (izveidota 1988. gada rudenī) izvirzīja kā neatkarības atgūšanas galveno stratēģiju, kas dotajā vēsturiskajā situācijā izrādījās pareiza un deva gaidītos rezultātus.

Nupat iznākušajā grāmatā *Nevardarbīgā pretošanās* Latvijas Tautas frontes pirmais priekšsēdētājs Dainis Īvāns šādi novērtēja izraudzītās stratēģijas būtību un izpausmes: "Latvijas nemilitārās pretestības dziesmotais un tajā pašā laikā ļoti bīstamais gājiens pretī gandrīz neticamai uzvarai pār baismas varmācības spēku līdzinājās balansēšanai uz naža asmens. Tā bija īsta, nāvi izaicinoša nogurdinoša un nervus mokoša dzīvības cīņa. Tā bija kauja ar īstiem karavīriem un īstiem ģenerāļiem. Tikai bez fiziskiem ieročiem. Mēs bijām karavīri, kas nešāva. Tāpēc arī mūsu miera pārsteigtie pretinieki neuzdrošinājās šaut."²⁹

Atsauces un komentāri

¹ Neatkarīgā Rīta Avīze, 2009, 20. maijā, 1. lpp.

² Pēc Vācijas uzbrukuma Padomju Savienībai 1941. gada 22. jūnijā Otrais pasaules karš ideoloģiskā aspektā ieguva jaunu dimensiju – sākās Rietumu demokrātiju un padomju boļševiku kopēja cīņa pret nacismu, kas vēlāk atstāja lielu ietekmi uz kara izpratni un uztveri Rietumvalstu sabiedrībā. Arī vēsturnieku darbos uz vairākiem gadu desmitiem nostiprinājās pieminētā vienuspusīgā un melnīgā uzvarētāju versija.

³ Раак Р. Новые сведения о речи Сталина 19 августа 1939 г. // Правда Виктора Суворова – 3. Восстанавливая историю Второй Мировой. – Москва: Яуза-Пресс, 2007, стр. 147.

⁴ Pieminētajā runā J. Staļins norādīja, ka kara un miera jautājuma risinājums pilnā mērā ir atkarīgs no pozīcijas, ko ieņems Padomju Savienība. Ja tā noslēgs "savstarpējās palīdzības līgumu ar Franciju un Angliju, Vācija atteiksies no Polijas un sāks meklēt *modus vivendi* ar Rietumu lielvalstīm". Šādā gadījumā karš tiks novērsts, bet tas neesot PSRS izdevīgi. J. Staļins atklāti iestājās par otru variantu: "Ja mēs pieņemsim Vācijas priekšlikumu noslēgt ar to neuzbrukšanas pakto, tā, protams, uzbruks Polijai, un Francijas un Anglijas iejaukšanās šajā karā būs neizbēgama." Šādos apstākļos Maskavai būs iespēja nogaidīt, līdz tai būs izdevīgi iesaistīties karā, bet pirmā priekšrocība, ko tā iegūtu, vāciešiem sagraujot poļus, būtu "Polijas iznīcināšana līdz pat Varšavas pieejai, ieskaitot ukraiņu Galīciju". Vācija "mums sniedz pilnīgu rīcības brīvību Baltijas valstīs un neiebilst pret Besarābijas atkaliekļaušanu PSRS", esot gatava atdot "padomju interešu zonā Rumāniju, Ungāriju un Bulgāriju". – J. Staļina runa VK(b)P CK Politbiroja sēdē 1939. gada 19. augustā // Latvijas Vēsture. Jaunie un jaunākie laiki, 1998, 4. nr., 74. lpp.

⁵ Дюков А. Пакт Молотова–Риббентропа в вопросах и ответах. – Москва, 2009, стр. 61–77.

- ⁶ 1928. gada augustā noslēgtais Briāna–Keloga pakts, kam pievienojās 63 valstis, paredzēja atteikties no kara kā nacionālās politikas līdzekļa un visus konfliktus atrisināt vienīgi mierīgā ceļā. Pakts nosaukts tā iniciatoru Francijas ārlietu ministra Aristīda Briāna (*Aristide Briand*) un ASV valsts sekretāra Frenka Keloga (*Frank Kellog*) vārdā.
- ⁷ Цит. по: Павлова И. Поиски правды о кануне Второй мировой войны // Правда Виктора Суворова. Переписывая историю Второй мировой. – Москва: Яуза, 2006, стр. 243.
- ⁸ Neilgi pēc tam, kad darbu 1945. gada 20. novembrī uzsāka Nirnbergas Tribunāls, PSRS, ASV, Lielbritānijas un Francijas pārstāvji noslēdza slepenu vienošanos, kas paredzēja galveno nacistisko noziedznieku tiesas prāvā nepieļaut vairāku jautājumu apspriešanu. Par to, kādus savus starptautiskos noziegumus centās slēpt Padomju Savienība, liecina, piemēram, speciāli izveidotās valdības komisijas Nirnbergas procesa lietās (to vadīja bēdīgi slavenais Andrejs Višinskis) protokols, kas datēts ar 1945. gada 26. novembri. Šā dokumenta pielikumā minēti deviņi jautājumi, kuru izskatīšana tiesā būtu novēršama. Šo jautājumu vidū bija 1939. gada 23. augustā parakstītais PSRS un Vācijas neuzbrukšanas līgums un tam pievienotais slepenais papildu protokols par ietekmes sfēru sadali Austrumeiropā, kas ievadīja Otro pasaules karu un iznīcināja Baltijas valstu neatkarību, PSRS ārlietu tautas komisāra Vjačeslava Molotova vizīte Berlīnē (tur apsprieda Eiropas un pasaules sadalīšanas plānus, noteikumus, uz kādiem Maskava būtu ar mieru pievienoties 1940. gada 27. septembrī noslēgtajam Triju lielvalstu – Vācija, Itālija un Japāna – noslēgtajam paktam), Padomju Baltijas republikas, poļu–padomju attiecības 1939. gada septembrī utt. – Daukšts B. Aiz Nirnbergas tribunāla kulisēm // Diena, 2000, 5. augusts, 2. lpp. Zināms arī, ka, pamatojoties tieši uz minēto četrpusīgo vienošanos, Tribunāls nepieņēma izskatīšanai 23. augusta slepenā papildu protokola kopiju, ko 1946. gada martā bija iesnieguši apsūdzētā Rūdolfa Hesa aizstāvji. Oficiāli gan noraidījumu pamatoja ar to, ka nav iesniegts protokola oriģināls, bet tā iesniedzēji izvairījušies atklāt, kā kopija iegūta. – Документы внешней политики, 1939. – Т. XXII: В 2 кн. – Кн. 2: 1 сентября–31 декабря 1939 г. – Москва: Международные отношения, 1992, стр. 590.
- Kopš šā brīža Padomju Savienība vairāk nekā četrdesmit gadus noliedza padomju–vācu slepenā protokola eksistenci. Bezprecedenta gadījums!
- ⁹ Legationsrat von Sonnleithner (Büro RAM) an das Auswärtige Amt, 16. Juni 1940 // Akten zur deutschen auswärtigen Politik (turpmāk – ADAP). Serie D, 1937–1941. – Baden-Baden, 1961, Bd. IX, S. 482.
- ¹⁰ Runderlass des Staatssekretärs // ADAP, Serie D, Bd. IX, S. 492.
- ¹¹ Meissner B. The Occupation of the Baltic States from a Present-Day Perspective // The Baltic States at Historical Crossroads. – Rīga, 2001, p. 443.
- ¹² Sk.: Baranauskis T. Kurp ved Alvīda Nikžentaiša Lietuvas vēstures revīzija? // Latvijas Vēsture. Jaunie un jaunākie laiki, 2008, 4. nr., 114. lpp.
- ¹³ Turpat, 115. lpp.
- ¹⁴ Мялксое Л. Советская аннексия и государственный континуитет: международно-правовой статус Эстонии, Латвии и Литвы в 1940–1991 гг. и после 1991 г. – Tartu, 2005, с. 219–220.
- ¹⁵ Piemēram, Potsdamas konferences laikā (1945. gada 17. jūlijs – 2. augusts) plaši diskutēja par Polijas jauno rietumu robežu. Situācija bija izveidojusies visai neparasta, pat kurioza. Jaltas konferencē (1945. gada 4.–11. februāris) bija norunāts, ka robeža ies pa Oderu un Neisi (*Neisse*). Toreiz neviens nebija pamanījis, ka patiesībā ir divas upes, ko sauc Neise. V. Čērčils bija sapratis, ka robeža būs austrumu Neise. Taču Potsdamā J. Staļins (viņš jau jūnijā bija vienpusēji noteicis Polijas austrumu un rietumu robežas) paziņoja, ka teritoriju starp austrumu un rietumu Neisi ir piešķīris

Polijai. Līdz ar to Polijas robeža tika pārcelta vēl tālāk uz rietumiem un poļi (gribēja viņi to vai negribēja) ieguva jaunas vēsturiskas vācu teritorijas, ieskaitot seno vācu pilsētu Breslavu (*Breslau*, tagad Vroclava). Rietumu valstu līderi (ASV Potsdamā jau pārstāvēja prezidents Harijs Trumens – *Harry Truman*) samierinājās ar notikušo faktu un padomju diktatora nekaunību. Viņi izteica tikai atrunu, ka robežu jautājums galīgi jāatrisina miera konferencei. Piebildīsim, ka 1946. gada sākumā sasauktajā Parīzes miera konferencē Vācijas jautājums netika apspriests un Staļina noteiktās Polijas robežas palika nemainīgas.

- ¹⁶ Šādi latviešu attieksmi pret vācu okupācijas varu vērtē Toronto universitātes (Kanāda) profesors Modris Ekšteins. – Cit. pēc: Lācis V. Latviešu leģions patiesības gaismā. – Rīga, 2006, 43. lpp.
- ¹⁷ Piemēram, sk.: Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (turpmāk – PA AA), R 105183, 320961, Gesandte Grosskopf. Bericht aus Estland, 7. November 1941.
- ¹⁸ Siliņš L. Nacistiskās Vācijas okupanti: mūsu tautas lielās cerības un rūgtā vilšanās. – Rīga, 2001, 15. lpp.
- ¹⁹ Piemēram, sk.: Zellis K. Nacionālsociālistiskās Vācijas propaganda okupētajā Latvijā (1941. gada jūnijs–decembris) // Okupētā Latvija 20. gadsimta 40. gados: Latvijas Vēsturnieku komisijas pētījumi (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 16. sēj.). – Rīga, 2005, 243. lpp.; Everts E. Latvijas iedzīvotāju politiskais noskaņojums vācu okupantu skatījumā (1941.–1944. gads) // Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls, 2003, 2. nr., 77.–98. lpp.
- ²⁰ Waite R. Some Aspects of Anti-German Sentiment in Latvia (1941–1944) // Latvija nacistiskās Vācijas okupācijas varā 1945–1945. Starptautiskās konferences referāti, 2003. gada 12.–13. jūnijs, Rīga (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 11. sēj.). – Rīga, 2004, 176. lpp.
- ²¹ Davies N. Europe. A History. – Oxford, 1996, p. 41.
- ²² Bleiere D., Butulis I., Feldmanis I., Stranga A., Zunda A. Latvijas vēsture. XX gadsimts. Otrais papildinātais izdevums. – Rīga: Jumava, 2006, 317. lpp.
- ²³ Lēbers D. Latvijas valsts bojā eja 1940. gadā. Starptautiski tiesiskie aspekti // Latvijas valsts atjaunošana 1986–1993. – Rīga, 1998, 33. lpp.
- ²⁴ Ezerģailis A. Kolaborācija vācu okupētajā Latvijā: piedāvātā un atraidītā // Latvijas Vēsture. Jaunie un jaunākie laiki, 2004, 2. nr., 43. lpp.
- ²⁵ Tagad jau pat atsevišķi vācu vēsturnieki ir aizdomājušies tik tālu, ka atzīst situācijas komiskumu. Ievērojams cīnīgs atziņas šajā ziņā nesen ir izteicis Dīters Pols (*Dieter Pohl*). Vienā no saviem rakstiem viņš, norādot, ka kolaborācijas jēdziens ietver priekšstatu par lojalitātes saistībām, uzdod retorisku jautājumu: “Bet, piemēram, kā bija iespējams no baltiešiem prasīt būt lojāliem pret padomju okupācijas varu?” – Pohl D. Die deutsche Besatzung und die Gesellschaften Europas// Süß D., Süß W.(Hg). Das Dritte Reich. Eine Einführung. – München, 2008, S. 277.
- ²⁶ Felder Björn M. Lettland im Zweiten Weltkrieg. Zwischen sowjetischen und deutschen Besatzern 1940–1946. (Krieg in der Geschichte, Band 43). – Paderborn/München/Wien, 2009, S. 93.
- ²⁷ Bleiere D., Butulis I., Feldmanis I., Stranga A., Zunda A. Latvijas vēsture..., 301.–302. lpp.
- ²⁸ Vēsturnieks Uldis Neiburgs norāda, ka viņa skatījumā nav pilnīgi precīzs “Latvijas historiogrāfijā pēdējos gados izvirzītais uzskats [to es izdarīju jau 2003. gadā – I.F.], kas par pretošanās kustību Latvijā apzīmē tikai tās izpausmes, kas vērstas pret abām okupācijas varām, par Latvijas neatkarības atjaunošanu”, jo tiek ierobežots pretošanās kustības daudzpusīgais spektrs. – Neiburgs U. Pretošanās kustības nacistu okupētajās Baltijas valstīs (1941–1945): teorētiskas problēmas un praktiskie risinājumi // Baltijas reģiona vēsture 20. gadsimta 40.–80. gados (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 24. sēj.). – Rīga: Latvijas Vēstures institūta apgāds, 2009, 448. lpp. Tā īsti negribētu

piekrist šādam apgalvojumam, jo, šķiet, ir gandrīz neiespējami izvirzīt teorētiskas nostādnes, kas būtu absolūti precīzas un nemainīgas, kaut vai tā iemesla dēļ, ka detalizētas izpētes process taču turpinās un ir ļoti ilgstošs, un vienmēr būs kāds atsevišķs gadījums, kas tā īsti neiekļausies (vismaz tā vai cita autora skatījumā) nevienā no definētajām parādībām. Taču galvenais ir pamatpieeja, mēģinājumi diferencēt un atšķirt dažādas, nereti pat pretēja rakstura parādības, paredzot, protams, arī izņēmumus. Nepārliecinoši ir arī atsevišķi U. Neiburga minētie piemēri, kam, viņaprāt, jāparāda Latvijas pretošanās kustības daudzpusīgais spektrs. Viņš jautā: “Ar kādu jēdzienu apzīmēt kara gados Latvijā aktīvi darbojošos poļu *Armia Krajowa* pretošanās kustības dalībniekus, kuru mērķis bija Polijas neatkarības atjaunošana un daļai no viņiem pat poļu apdzīvoto Latvijas teritoriju pievienošana Polijai?” – Neiburgs U. *Pretošanās kustība...*, 446. lpp. Mana atbilde ir pavisam vienkārša un skaidra. Šajā gadījumā jārunā nevis par Latvijas, bet gan poļu vai Polijas pretošanās kustības izpausmēm latviešiem piederošās teritorijās. Galvenokārt tāpēc, ka Latvijas poļi, kuri iesaistījās šajā, daļēji no ārienes organizētajā kustībā, cīnījās taču par Polijas interesēm un teritoriju, kurā viņi dzīvoja, uzskatīja par poļiem piederīgu.

²⁹ Blūzma V., Jundzis T., Riekstiņš J., Strods H., Šārps D. *Nevardarbīgā pretošanās: Latvijas neatkarības atgūšanas ceļš (1945–1991)*. – Rīga: Latvijas Zinātņu akadēmija, 2008, 11. lpp.

Eva-Klarita Petai (Eva-Clarita Pettai)

Komentārs

Sekojošajos komentāros uzmanība tiks koncentrēta uz diviem no Ineša Feldmaņa raksta izrietošiem aspektiem. Pirmais aspekts ir saistīts ar viņa piedāvāto mūsdienu Latvijas Otrā pasaules kara historiogrāfijas iedalījumu plašākā Eiropas vēstures literatūras un diskusiju kontekstā. Otrkārt, es komentēšu I. Feldmaņa viedokli par jēdzienu “kolaborācija” un “pretošanās” definēšanu un lietojumu Latvijas vēstures kontekstā.

Savas publikācijas ievadā Feldmanis norāda, ka šo reģionu (un dažas citas Austrumeiropas valstis) no citām Eiropas zemēm, kā Nīderlande un Francija, kas Otrā pasaules kara laikā piedzīvoja tikai vienu okupāciju, nošķir īpašā Baltijas triju, vienu otrai sekojošu okupāciju pieredze. Šodien, izvērtējot vēsturi un cenšoties salīdzināt dažādās vēsturiskās pieredzes Eiropā, ir jāņem vērā šī būtiskā atšķirība. Es pilnībā piekrītu I. Feldmanim, ka Latvijas iedzīvotāju noskaņojumu un zināmā mērā arī viņu rīcību četru nacistiskās okupācijas gadu laikā nevar pilnībā rekonstruēt un izprast, neņemot vērā pirmo padomju okupāciju 1940.–1941. gadā. Taču es nevaru pilnībā pievienoties viņa apgalvojumam, ka Rietumu historiogrāfija joprojām lielā mērā ignorē īpašo situāciju, kāda bija izveidojusies Baltijas reģionā Otrā pasaules kara priekšvakarā. Protams, vēl joprojām pastāv liels baltais plankums vēstures zināšanās par norisēm Austrumeiropā un, konkrēti, Baltijas valstīs neilgi pirms Otrā pasaules kara un pirmajos kara gados. Taču zināšanu trūkums,

manuprāt, attiecināms uz Eiropas eliti un sabiedrību kopumā, bet ne gluži uz vēsturniekiem, kuri pēta šo reģionu.

I. Feldmanis pamatoti norāda uz izšķirošo un ilgu laiku par zemu novērtēto 1939. gada augustā noslēgtā Molotova–Ribentropa pakta (MRP) lomu šā perioda norišu izpratnē. Viņš arī apgalvo, ka, lai gan Vācija un Padomju Savienība bija slepeni vienojušās sadalīt savā starpā Centrāleiropu “ietekmes sfērās”, vācieši tomēr bija “pārsteigti” un pat “šokēti”, kad Staļins reāli un visbrutālākajā formā īstenoja savas teritoriālās pretenzijas. Es nepārzinu visas vēsturiskās nianšes, taču uzskats, ka pēc MRP slepeno protokolu parakstīšanas nacistiskā Vācijas domāja, ka tai “arī turpmāk būtu garantēti saimnieciski ieguvumi no Baltijas telpas”, šķiet pretrunīgs.

Arī tas, ka hitleriskā Vācija 1939. un 1940. gadā stingri iestājās par visu vācbaltiešu pārvietošanu, norāda, ka Staļina plāni attiecībā uz Baltiju bija reāli iedomājami. I. Feldmanis ar to acīmredzot vēlas uzsvērt, ka abi režīmi bija līdzvērtīgi savā brutalitātē un nicinājumā pret cilvēci jeb, Feldmaņa vārdiem runājot, “viņš [Staļins] ir tikpat vainīgs Otrajā pasaules karā cik vācu firers Ādolfs Hitlers”. Baltijas valstīs daudzi noteikti pievienojas šādai nostādnei, kā pēdējo divu gadu desmitu laikā daudzkārt ir ticis norādīts. Fakts ir arī tas, ka mūsdienu Latvijas historiogrāfija kvalitatīvi gandrīz nenodala abu šo režīmu noziegumus pret cilvēci, vai tā būtu nacistu veiktā Eiropas ebreju iznīcināšana vai Staļina laikā notikusi Baltijas tautu masu deportācija. Tas pēdējo gadu desmitu laikā ir izraisījis pietiekami lielu sašutumu, kā arī lielāka un mazāka mēroga starptautiskus strīdus.

Par atšķirībām attieksmē pret nacistiskajiem un padomju noziegumiem Eiropā es runāšu vēlāk. Tagad ļaujiet atgriezties pie iepriekš atzīmētās nepieciešamības ikvienam, kurš pieskaras jautājumam par nacistu okupēto Latviju, būt informētam par gadu iepriekš notikušo padomju teroru. Kā norāda I. Feldmanis: “Sarežģīto ‘vācu laiku’ nevar izprast un kaut cik objektīvi izvērtēt, ja nepatur prātā divas ļaunuma paradigmas – komunismu un nacismu.” Es tomēr gribētu izteikt bažas, īpaši par to, cik bīstama ir pārāk vienkāršota atsevišķu Latvijas iedzīvotāju rīcības nacistiskās okupācijas laikā attaisnošana tikai ar “baigajā gadā” pieredzēto staļinistisko teroru. Jā, patiešām, ņemot vērā notikušo, daudzu Latvijas iedzīvotāju sākotnējās cerības, ka vācieši viņus atbrīvos no terora un beztiesiskuma vai pat atdos zaudēto valstiskumu, bija reālas un saprotamas. Taisnība pat, ka daudzu Latvijas politiskās un militārās elites pārstāvju ideoloģisko saskaņu ar nacistu *Weltanschauung* zināmā mērā varētu izskaidrot ar staļinistiskā režīma laikā pieredzēto (lai gan tas būtu diezgan vienkāršots skatījums uz labējā spārna ideoloģiskās nostādnes attīstību, kas aizsākās ilgi pirms padomju okupācijas). Taču vienkārši atsaukšanās uz staļinisko teroru un valstiskuma zaudēšanu nekādā veidā nevar izskaidrot entuziasmu, ar kādu vietējās varas institūcijas un dažas privātpersonas palīdzēja atsavināt mantu saviem ebreju līdzpilsoņiem, ekspluatēt viņus un galu galā piekrist viņu iznīcināšanai. Es noteikti nepiekrītu I. Feldmaņa vērtējumam, ka holokaustā iesaistītie Latvijas iedzīvotāji bija “vienkārši kriminālnoziedznieki”. Runa nav tikai par to, kurš nospieda šautenes gaili!

Tas mūs noved pie otrā jautājumu bloka, kam es šeit gribētu pieskarties – terminu “kolaborācija” un “pretošanās” lietojuma Otrā pasaules kara vēstures pētījumos. Šeit I. Feldmanis ievērojis vēsturnieku dubultstandartus: visu veidu sadarbošanās ar nacistiem bez vilcināšanās historiogrāfijā tiekot novērtēta kā morāli nosodāma vai pat atklāti noziedzīga, un šādu pieeju apliecinot termina “kolaborācija” lietojums, tomēr, no otras puses, sadarbošanās ar padomju varas institūcijām okupētajās teritorijās tiekot daudz retāk šādā nozīmē definēta kā “kolaborācija”. To patiešām daļēji varētu izskaidrot ar faktu, ka Rietumeiropā padomju režīma noziegumi pret Baltijas iedzīvotājiem līdz šim ir pārāk maz pētīti, vērtēti un darīti zināmi pasaulei. Šajā ziņā es zināmā mērā izprotu neapmierinātību, kas jūtama I. Feldmaņa apgalvojumā, ka termina “kolaborācija” lietojuma veidi vēstures literatūrā “pilnībā neadekvāti neatspoguļo vēsturisko realitāti” Latvijā attiecīgajā periodā. Tomēr tā dēļ pārmetst Rietumu kolēģiem, ka viņi joprojām seko Otrā pasaules kara vēstures “uzvarētāju versijai”, manuprāt, ir mazliet pārspīlēti. Protams, kā es iepriekš minēju, ir nepieciešams turpināt komunikāciju par vēsturiskajiem faktiem un norisēm šajā jēdzienā. Tomēr es nepiekrītu I. Feldmaņa apgalvojumam, ka mūsdienu tā saucamā “Rietumu” historiogrāfija par Latviju Otrajā pasaules karā joprojām zināmā mērā balstās uz nezināšanu un dezinformāciju. Ikvienš, kurš nopietni pēta kolaborācijas un pretošanās jautājumu okupētajās Baltijas teritorijās Otrā pasaules kara laikā, ir spiests atzīt, ka šo teritoriju iedzīvotāji bija īpaši grūtā situācijā. Taču, izvērtējot dažādas kolaborācijas ar okupējošām varām formas, kā arī paveiktos noziegumus, viedokļi varētu atšķirties. Šeit es gribētu citēt pazīstamo ASV kolektīvās atmiņas pētnieku Džefriju Ouliku (*Jeffrey Olick*). Reiz jautāts, kāpēc nacistu izdarītie noziegumi tiek atminēti pavisam savādāk nekā padomju režīma paveiktie, viņš atbildēja:

Manuprāt tie ir dziļi atšķirīgi noziegumi. Es nevēlos veidot ciešanu hierarhiju, taču komunistu paveiktajiem noziegumiem lielā mērā ir politisks raksturs. Tas nenozīmē, ka komunistu lode bija jebkādā veidā patīkamāka par nacistu lodi. [...] Padomju noziegumi noteikti ir drausmīgi, taču es nedomāju, ka tiem piemīt rasisma un bioloģiskās diskriminācijas elements, kāds bija nacistu noziegumiem. [...] Es nemēģinu pateikt, ka nacistu noziegumi ir smagāki nekā komunistu noziegumi, no upura skatupunkta noteikti tā nav. Taču noziegumi kaut kādā veidā atšķiras, iespējams, tāpat, kā atšķiras laupīšana uz ielas no izvarošanas. Ir fundamentāla atšķirība starp iesišanu pa galvu, lai nozagtu naudas maku, un iesišanu pa galvu vai šaušanu seksuāla rakstura nozieguma laikā. Galarezultāts abos gadījumos, iespējams, ir vienāds, bet tie, kuri šos noziegumus diferencē, saskata tajos kulturālas atšķirības. Manuprāt, ir bīstami likt vienādības zīmi starp nacistu un komunistu noziegumiem.¹

Ouliks šeit noformulē neērtības sajūtu, kādu izjūt daudzu Otrā pasaules kara (un tas pats attiecas uz politisko jomu) “Rietumu” pētnieki, saskaroties ar savu Austrumeiropas kolēģu centieniem pielīdzināt Eiropas ebreju masu slepkavošanu milzīgajām ciešanām, ko Austrumeiropas tautām nesa staļiniskais terors. Viņi jūtas neērti nevis tāpēc, ka noniecinātu Staļina radītās ciešanas tik daudzām bijušās komunistiskās pasaules tautām vai

censtos mazināt to nozīmi. Neērtības sajūta izskaidrojama ar bažām, ka tādējādi neskaideras kļūst fundamentālās atšķirības šo divu režīmu paveikto masu noziegumu raksturā. Taču es nevēlos tālāk iedzījināties šajā milzīgajā un reizēm diezgan sāpīgajā Eiropas diskusijā par ciešanu salīdzināšanas iespējām. Mūsu diskusijas kontekstā es vēlos tikai uzsvērt, ka nacistisko un padomju noziegumu pielīdzināšana, lai arī cik tā būtu pamatota Baltijas kontekstā, neveicina niansētu izpratni par abām okupācijām, ne arī par šo okupāciju vietējo izpalīgu motīviem.

Es pievienojos I. Feldmaņa vispārējam diskomfortam attiecībā uz tādām kolektīvām kategorijām kā "kolaborācija" un "pretošanās". Tās parasti diez ko nepalīdz labāk izprast daudzos pagātnes pelēkos toņus. Galu galā vēsturnieka uzdevums ir izturēties ar aizdomām pret pārāk vienkāršojošām koncepcijām un kolektīvām kategorijām un pēc iespējas meklēt individuālus motīvus, uzskatu spektru, atbildību un kontekstu. I. Feldmanis uzskata, ka, ņemot vērā Latvijas īpašo situāciju, termins "kolaborācija" tā nievājošajā nozīmē vispār nav piemērots Latvijas iedzīvotāju izturēšanās raksturošanai nacistiskās okupācijas laikā. Kā viņš raksta:

Kolaborācijas jēdziens ir cieši saistīts ar lojalitātes un nodevības problēmu. Latvijas gadījumā tā izvirzās visai specifiskā formā, kas no jauna apliecina minētā jēdziena nepiemērotību. Iedzīvotāju lielākā daļa taču neuztvēra padomju valsti par savu, viņi pret to neizjuta nekādu pienākumu. [...] Daudzi cerēja, ka nacisti pieļaus zaudētā valstiskuma atjaunošanu. Latvijā tas bija pamatmotīvs sadarbībai ar vācu okupācijas varu.

Citiem vārdiem, tā kā tie, kuri sadarbojās ar vāciešiem, lielā mērā palika uzticīgi neatkarīgajai Latvijas valstij un nenodeva "nacionālās intereses", viņi nevar tikt uzskatīti par kolaborantiem. Tomēr I. Feldmanis, tiecoties novērst termina "kolaborācija" līdzšinējo lietojumu nepilnības, piedāvā alternatīvu šā termina konceptu. Tomēr tas šo mērķi nesasniedz un, manuprāt, atstāj neatbildētu veselu rindu jautājumu.

Viņš ierosina diferencēt starp "kolaborāciju" ("vienkārša sadarbība ar okupantiem"), "kolaboracionismu" ("nodevīga sadarbība") un "taktisko kolaborāciju" ("sadarbība ar vācu okupācijas varu, kas bija vērsta uz to, lai sasniegtu mērķus, kuri tā vai citādi atbilda latviešu tautas interesēm"). Tomēr tas mums nekādi nepalīdz labāk izprast tā laika Latvijas iedzīvotāju individuālos motīvus un dzenuļus un tikai padara konceptuālās robežas vēl neskaiderākas. Kā norāda pats I. Feldmanis, "taktisko kolaborāciju" viegli var interpretēt kā slepenu pretošanos. Vai tas nozīmē, ka latviešu leģionāri, no kuriem liela daļa (vienalga, naivi vai ne) uzskatīja, ka viņi cienīgi cīnās par neatkarīgu Latviju, mums tagad jāuzlūko kā īsti pretošanās cīnītāji? Un kā tad ar visiem tiem, kuri, darbojoties tā saucamajā Latvijas Pašpārvaldē un vietējās pašvaldībās, deva pavēles konfiscēt ebreju īpašumu, identificēt un diskriminēt savus ebreju līdzpilsoņus vai neiebilda pret šādām pavēlēm un organizēja geto izveidi? Vai viņi visi bija "vienkārši kriminālnoziedznieki" vai arī patiesībā viņi bija "taktiskie kolaboranti", jo daži no viņiem slepenībā cerēja, ka viņu piekāpība galu galā novedīs pie Latvijas valsts atjaunošanas?

I. Feldmanis secina, ka, lai likvidētu konceptuālo sajukumu, kas dara neskaidras dalījuma līnijas starp kolaborāciju un pretošanos, terminu “aktīvā pretošanās kustība” var patiesībā attiecināt tikai uz “tām grupām, kuras pauda gatavību pretoties abiem okupantiem, par mērķi izvirzīdamas valsts neatkarības atjaunošanu”. Taču atkal jājauc, ko tas nozīmē konkrētu vēsturisku rīcību kontekstā? Vai tas nozīmē, ka tāds cilvēks kā Gustavs Celmiņš – pirmskara antisemītiskās, nacionālistiskās un fašistiskās organizācijas *Pērkonkrusts* vadītājs – faktiski bija pretošanās cīnītājs? Galu galā Otrā pasaules kara noslēguma fāzē, saprotot, ka nacisti, ar kuriem viņam bija lielā mērā bijusi ideoloģiska saskaņa, negatavoja nekādā formā atjaunot neatkarīgu Latvijas valsti, viņš vērsās pret abiem okupantiem. Vai, veidojot “pretošanās” mūsdienu definīciju, ir svarīgi, kāda veida režīmu bija iecerēts izveidot Latvijā pēc valstiskās neatkarības atjaunošanas?

Mēs esam nonākuši pie fundamentāla jautājuma, kas jau sen figurē kolaborācijas tēmai vēltītajās vēsturiskajās diskusijās apspriesto jautājumu lokā: kā precīzi ir saprotama “nodevība” un “lojalitāte” – divas kategorijas, kas ir tik būtiskas arī Feldmaņa piedāvātajā kolaborācijas un pretošanās definīcijā? Viņaprāt, šīs abas kategorijas ir saistītas ar to, ko viņš formulē kā “latviešu tautas intereses” vai “Latvijas intereses”. Šādas intereses viņš definē kā padomju okupācijā zaudētā valstiskuma atjaunošanu. Bet vai tiešām ir tik vienkārši noteikt, kur sākas un kur beidzas lojalitāte? Vai Latvijas militārās un administratīvās elites, labi apzinādamās faktu, ka Hitleris negatavoja Latvijai pēc kara piešķirt neatkarību, bet palīdzot vervēt jauniešus bezcerīgai cīņai pret Padomju armiju, joprojām bija lojālas “pret Latviju”? Kurš nosaka, kādas bija “tautas intereses” toreiz un arī šodien? Ja mēs patiešām esam gatavi pārkāpt pāri kolektīvo kategoriju rāmjiem, jābūt iespējai uzdot jautājumus arī “par pretējo pusi”, t. i., par to cilvēku motīviem un cerībām, kuri ar Padomju Savienības atbalstu cīnījās pret nacistiem, – par tā saucamajiem padomju partizāniem. Vai viņi visi bija pārliecināti komunisti, kuri cīnījās pret Latvijas nacionālajām interesēm un kuri tādējādi uzskatāmi par “kolaboracionistiem”, kā izriet no I. Feldmaņa teiktā? Vai nav iespējams, ka daži no viņiem uzskatīja Padomju Savienību par mazāko ļaunumu un domāja, ka viņu cīņa pret nacistiem ir Latvijas tautas interesēs? Es zinu, ka daudziem šodienas Latvijā tas šķiet pat neiedomājams. Taču, ja mēs pieņemam I. Feldmaņa nostāju, ka ir jāpārskata mūsu kolaborācijas definīcijas un varbūt pat vispār no tām jāatsakās, lai atvērtu jaunas Otrā pasaules kara notikumos iesaistīto cilvēku rīcības interpretācijas iespējas, ir jābūt iespējai arī apšaubīt dažus pēdējo gadu desmitu laikā radušos vienkāršojumus attiecībā uz tiem, kuri tajā laikā sadarbojās ar padomju režīmu vai tikai pieņēma šā režīma aktivitātes.

Un visbeidzot es gribu uzsvērt, ka koncepciju un kategoriju definīcijas, uz kuru pamata mēs vērtējam pagātni, parasti ir šābrīža politisko un sociālo apstākļu un domāšanas veida produkti. Tas nav ļoti oriģināls secinājums, ne arī ir kas pārsteidzošs. Skaidrojot vai attaisnojot savu rīcību, mēs visi atsaucamies uz savu pagātnes pieredzi vai uz citu cilvēku pieredzes sniegtajām mācībām. Vēsturnieki, īpaši mūsdienu vēstures pētnieki, vienmēr balansē uz ļoti trauslas robežas starp pienākumu būt neitrāliem pret vēstures faktiem, personisko

iesaisti politiskajos, sociālajos un kultūras tīklos un sava laikmeta uzliktajiem rāmjiem. Īsāk sakot, to, kurš tiek uzskatīts par kolaborantu vai pretošanās cīnītāju un kāda šiem terminiem tiek piešķirta nozīme, pamatā izlemj mūsdienu politiskā realitāte. Piemēram, Rietumvācijā vajadzēja paiet vismaz desmit gadiem, līdz atentāta mēģinājumā pret Hitleru 1944. gada jūlijā iesaistītās personas pārstāja dēvēt par *Vaterlandsverräter* (tēvzemes nodevējiem) un izturēties pret viņiem kā pret tādiem. Bija vajadzīgs vēl ilgāks laiks, līdz viņi kļuva par galveno pirmskara Vācijas lepnumu. Tā tas bija ne tikai tāpēc, ka pēckara Vācijas izveidē bija iesaistīts vēl tik daudz bijušo nacistu, bet arī tāpēc, ka toreiz valdīja nepareiza (no mūsdienu skatupunkta) lojalitātes izpratne, saskaņā ar kuru uzticības zvēresta fireram laušana joprojām skaitījās nodevība, nevis varonīga pretošanās netaisnīgam režīmam. Tādējādi lojalitātes un nodevības – un līdz arī to arī pretošanās – pēckara izpratne ļoti spēcīgi atspoguļoja tā laika politiskās un sociālās elites domāšanas veidu.

Ar to es mēģinu uzsvērt, ka mums ir jāapzinās vēsturisko kategoriju mainīgais raksturs. Autoritārās politiskās sistēmās tās parasti tiek definētas no augšas – tās nosaka pie varas esošie. Tā padomju historiogrāfijā visas nacistu okupēto teritoriju politiskajā un militārajā pārvaldē iesaistītās personas kļuva par “buržuāziskajiem nacionālistiem” un “fašistu” kolaborantiem. Taču demokrātiskā valstī šīs kategorijas tiek pastāvīgi publiski apspriestas un pārskatītas. Tās vairs nevar tikt diktētas, ne arī “ekspertu” noteiktas, vienalga, vai šie eksperti ir profesionāli vēsturnieki, politiķi vai “notikumu laikabiedri”. Viņi var tikai palīdzēt precizēt un izprast vēstures faktus un nianšes, individuālus motīvus un pagātnes īstenību. Viņi var arī mēģināt mīkstināt vai atbrūņot asas ar pagātnes jautājumiem saistītas konfliktsituācijas un aktīvi tikties pievērst uzmanību tām vēsturiskajām personībām, grupām un kustībām, kas pārstāv mūsdienu sabiedrībā par svarīgām uzskatītas vērtības. Ja mēs piekrītam, ka diskusijas par (neseno) pagātni ir galvenokārt diskusijas par mūsu izpratni par tagadni, par kopīgajām vērtībām un normām, “ekspertu” loma patiesībā ir virzīties tālāk par “tikai” faktu vākšanu un pasniegšanu. Šajā kontekstā mani joprojām reizēm izbrīna, cik maz sabiedrības uzmanības tiek pievērstas Latvijas Centrālās Padomes (LCP) darbībai Otrā pasaules kara laikā. Šī Konstantīna Čakstes vadītā politiķu grupa tiecās ne tikai atjaunot neatkarīgu Latviju, vērsties pret abiem okupācijas režīmiem, bet vēlējās demokrātiski veidotu Latviju. Taču šodienas Latvijā notiekošajā diskursā šī pretošanās kustība neieņem īpaši nozīmīgu lomu. Tā vietā diskusijas joprojām galvenokārt koncentrējas uz jautājumu, vai latviešu leģionāri jāuzskata par nacionālajiem varoņiem, lai arī traģiskiem, vai arī par nacistu kolaborantiem un vai “padomju partizāni” bija kolaboranti vai pretošanās cīnītāji. Šādu debašu būtība nekad nav “pareizās” vai “nepareizās” izpratnes noteikšana, jo ikvienu vēstures faktu var aplūkot no dažādiem skatupunktiem. Manuprāt, mēs visi esam vienisprātis, ka politiski ārkārtīgi uzlādētās kategorijas “kolaborācija” un “pretošanās” neko daudz nepalīdz būt taisnīgiem pret individiem. Taču, ja regulāras diskusijas galu galā palīdz nonākt pie sarunām par pagātnes sniegto mācību un par kopīgajām vērtībām, tad demokrātiskā un plurālistiskā sabiedrībā tām ir svarīga funkcija. Mani komentāri un pārdomas var tikt uztverti šādā nozīmē.

Atsauces un komentāri

- ¹ “I think they are profoundly different crimes. I don’t want to engage in a hierarchy of suffering, but the nature of the communist crimes are (sic) largely political. That doesn’t mean that a communist bullet was any nicer than a Nazi bullet. [...] the Soviet crimes are certainly atrocious, but I don’t think they have that elemental quality of racism and biological discrimination that the Nazi crimes had. [...] I am not trying to say that Nazi crimes are worse than communist crimes, certainly not from a victim’s perspective. But there is something different about the crimes in the same way perhaps that there is a difference between a street robbery and a rape. You can get hit over the head and your wallet stolen, but that is fundamentally different from getting hit over the head or shot in the course of a sexual crime. The end result may be the same, but there are cultural qualities to them that differentiate them. I think that the equation of Nazi and communist crimes is dangerous.” Intervēja Šobhans Katago (*Siobhan Kattago*), laikraksts *Sirp*. Eesti Kultuurileht, 2007., 27. jūlijs.

Occupation, Collaboration and Resistance in Latvia

Summary

Professor Inesis Feldmanis bemoans the change in Russian historiography from great diversity and willingness to explore World War II in a new light to recent official attempts at returning to Stalinist historical interpretations. He wonders whether the cause is not the adherence of Western, especially German, historians to the so-called “victors’ version,” which for a long time failed to deal with Soviet complicity, especially the Molotov–Ribbentrop Pact. Latvian historians are faced with a twofold task: to neutralize such tendencies in the historiography of other countries and to establish a factual and modern view of World War II events in Latvia free of the remnants of the “victors’ version” in interpreting the historical processes.

A basis of this interpretation is the three-occupation experience in Latvia and the other Baltic states as a direct consequence of the Molotov–Ribbentrop Pact, although Germany may have been surprised by the Soviet occupation of the Baltic states in June 1940. The subsequent annexation was not recognized by the international community, and thus occupation continued through 1991. The first Soviet occupation of 1940/41 has been mainly treated in Latvian history as a “year of terror.” To understand the following “German period,” one has to recognize the double paradigms of evil – Communism and Nazism. In the concrete situation, Latvians may have considered the Soviets as the major evil. The accusation that Latvians had chosen the wrong ally is to misconstrue the historical situation, which left Latvians no other choice. The mood of the Latvians under the German occupation can be best described by the terms “expectations” and “disillusionment.” The second and lasting

Soviet occupation brought new extended terror, repressions and, when after Stalin's death the worst was over, continued anti-national politics.

In terms of collaboration, a kind of double standard is to be observed among Latvian historians: they are less willing to apply it to collaboration with the Soviet regime than to collaboration with the German regime. The situation in this regard has been compounded by the one-sided "victors' version." Latvians did not identify themselves with the Soviet state and thus did not feel loyalty toward it. Many hoped that the Nazis would reestablish a Latvian state, thus leading Latvians to cooperate with the Nazis. Those who helped the Nazis carry out the Holocaust, on the other hand, were simple criminals. A more differentiated terminology is needed to understand collaboration under Nazi rule, including "collaboration," "collaborationism" and "tactical collaboration," the latter bordering on "resistance." After the Soviet reoccupation again the term "collaboration" is applicable, though, with passing time, the terms "conformism" and "adaptation" fit the situation better.

In Latvian historiography no clear answer has been found to questions of resistance during the Nazi German occupation. From the point of view of Latvian national interests, only those resisters should earn the title who opposed both occupation regimes, thus excluding pro-Soviet resistance carried out by Soviet collaborators. Armed resistance against the Soviet occupiers lasted into the 1950s; non-violent resistance, though spontaneous and unorganized, continued until it found its organized form in the national renaissance of the late 1980s.

Eva-Clarita Pettai's commentary concentrates on two aspects of the Professor Feldmanis's presentation: his contextualization of the Latvian and European historiography of World War II and his point of view concerning the definition and application terms "collaboration" and "resistance" in the context of Latvian history.

Feldmanis is right in arguing that the Latvian experience of the preceding Soviet occupation 1940/41 has to be taken into account when discussing the Latvian mindset and actions during the Nazi German occupation. Yet it is not entirely correct to claim that Western historiography dealing with the Baltic region, as opposed to public opinion, still by and large ignores the situation despite the still prevalent gaps in knowledge.

While agreeing with Feldmanis's observation that the Molotov–Ribbentrop Pact has not been properly assessed, Latvian historiography's attempt to put a qualitative equal sign between them as two paradigms of evil has not only led to expressions of international outrage but is questionable per se. The behavior of many during the Nazi occupation and the hopes placed in the occupiers can be understood on the background of the preceding Soviet terror and loss of statehood. But this background cannot explain why Latvians participated in the expropriation and exploitation of their Jewish co-citizens and acceded to their murder. Feldmanis's characterization of the Latvian participants in the Holocaust as "common criminals" is not acceptable.

In the application of the term “collaboration” Feldmanis’s point that it does not properly reflect the complicated historical reality can be understood to some extent. However, it is unfair to claim that Western colleagues continue clinging to a “victors’ version.” This does not mean that opinions cannot differ in evaluating various forms of collaboration with various occupying regimes and the resulting crimes. Yet many Western historians feel uncomfortable about the attempts of their Eastern colleagues to equate the sufferings of the Holocaust to the sufferings caused by Stalin’s terror, because they perceive fundamental differences in the crimes of the two regimes.

Feldmanis’s discomfort about the wholesale application of the terms “collaboration” and “resistance” can be shared, but his offered solutions, especially the term “tactical collaboration,” do not help us to understand better individual motivations and actions. Even more questionable is Feldmanis’s application of terms “betrayal” and “loyalty” to the interests of the Latvian people and state that he defines as the renewal of the statehood lost during the Soviet occupation. It must not be forgotten that the motivations and attitudes and thus categories change with time, such as the attitude toward the participants in the attempted assassination of Hitler in 1944. They lost their designation of *Vaterlandsverräter* only some ten years later, and it took and even longer until they were recognized with pride. In this regard, is regrettable that there is a relative lack of public interest in the activities of the Latvian Central Council and its attempts to reestablish a democratic Latvia while rejecting both occupation regimes.

KRĀJUMA RAKSTU AUTORI

Daina Bleiere. *Dr. hist.* Latvijas Vēstures institūta vadošā pētniece. Rīgas Stradiņa universitātes Eiropas studiju fakultātes Politiskās zinātnes katedras docente. Latvijas Vēsturnieku komisijas locekle. Galvenās publikācijas: *Latvijas vēsture 20. gadsimts* (2005) un *Latvija Otrajā pasaules karā* (2008), abas ar I. Butuli, I. Feldmani, A. Strangu, A. Zundu; *Overcoming the Communist and Authoritarian Past in Latvia // Postdiktatorische Geschichtskulturen im Süden und Osten Europas: Bestandsaufnahme und Forschungsperspektiven* (2010).

Boris Dubins (*Борис Дубин*). Levadas Institūta Maskavā Sociopolitisko pētījumu departamenta direktors. Krievijas socioloģiskā žurnāla *Вестник общественного мнения* (Krievijas sabiedrības uzskatu ziņnesis) līdzredaktors. Nesenas publikācijas: *Проблема “элиты” в современной России* (“Elites” problēma mūsdienu Krievijā) (2007), ar L. Gudkovu un J. Levadu; *Постсоветский человек и гражданское общество* (Pēcpadomju cilvēks un civīlā sabiedrība) (2008), ar L. Gudkovu un N. Zorku.

Danute Dūra. Humanitāro zinātņu maģistre vēsturē. Latvijas Okupācijas muzeja Izglītības programmas vadītāja. Publikācija: *Okupācijas vara un Latvijas cilvēks: izmaiņas sabiedrības psiholoģiskajā noskaņojumā (1940–1941)*. // Okupācijas režīmi Latvijā 1940.–1959. gadā. Latvijas Vēsturnieku komisijas 2002. gada pētījumi. LVK raksti. 10. sējums (2004), ar I. Gundari.

Inesis Feldmanis. *Dr. habil. hist.* Profesors. Latvijas Universitātes Rietumeiropas un Amerikas jauno un jaunāko laiku vēstures katedras vadītājs. Latvijas Zinātņu akadēmijas īstenais loceklis, Latvijas Vēsturnieku komisijas priekšsēdētājs. Latvijas vēstures mazās bibliotēkas atbalsta fonda valdes priekšsēdētājs. Svarīgākās publikācijas: *Latvijas ārpolitika un starptautiskais stāvoklis. (30. gadu otrā puse)* (1993), ar A. Strangu un M. Virsi; *Latvija Otrajā pasaules karā (1939–1945)* (2008), ar D. Bleieri, I. Butuli, A. Strangu, A. Zundu.

Tomass Hiio (*Toomas Hiio*). *Mag. hist.* Igaunijas Kara muzeja zinātniskais direktors. Igaunijas Noziegumu pret cilvēci izmeklēšanas komisijas izpildsekretārs (1998–2009). Galvenās publikācijas: *Estonia 1940–1945. Reports of the Estonian Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity* (Igaunija 1940–1945. Igaunijas komisijas noziegumu pret cilvēci izmeklēšanai ziņojumi) (2006), redaktors; *German Military Authority of the Army Group “North” on the Estonian Territory in 1941–1944: German Military Occupation in Estonia within the Scope of the Hague Convention “Laws and Customs of War on Land”* (Vācu armijas grupas “Ziemeļi” militārās varas iestādes Igaunijas teritorijā 1941.–1944. gadā: vācu militārā okupācija Igaunijā Hāgas konvencijas “Sauszemes kara likumi un paradumi” skatījumā) // LVK raksti, 24. sējums (2009).

Aleksandrs Ivanovs. *Dr. hist.* Profesors Daugavpils Universitātē. Galvenās publikācijas: *Historiography of Latgale within the Context of Political and Ethnic History of the Region*. // *Acta Humanitaria Universitatis Saulensis*. T. 9 (2009); Smoļenskas–Rīgas aktis:

13. gs.–14. gs. pirmā puse: Kompleksa Moscovitica–Ruthenica dokumenti par Smoļenskas un Rīgas attiecībām = Смоленско-рижские акты: XIII в. – первая половина XIV в. (2009), ar A. Kuzņecovu.

Ritvars Jansons. *Dr. hist.* Latvijas Okupācijas muzeja pētnieks. Galvenās publikācijas: *Igaunija un Latvija (Estonia i Ļotva)*. // Czeikiści. Organy bezpieczeństwa w europejskich krajach bloku sowieckiego 1944–1989 (Čekisti. Drošības iestādes Austrumeiropas un Centrāleiropas padomju bloka valstīs 1944–1989) (2010), ar Aigi Rahi-Tamm un Peeter Kaasik; *Die Repressionen sowjetischer Sicherheitsdienste gegen Juden in Lettland 1940 bis 1941* (Padomju drošības iestāžu represijas pret ebrejiem Latvijā 1940.–1941. gadā). // Österreichische Juden in Lettland – Flucht – Asy I– Internierung (Austrijas ebreji Latvijā. Bēgšana. Patvērums. Internēšana) (2010).

Piters Lagrū (*Pieter Lagrou*). *Ph. D.* Mūsdienu vēstures profesors Briseles Brīvajā universitātē. Starptautiskās Otrā pasaules kara vēstures komitejas (*International Committee for the History of the Second World War*) ģenerālsekretārs. Galvenās publikācijas: *The Legacy of Nazi Occupation. Patriotic Memory and National Recovery in Western Europe, 1945–1965* (2000); *The Policy of Memory. Resistance as a collective Myth in post-war France, Belgium and the Netherlands, 1945–1965*. // *European Review* 11 (2003); *Géopolitique du refus: les résistances européennes*. // *L'Histoire* 37 (2007).

Hanss Lembergs (*Hans Lemberg*)† *Dr. phil.*, Austrumeiropas vēstures emeritētais profesors Mārburgas Filipa universitātē. Ilggadējs Vācu–čehu un Vācu–slovāku vēsturnieku komisiju vicedirektors. Herdera pētniecības padomes (*Herder Forschungsrat*) Mārburgā prezidents. Galvenās publikācijas: *Ostmitteleuropa zwischen den beiden Weltkriegen (1918–1939): Stärke und Schwäche der neuen Staaten, nationale Minderheiten* (1997), redaktors; *Grenzen in Ostmitteleuropa im 19. und 20. Jahrhundert. Aktuelle Forschungsprobleme* (2000), redaktors ar D. Viloveitu (*D. Willoweit*); *Reiche und Territorien in Ostmitteleuropa. Historische Beziehungen und politische Herrschaftslegitimation* (2006).

Pjotrs Madajčiks (*Piotr Madajczyk*). *Dr. habil.* Profesors Polijas Zinātņu akadēmijas Politisko studiju institūtā un Lazarska universitātē Varšavā. Galvenās publikācijas: *Niemcy polscy 1944–1989* (Polijas vācieši) (2001); *Polska jako państwo narodowe. Historia i pamięć* (Polija kā nacionāla valsts. Vēsture un atmiņa) (2008), ar Danuti Berlinsku (*Danuta Berlińska*); *Czystki etniczne i klasowe w Europie XX wieku* (Etniskas un šķiras tīrīšanas Eiropā 20. gadsimtā) (2010).

Uldis Neiburgs. *Mag. hist.* Latvijas Universitātes vēstures doktorants. Latvijas Okupācijas muzeja pētnieks. Galvenās publikācijas: *Latviešu nacionālā pretošanās kustība un Rietumu sabiedrotie (1941–1945)* (doktora disertācija sagatavošanā, 2011); *Salaspils nometne vācu okupētajā Latvijā, 1941–1944* (sagatavošanā, 2012), ar K. Kangeri un R. Vīksni; Filmu studijas *DEVĪŅI* dokumentālo filmu *Pretrunīgā vēsture* (2010) un *Latviešu leģions* (2000) scenāriju autors.

Valters Nollendorfs. *Ph. D.* vācu literatūrā. Emeritēts profesors Viskonsinas Universitātē Madisonā. Latvijas Okupācijas muzeja ārlietu direktors. Latvijas Vēsturnieku komisijas loceklis. Latvijas

Zinātņu akadēmijas ārzemju loceklis. Galvenās publikācijas: *The Hidden and Forbidden History of Latvia under Soviet and Nazi Occupations 1940–1991*, Symposium of the Commission of the Historians of Latvia 14 (2005), redaktors ar Ervīnu Oberlenderu (*Erwin Oberländer*); *Achse der Erinnerung. Krieg und Okkupation in lettischen Denkmälern. II Osteuropa* 6 (2008); Latvija Padomju Savienības un nacionālsociālistiskās Vācijas varā 1940–1991: Latvijas Okupācijas muzejs (latviskā teksta autors izdevumiem franču (2007), vācu (2010) un krievu valodā (2010)).

Ervins Oberlenders. *Dr. phil.* Latvijas Universitātes goda doktors. Austrumeiropas vēstures emeritētais profesors Maincas Johana Gūtenberga universitātē. Latvijas Zinātņu akadēmijas ārzemju loceklis. Galvenās publikācijas: *Hitler-Stalin-Pakt 1939 – Das Ende Ostmitteleuropas?* (1989), redaktors; *Autoritäre Regime in Ostmittel- und Südosteuropa 1919–1944* (2001), redaktors; *The Hidden and Forbidden History of Latvia under Soviet and Nazi Occupations 1940–1991*, LVK raksti 14 (2005), redaktors ar V. Nollendorfu.

Eva-Klarita Petai (*Eva-Clarita Pettaï*). *Ph. D.* politiskajās zinātnēs. Vecākā pētniece Tartu Universitātes Valsts pārvaldes un politikas institūtā. Galvenās publikācijas: *Demokratisierung der Geschichte in Lettland. Staatsbürgerliches Bewusstsein und Geschichtspolitik im ersten Jahrzehnt der Unabhängigkeit* (Vēstures demokratizācija Latvijā. Pilsoniskā apziņa un vēstures politika pirmajā neatkarības gaddesmitā) (2003); *Revisionismus schon vor der Geschichte. Aktuelle Kontroversen in Lettland um die Judenvernichtung und die lettische Kollaboration 1941–1944* (Revizionisms pirms vēstures. Tagadnes kontroversijas par kolaborāciju un holokaustu Latvijā 1941.–1944. gadā) (1998).

Jurijs Šapovals (*Юрій Шанован*). *Dr. habil.* Profesors Politikas un etnonacionālo studiju institūtā Ukrainas Nacionālajā zinātņu akadēmijā Kijevā. Galvenās publikācijas: *Ukraina no 1920. līdz 1950. gadiem. Neuzrakstītas vēstures lappuses* (1993, ukraiņu valodā); *Ukraina 20. gadsimtā. Ļaudis un notikumi grūtā laikā* (2001, ukraiņu valodā); *La lejuvschina en Ukraine (1936–1938). // Vingtième siècle. Revue d'histoire* 107 (2010).

Pēters Šteinbahs (*Peter Steinbach*). *Dr. phil.* Modernās un mūsdienu vēstures profesors Manheimas Universitātē. Vācu pretošanās memoriāla Berlīnē direktors. Galvenās publikācijas: *Nationalsozialistische Gewaltverbrechen in der deutschen Öffentlichkeit. Die Diskussion nach 1945* (Nacionālsociālistu vardarbīgie noziegumi vācu publiskajās diskusijās pēc 1945. gada) (1981), redaktors ar J. Tüheli (*J. Tüchel*); *Widerstand gegen die nationalsozialistische Diktatur 1933–1945* (Pretošanās nacionālsociālistiskajai diktatūrai 1933–1945) (2004); *Claus von Stauffenberg. Zeuge im Feuer* (Klauss fon Štaufenbergs. Liecinieks ugunī) (2007).

Aivars Stranga. *Dr. habil. hist.* Latvijas Universitātes profesors. Latvijas Zinātņu akadēmijas īstētais loceklis. Jaunākā publikācija: *Ebreji Baltijā. No ienākšanas pirmsākumiem līdz holokaustam. 14. gs.–1945. gads* (2008).

Olivjē Viijorka (*Olivier Wiewiorka*). *w*Profesors *Ecole normale supérieure de Cachan*. Galvenais redaktors *Vingtième siècle, Revue d'histoire*. Galvenās publikācijas: *Normandy. The Landings to*

the Liberation of Paris (2008); *La Mémoire désunie. Histoire du souvenir politique des années sombres* (2010).

Kaspars Zellis. *Mag. hist.* Latvijas Universitātes doktorants. Galvenās publikācijas: *Nacionālsociālistiskās Vācijas okupācijas režīma propaganda Latvijā (1941. g. jūnijs–decembris)*. // *Okupētā Latvija 20. gadsimta 40. gados*. Latvijas Vēsturnieku komisijas 2004. gada pētījumi (2005); *Die Schlacht bei Cēsis. Die Esten und das historische Bewusstsein der Letten* (Cēsu kauja. Igaunī un latviešu vēsturiskā apziņa). // *Forschungen zur baltischen Geschichte* 4 (2009).

LATVIJAS VĒSTURNIEKU KOMISIJA

PRIEKŠSĒDĒTĀJS

Inesis Feldmanis – *Dr. habil. hist.*, Latvijas Zinātņu akadēmijas īstenais loceklis, profesors.

LOCEKĻI

Irēne Šneidere – *Dr. hist.*, LU Latvijas Vēstures institūta vadošā pētniece.

Ilgvars Butulis – *Dr. hist.*, LU Vēstures un filozofijas fakultātes profesors.

Aivars Stranga – *Dr. habil. hist.*, LU Vēstures un filozofijas fakultātes Latvijas un Austrumeiropas vēstures katedras vadītājs, Latvijas Zinātņu akadēmijas īstenais loceklis, profesors.

Heinrihs Strods – *Dr. habil. hist.*, profesors *emeritus*.

Daina Kļaviņa – vēsturniece, arhīvu lietu speciāliste.

Ēriks Jēkabsons – *Dr. hist.*, Latvijas Universitātes Vēstures un filozofijas fakultātes asociētais profesors.

Valters Nollendorfs – *Ph. D.*, Latvijas Okupācijas muzeja ārlietu direktors, profesors *emeritus*, Latvijas Zinātņu akadēmijas ārzemju loceklis.

Daina Bleiere – *Dr. hist.*, Rīgas Stradiņa universitātes Eiropas studiju fakultātes Politikas zinātnes katedras docente, LU Latvijas Vēstures institūta vadošā pētniece.

Vilnis Zariņš – *Dr. phil.*, LU Filozofijas un socioloģijas institūta vadošais pētnieks.

Margēris Vestermanis – Latvijas Zinātņu akadēmijas *Dr. hist. h. c.*, muzeja “Ebreji Latvijā” kurators.

Antonijs Zunda – *Dr. habil. hist.*, profesors, Valsts prezidenta vēstures un mazākumtautību padomnieks.

ĀRZEMJU LOCEKĻI

Zviedrijas ārlietu ministrs **Carl Bildt**; prof. **Krister Wahlback** (Zviedrija); **Kārlis Kangeris** (Zviedrija); prof. **Per Ahlmark** (Zviedrija); prof. **George D. Schwab** (ASV); prof. **Alfred Erich Senn** (ASV); prof. **Erwin Oberlander** (Vācija); prof. **John W. Hiden** (Lielbritānija); prof. **Norman M. Naimark** (ASV); Dr. **Aharon Shneyer** (Izraēla); Dr. **Alexander Rupasov** (Krievija); **Steven Springfield** (“Jewish Survivors of Latvia” prezidents).

Symposium of the Commission of the Historians of Latvia

Volume 26

OCCUPATION, COLLABORATION, RESISTANCE:
HISTORY AND PERCEPTION

Occupation Museum Association of Latvia

Riga 2010

Latvijas Okupācijas muzeja biedrība
Strēlnieku laukumā 1, Rīgā, LV-1050
Reģistrācijas apliecības nr. 40008018848
Iespiesta un iesieta SIA "Jelgavas tipogrāfija"

Okupācija, kolaborācija, pretošanās: vēsture un vēstures izpratne: Starptautiskās
Ok 830 konferences materiāli 2009. gada 27.–28. oktobrī Rīgā (Latvijas Vēstur-
nieku komisijas raksti, 26. sēj.). – Latvijas Okupācijas muzeja biedrība, 2010,
192 lpp.

ISBN 978-9984-9931-9-5

UDK 94(063)(082)